

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**YÜKSEK
LİSANS
TEZİ**

**ALAŞ HAREKETİ VE AZERBAYCAN MİLLİ HAREKETİ,
KARŞILAŞTIRMALI İNCELEME**

AHMAD HASANOV

**TARİH ANA BİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

AĞUSTOS 2021

**ALAŞ HAREKETİ VE AZERBAYCAN MİLLİ HAREKETİ,
KARŞILAŞTIRMALI İNCELEME**

Ahmad HASANOV

**YÜKSEK LİSANS
TARİH ANA BİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

AĞUSTOS 2021

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada, tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Ahmad Hasanov

04.08.2021

Alaş Hareketi ve Azerbaycan Milli Hareketi, Karşılaştırmalı İnceleme

Yüksek Lisans Tezi

Ahmad HASANOV

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Ağustos 2021

ÖZET

1917 Şubat Devrimi ve I. Dünya Savaşı'nın sonucunda, Rusya İmparatorluğu'ndaki halkların hayatında yeni bir dönem başladı. Kafkaslar ve Batı Türkistan'da yeniden bağımsızlık ümitleri güçlendi. 1917 yılında Batı Türkistan'da Kazak Türkleri'nin Alaş Otonomisi kuruldu. 1918 yılında da Azerbaycan, komşuları Gürcistan ve Ermenistan'ın ardından bağımsızlığını ilan etti. 20. yüzyılın başında karşılaştığımız bu olayların kökenleri daha eskiye, 19. yüzyılın ortalarına kadar uzanıyordu. Batı Türkistan ve Kafkasya'da eğitim ve kültürün gelişmesi, 1905 yılında Rusya'da meşrutiyet çalışmaları ve Devlet Duması'nın faaliyete başlaması, Rusya sınırları içindeki Türk aydınların Duma'ya milletvekili olması, diğer Türkler arasında olduğu gibi Batı Türkistan ve Kafkasya'nın da bundan sonraki kaderine etkisini gösterdi. 19. yüzyılda bu iki halkın aydınları 20. yüzyılın başlarında yetişmiş nesiller üzerinde etkili olmuş, kendi halklarının kaderlerini değiştirebileceği gücünü hissetmelerine yardım etti. Alaş hareketinin aktif üyeleri Alihan Bökeyhan, Ahmet Baytursinov, Mîr Yâkub Dulatov, Mustafa Çokay, Mağcan Cumabayev, Muhammetcan Seralin gibi aydınların, Çokan Velihanov, Abay Kunanbayev ve İbray Altinsarıulı gibi bir önceki nesil münevverlerden etkilenmemesi mümkün değildi. Oluşmuş tarihî şansı değerlendirmek üzere, Abbas Kulı Ağa Bâkıhanlı, Mirza Şefî Vâzıh, Mirza Kâzım Bey, Mirza Feth Ali Ahundzâde, Hasanbey Melikzâde Zerdâbî gibi aydınlardan etkilenen Mehmet Emin Resulzade, Feth Ali Han Hoyski, Ali Merdan Topçubaşı, Abdürrahim Bey Hakverdili ve diğer aydınlar da 1918 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni kurdular. 1906 yılında Batı Türkistan'da kurulmuş Anayasal Demokrat Partisi 1917 yılında Alaş Partisi'ne, aynı yılın sonundaysa otonom cumhuriyete dönüştü. 1905 yılında Azerbaycan'da partiler kurulmaya başlar, 1911 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni yönetecek olan Müsavat Partisi kuruldu ve bu parti 1917 yılından itibaren faaliyete geçti. Bu tezde, Azerbaycan ile Kazakistan'da devlet kurulması yolunda atılan adımlar, bu devletleri kurmak için aydınların izledikleri yol ve bu yolda verdikleri mücadeleler kıyaslanmış, bu iki Türk halkının 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başları tarihindeki faaliyetler ve sonuçlar karşılaştırılmıştır.

Bilim Kodu : 10313210

Anahtar Kelimeler : : Alaş, Kazak, Kazakistan, Türkistan, Azerbaycan, Demokratik, Güney Kafkasya, 20. yüzyıl, 19. yüzyıl, Çarlık, Rusya İmparatorluğu, Bolşevik, Halk Cumhuriyeti, Orta Asya.

Sayfa Adedi : 209

Danışman : Prof. Dr. Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun

The Alash Movement and Azerbaijan National Movement: The Comparative Analysis
(M.Sc. Thesis)

Ahmad HASANOV

GAZİ UNIVERSITY
THE INSTITUTE OF SOCIAL STUDIES
August 2021

ABSTRACT

The results of the February Revolution in 1917 and the World War I led to a new era in the life of the nations within the Russian Empire. Hopes for independence strengthened again in the Caucasus and Central Asia. In 1918, Azerbaijan declared its independence, after neighboring Georgia and Armenia. Alash Orda autonomy of the Kazakhs was established in Turkestan region in 1917. These events that we encountered in the beginning of the 20th century take their roots since the middle of the 19th century. The development of education and culture in Turkestan and the Caucasus, the conversion of Russia into a legitimate state from 1905 and as a result of this, Imperial Duma started to operate in the same year, and the Turkic intelligentsia became deputies in the Duma. All these facts showed their effect on the next stages of these two regions. The intellectuals of these two nations in the 19th century helped their nations feel the power to change their destiny among the generation that grew up in the early 20th century. The intellectuals such as Alikhan Bukeikhan, Ahmet Baytursinov, Mustafa Shokay, Mirjaqip Dulatuli, Magjan Jumabayev, Muhammetjan Seralin were affected by a previous generation intellectuals such as Chokan Valikhanov, Abay Kunanbayev and Ybyrai Altynsarin. The intelligentsia of the 20th century-Azerbaijan, such as Mammad Amin Rasulzade, Fatali Khan Khoyski, Alimardan Topchubashov, Abdurrahim bey Hagverdiyev, Nesib Yusifbeyli, who established the Republic of Azerbaijan in 1918 to evaluate the historical chance, must be influenced by earlier intelligentsia such as Abbasgulu Bakikhanov, Mirza Shafi Vazeh, Alexander Kasimovich (Mirza Alexander) Kazembek, Mirza Fatali Akhundov, Hasan bey Zardabi, and Agaoglu Ahmed bey. The Constitutional Democratic Party, which was established in Turkestan in 1906, progressed as the Alash Party in 1917 and turned into autonomous republic at the end of the same year. The establishment of Parties in Azerbaijan started in 1905, and in 1911, the Musavat party was established to manage the Democratic Republic of Azerbaijan, and this party had been legal

Science Code : 1031320

Key Words : Alash, Kazakh, Kazakhstan, Turkistan, Azerbaijan, Democratic, The South Caucasus, The 20th century, The 19th century, Tsar, Russian Empire, Bolshevik, Democratic Republic, Central Asia.

Page Number : 209

Supervisor : Prof. Dr. Guljanat Kurmangaliyeva ERJILASUN

TEŞEKKÜR

Bu zorlu süreçte desteğini her zaman hissettiğim birtakım kişiler vardır ki onlara teşekkür etmeyi kendime borç biliyorum. Tezin konusunun belirlenmesinde bana çok yardımcı olan, tez sürecinde ve savunma sonrası düzenleme sürecinde işini çok titiz yapan değerli danışmanım, kıymetli hocam Prof. Dr. Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun'a teşekkür etmeyi kendime borç biliyorum. Bana ders vermemesine rağmen, Prof. Dr. Güljanat hocayla tanışmaktan ve kendisiyle çalışmanın her anından büyük bir zevk aldım.

Değerli zamanlarını ayırıp jürime katılan Doç. Dr. Bekir Tümen Somuncuoğlu ve Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih bölümü Genel Türk Tarihi bilim dalı Başkan yardımcısı Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu hocalarıma ve bir kez daha danışmanım Prof. Dr. Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun hocama çok teşekkür ederim.

Tezin yazımı sürecinde kütüphanelerden bana gerekli olan kitap ve yayınları edinmemde her zaman yardım etmeye hazır olan ve bilgileri çevirme sırasında yardımcı olan M. Auezov adına Edebiyat ve Sanat Enstitüsü öğretmeni Dr. Ainur Akhmetova'ya ve kardeşi Gülnar Akhmetova'ya çok teşekkür ediyorum.

Henüz yazım aşamasındayken sürekli tezimle ilgilenen, Kırgızistanlı arkadaşım Shakhrizada Kalybek Kyzy'na, Benim bu yerlere gelmemde büyük emekleri olan lisans döneminde öğretmenlerim olmuş Bakü Devlet Üniversitesi Tarih fakültesi'nin değerli öğretmenleri Doç. Dr. Sevinc Ruintan, Doç. Dr. Saida Quliyeva ve Doç. Dr. Sevinc Qasimova hocalarıma ve arkadaşım Akniyet Kamal'a çok teşekkür ediyorum.

Kazakistan'da bulunduğum sırada sürekli iletişim halinde olan Eskişehir Anadolu Üniversitesi PhD adayı Arailym Sadykova'ya, özellikle detayları bilgileri bulmamda yardımından dolayı teşekkür ediyorum.

Tezdeki dil hatalarını düzenlemede değerli vaktini ayırarak yardımcı olan Kübra Top'a, yazım aşamasında teknik desteklerinden dolayı arkadaşlarım, Manisa Celal Bayar Üniversitesi öğrencileri Suleyman Sadigzade ve Seymur Suleymanzade'ye teşekkür ediyorum.

İsmiini yukarıda belirttiğim ve belirtmediğim bu süreçte yanımda olan her kese teşekkür ediyorum. Ama bir de bu hikayemde –yurtdışında eğitim alma isteğimde- bana destek olan aileme, -anneme , babama ve kardeşim Elnur Hasanov’a- teşekkürü kendime borç bilirim.

Sizler hepiniz bu hikayenin birer perdearkası kahramanlarısınız.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR.....	x
1. GİRİŞ	1
2. ÇARLIK RUSYA'DAKİ TÜRKLERDE MODERNLEŞME.....	9
2.1. Kazakistan'da Modernleşme: Kazak Aydınları ve Neşriyat	9
2.1.1. Aydınlar	11
2.1.1.1. Muhammet Hanafiya veya Çokan Velihanov	12
2.1.1.2. İbray Altınsarıulı.....	16
2.1.1.3. Abay veya İbrahim Kunanbayulı	19
2.1.1.4. Şakerim Kudayberdiulı	21
2.1.2. Neşriyat.....	23
2.2. Azerbaycan'da Modernleşme: Aydınlar ve Neşriyat	47
2.2.1. Aydınlar	48
2.2.1.1. Abbas Kuli Ağa Bâkihanli	48
2.2.1.2. Mirza Şefi' Vâzih.....	49
2.2.1.3 Mirza Kâzim Bey	49
2.2.1.4 Mirza Feth Ali Ahundzâde.....	50
2.2.1.5 Hasanbey Melikzâde Zerdâbî	52
2.2.1 Neşriyat.....	54
3. SİYASİ MODERNLEŞME	71
3.1. Kazak Aydınlarının Siyasi Faaliyetleri ve Duma Temsilcileri	72
3.1.1 Ahmet Birimcanov	82

Sayfa

3.1.2 Şaymerden Kosşığılı.....	83
3.1.3 Muhammetcan Tınışpayev	85
3.1.4 Baktıkerey Kulmanov.....	87
3.1.5. Alpısbay Kalmen	89
3.1.6. Selimkerey Jantöre	89
3.1.7 Alihan Bökeyhan	91
3.1.8 1905 “Karkaralı Dilekçesi”	95
3.2 Alaş Partisi	98
3.2.1 “Kazak Elinin Tüzüğü”, Kazakistan’ın ilk Anayasası.....	105
3.3 Üç Cüz Partisi.....	112
3.4 Azerbaycan Aydınlarının Siyasi Faaliyetleri ve Duma Temsilcileri	118
3.5 Müsavat Partisi.....	141
3.6 İttihad Partisi.....	151
3.7 Müslüman Sosyalist Bloğu.....	153
3.8 Ahrar Partisi	153
3.9 Himmet Partisi.....	154
3.10 Adalet Partisi	157
4. ALAŞ OTONOMİSİ VE AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ.....	161
4.1. Kazak Kongreleri ve Alaş Otonomisi	161
4.2. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti.....	175
5. SONUÇ	195
KAYNAKÇA.....	201
ÖZGEÇMİŞ	209

KISALTMALAR

AHC	Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
A.g.e.	Adı geçen eser
A.g.m.	Adı geçen makale
Bknz.	Bakınız
C.	Cilt
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	Editör
Haz.	Hazırlayan
Kadet	Anayasal Demokrat Partisi
OSSC	Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
RSDİP	Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği
SSC	Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

1. GİRİŞ

Bu tezde, Azerbaycan ve Kazakistan'ın 19.yüzyılın sonu – 20. yüzyıl başındaki tarihi, Giriş ve Sonuç bölümleri de dâhil olmak üzere toplamda 6 başlık altında ayrı ayrı incelenmiştir. Türkiye’de şimdiye kadar bu konularla ilgili tez çalışmaları yapılmış olmasına rağmen, aynı dönemde ortaya çıkmış ve ait oldukları coğrafya tarihinde özel yer edinen bu iki ülkenin tarihi karşılaştırmalı bir şekilde incelenmemiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Müslüman doğusunda kurulmuş ilk Parlamenter Cumhuriyettir. Fakat eğer tam bağımsızlığını ilan edebilseydi bu tarihi derece Alaş Hareketi için geçerli olacaktı. Meiji Japonyasını örnek alan siyasi aydınların kurduğu Alaş gibi Azerbaycan da “Türk kanlı, İslam imanlı, Avrupa kıyafetli” ilkesiyle tamamen demokratik değerlere dayanmaktaydı. Her iki coğrafyada 19. yüzyılın ortalarında başlayan yenilenme hareketleri önce eğitimci aydınların yetişmesine sebep oldu. Bu aydınların çizdiği yolda durmadan ilerleyen eğitimci ve siyasi aydınlar 20. yüzyılın başında liderlik ettikleri halkları çoktan arzusunda olduğu özgürlüklerine kavuşturdular. Rusya İmparatorluğu’na karşı zaman zaman silahla verilen mücadeleler gittikçe yerini politikada ve kalemle verilen mücadeleye bıraktı. 20. yüzyılın başına gelindiğinde bu mücadele zamanın talebine dönüştü. Fakat mücadeleyi oluşturan şartlar ve mücadelenin talep ettiği zaman hem ortak benzer hem de farklı yollardan geçmiştir.

Tez çalışmasının temel amacı, Alaş Hareketi ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin ortaya çıkma nedenlerini dönemin şartları ve Rusya İmparatorluğu’nun yerel politikaları esas alınarak karşılıklı incelemektir. Bu bağlamda Çarlık Rusya’nın 19. yüzyılın başından itibaren Azerbaycan’da ve Kazak Bozkırı’nda yürüttüğü sosyal, siyasi ve kültürel politikalar, onların yerel halka etkileri dikkatlice ele alınmıştır.

Çalışmanın özgünlüğünü her iki ülkenin kütüphanelerinden ulaşılan belge ve birinci el kaynak niteliği taşıyan kitaplar ve periyodik yayınlar teşkil etmektedir.

70 yıldan fazla SSCB yönetiminde kalan her iki Cumhuriyetin tarihinde 1918-1920 yılları arasındaki tarihin etraflıca ve objektif bir şekilde araştırılmasına müsaade edilmemiştir. 1991 yılında kazanılan bağımsızlık sonrası tarih yazımında yeni bir sayfa açılmış, her iki ülkede yeni bakış açısıyla tarih yazılması sonucunda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Alaş hareketi ile ilgili araştırmalar yapılmaya başlamıştır. Bununla kendi tarihlerini yeni bakış açısıyla değerlendirme şansı ortaya çıkmış oldu.

İster Alaşorda ister Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, ait oldukları devletlerin devletçilik tarihlerine yazılmalarının sebebi var: Bu hareketler sıradan bir özgürlük hareketi değil, hem Batı Türkistan, hem de Güney Kafkasya sınırlarını aşan ve gelişmelerini şekillendirmiştir. Yıllarca verilen, siyasi, sosyal ve kültürel mücadelenin sonuçları olarak ortaya çıkan bu hareketler çok kısa zamanda mevcut olmalarına rağmen bir takım ilklerle tarihe geçmişlerdir. Hem Azerbaycan, hem Kazakistan, hem Türkiye, hem de diğer bölgelerde yapılan araştırmaların konusu olan bu hareketleri kıyaslarken bu araştırmalar, dönemin periyodik yayınları ve hareketlerde imzası olan tarihî şahiyetlerin eserleri incelenerek sonuca varılmıştır.

Literatür Taraması kısmında konu ile ilgili bazı kaynaklar tanıtılacaktır. Yusuf Akçura *Türkçülüğün Tarihi* başlıklı eserinde millet ve milliyet kavramlarının hem Türkler arasında hem de Batı'daki tarihî seyrini siyasî ve toplumsal boyutlarıyla ele almaktadır. Akçura eserine cevabı çetin bir soruyla başlar: “Türk Milliyeti fikri, Türkler arasına ne zaman ve nerede girdi?” Bu soruya layıkıyla cevap verebilmek için de Yusuf Akçura Türkler ve milliyet tabirlerinden ne anladığını ayrıntılı bir şekilde tartışmaktadır. Dönemin önemli yerli ve yabancı etnografik, filolojik ve tarihî kaynaklarına müracaat eden Akçura, millet şuurun Türkler arasında nasıl ortaya çıktığını ve bu şuurun zamanla Türkçülük düşüncesine nasıl dönüştüğünü Türk Dünyası'nın dört bir yanından gösterdiği örneklerle açıklamaktadır. Akçura, Şinasî ve Ziyâ Paşa'dan Ahmet Cevdet Paşa'ya, İsmail Gaspiralı'dan Ziyâ Gökalp'a kadar onlarca tarihî şahsiyeti –aralarında kendisi de dâhil olmak üzere- Türkçülük düşüncesine katkıları çerçevesinde ele almış ve hem eserleri hem de bu şahıslar etrafında teşekkül etmiş dergi, dernek ve diğer toplumsal organizasyonları incelemiştir.

Abay Ansiklopedisinde Muhtar Omarhanulı Avezov “Kazak Halkının Ulu Akını” isimli makalesinde Abay Kunanbayulı'nın hayat ve faaliyeti hakkında birtakım bilgiler vermektedir. Bu bilgileri değerli yapan Avezov'un Abay döneminden çok kısa bir süre sonra yaşaması ve onun da Abay'ın açtığı yolda ilerlemesidir.

Konuyla ilgili yazılan kitaplardan bazıları tarihî kaynak niteliği taşımaktadır.

Alihan Bökeyhan'ın Devlet Duması seçimlerinin 10. yılına ithafen İmparatorluğun başkenti Petersburg şehrinde yayınladığı *Bozkır Dıyarında Seçimler* başlıklı kitabı Batı Türkistan coğrafyasında Devlet Duması seçimleri hakkında önemli bir kaynaktır.

Devlet Dumasının ilk başkanı Fyodr Aleksandroviç Golovin hakkında *Sibirskaya Torgovaya* gazetesinde *Devlet Duması Başkanı* isimli makale yayımlamıştır. Bu makale Duma başkanı ve onun faaliyeti ile ilgili bilgi edinmek bakımından önemlidir. Ayrıca makale tarihî kaynak niteliği taşımaktadır.

Duma faaliyeti hakkında geniş bilgi edinmek için *Devlet Duması oturumlarının Stenografi Raporlarına İlaveler* kitapları yardımcı olmaktadır. İlk cildi 1906 yılında basılan bu tarih kaynakların son basımı 1916 yılında yapılmıştır.

Yusuf Vezir Çemenzeminli *Harici siyasetimiz* isimli araştırma eserinde kendisinin dışişleri bakanı olduğu Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin dış politikasını ele almaktadır.

Britanya ordusunun Güney Kafkasya ve İran'daki kuvvetlerinin komutanı Lionel Denstervil *Bakü ve Persiya'da Britanya Emperyalizmi* başlıklı hatıra eserinde Azerbaycan topraklarında Britanya'nın askeri mevcudiyeti, yerel yönetimin bu siyasi varlıkla mücadelesi ve ilişkilerine değinmiştir.

Abdürrahim bey Hakverdili'nin *Maarif ve Medeniyet* dergisinde yayımladığı *Mirza Feth Ali Ahundzade* isimli makalesi Ahundzade ve onun yaşadığı dönemde Güney Kafkasya'da yenilikleri kapsamaktadır.

Bu dönemde Azerbaycan tarihi ile ilgili araştırmalar arasında en kıymetli eserlerden birisi de Tadeusz Swietochowski tarafından kaleme alınan *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı* eseridir. Özellikle Çarlık döneminin son yılları ve Halk Cumhuriyeti döneminden bahseden yazar, eserinde Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasına doğru yaşanan süreci değerlendirmiştir.

20. yüzyıl, Batı Türkistan tarihinde ilk partilerin ortaya çıktığı dönem olma açısından özel bir yere sahiptir. Kazak topraklarında kurulmuş ilk partileri ve dönemin partilerinin sosyal etkileri Abiltayn ve Tenesbayev'in *20. yüzyılın Başında Kazakistan'da Siyasi Partiler ve Alaş Hareketinin Tarihnamesi* eserinde etraflıca araştırılmıştır.

Ayrıca, bu dönem, hem de Batı Türkistan topraklarında millî dilde basının gelişmesi açısından özel bir yer tutmaktadır. Bu konuda ilk eserler Sovyetler döneminde yazılmaya başlanmıştır. Bu araştırmalar arasında Bekhojin tarafından yazılmış *Kazak Basın Tarihi*

Denemeleri: 1860-1958 Yılları eserini gösterilebilir. Kazak basın tarihi ile ilgili araştırmalar Kazakistan'ın bağımsızlığını elde etmesinden sonra daha da çoğalmıştır. Allabergen, Nuskabayuli ve Orazayev'in ortaklaşa yazdıkları *Kazak Basın Tarihi 1870-2008 yılları* eseri kronolojik açıdan basın tarihine ışık tutmakla birlikte Bekhojin'in eserinin devamı niteliği de taşıyabilir.

Tıpkı Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (AHC) gibi, Kazakistan da SSCB yönetimi altında bulunduğu sırada Alaş Hareketi tarihinin araştırılması yasaklanmıştı. 16 Aralık 1991 tarihinde elde edilen bağımsızlık Kazakistan için bir dönüm noktası oldu ve Alaş Hareketinin siyasî, ekonomik ve sosyo-kültürel açıdan ele alınması, bu hareketin Kazak tarihinde yerinin araştırılması konusu da bu tarihî olaydan sonra daha çok dikkat çekmeye başladı. Bağımsızlığın ilk yıllarında tarihçi Kenes Nurpeyisov tarafından ilk kez olarak Alaş hareketini sistematik şekilde ele alan “Alaş hem Alaşorda” eseri kaleme alındı. 2008 yılında ünlü tarihçi Mambet Koygeldiyev tarafından “Alaş Hareketi” başlıklı araştırma eseri basıldı. Ayrıca 2010 yılında Manaş Kozıbayev editörlüğünde “Eski Zamanlardan Bugüne Kadar Kazakistan Tarihi” kitabı 5 cilt olarak yayımlandı ve bu kitapta Alaş hareketi ayrı bir cilt halinde 4. ciltte yayımlandı.

Çalışmada kullanılan yöntem, temeli John Stuart Mill tarafından 1843 yılında *Bir Mantık Sistemi* başlıklı kitabıyla atılan Karşılaştırmalı tarih yöntemidir. Mill, kitabın “*Deneyssel Araştırmanın Dört Yöntemi*” isimli başlığı altında ortaya koyduğu benzerlik, farklılık, makro-analitik kullanım ve birlikte değişimler yöntemi daha sonraki dönemlerde karşılaştırmalı tarihin türlerinin ortaya çıkmasının temelini oluşturdu. Günümüzde Karşılaştırmalı tarih yöntemi üçe ayrılmaktadır: Paralel Karşılaştırmalı tarih (Anlaşma Yöntemi), Zıtlıklara yönelik karşılaştırmalı tarih (Farklılık Yöntemi) ve Makro-Analitik Karşılaştırmalı Tarih.

Sebepleri ortak belirlenmeye çalışılan Anlaşma Yöntemi'nde örnekler farklı açılardan değişseler de nedensel olarak aynı kalabilirler. Benzerlikler üzerine yapılan karşılaştırmalı tarih yöntemi olup, bu yöntemde tarihsel olaylar okuyucuyu ikna edebilmek için sebepleriyle verilir ve açıkça tanımlanan hipotez veya teori tekrarlanarak kanıtlanabilir.

Ele alınan örneklerde ortaya konulmak istenen varsayımları açıklayabilecek nedenlerin olmadığı, farklılıklara dayanan karşılaştırma parametreleri belirlenir. Tek başına uygun olumsuz örneklerin bulunması koşuluyla benzerlik yönteminden daha güçlüdür.

Reinhard Bendix'in farklılıklar üzerinde yapılan karşılaştırmaların en belirgin örneklerini ortaya koyduğu kabul edilir.

Tezde kullanılan metodoloji Karl Emil Maximilian Weber'in yorumcu açıklama ve İdeal tip belirleme metodolojisidir. Weber, "yorumcu açıklamayı" ortaya koyarak, sosyal bilimlerin etkisini ve açıklamalarını önemli oranda genişletmiştir. Weber, çalışmalarında öncelikle Batı toplumlarının iktisadi ve sosyal farklılaşmasını sağlayan ayırt edici kurumsal düzenlemeleri tespit etmeye ve bunların nedenlerini ortaya koymaya çalışır. Weber'in ortaya koyduğu ideal tip kavramı, karşılaştırmada kullanılacak parametreleri belirlemede önemli rol oynar. Ancak ideal tipin belirlenmesi önemli bir sorundur. Weber, ideal tip ile zaman içinde ve mekâna göre farklılıklar göstererek değişen olguların en karakteristik özellikleri ile bir modelin belirlenmesini anlamaktadır. Weber'in çalışmaları giderek daha fazla Batı kültürünün üstünlüğüne yönelmiş ve evrensel çerçevede sadece Batı kültürünün bir geçerliliği olduğu noktasına ulaşmıştır. Bu şekilde Weber, ortaya koyduğu metodoloji ile tarihsel sosyoloji ve karşılaştırmalı tarihin gelişimine büyük katkı yaparken; daha sonra tarihsel sosyoloji tarafından Batı kültürüne yaklaşımının tek taraflılığı nedeniyle eleştirilmiştir.

Çarlık Rusya'nın Türk dünyasını işgali, Türkistan'ın bağımsızlığını kaybetmesine rağmen ve acımasız ve işgalci siyaset yürütülmesinin yanısıra bazı konularda da gelişmesine katkıda bulunmuştur. Rusya İmparatorluğu SSCB'ye kıyasla daha demokratik bir devlet olduğundan silah gücüne egemenliği altında bulundurduğu Türk halklarına gelişme için çeşitli fırsatlar sundu: hem Kafkasya hem Batı Türkistan'da hanlıklar arası savaş sona erdi. Yeni tip okulların açılması ile yetişen aydınlar nesli bölgelerin kaderlerini şekillendirdiler. 20. yüzyılın sonuna doğru Azerbaycan'da başlayan kültürel gelişme hareketleri 1918 yılı bağımsızlığının temellerini attı, fakat Batı Türkistan'dan farklı olarak Azerbaycan'da bu süreç erken başlayıp geç bitti. Her iki taraf Devlet Duması seçimlerinde yer almış ve Duma'ya milletvekilleri göndermişti. Devlet Duması seçimleri sırasında Rusya İmparatorluğu'ndaki demokratik ortamdan yararlanarak birçok parti ortaya çıkmış, bu partiler arasında en aktif olanlardan biri Kadet partisiydi. Her iki coğrafyada bağımsızlık mücadelesine aydınlar liderlik ediyor ve bu bağımsızlık mücadelesi bir parti etrafında birleşerek verilmekteydi. Osmanlı ile Azerbaycan arasındaki yakınlık, komşu İranın İngiliz İmparatorluğu, Gürcistanın Almanya ile olan ilişkileri Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Batı yönlü hareketlerinde etkin nedenlerden oldu. Hem Alaş, hem de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin komşuları ile dostane ilişkiler kurma isteği vardı. Her iki coğrafyaya Rus

yönetimi tarafından zorunlu göç yaptırılmıştı, fakat Batı Türkistan'da çoğunlukla Ruslar'ın göçüne karşılık, Azerbaycan topraklarına Ermenilerin de iskan ettirilmesi zamanla milletçiliğin kışkırtılması sonucu Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasındaki bir asırdan fazla sürecek çatışmaların temellerini attı. Hem Alaş, Hem AHC silahlı kuvvetlerin kurulması işine büyük önem vermişlerdi. Alaş daha zor şartlar altında kurulmuştu ve ortaya çıktığı dönemde Batı Türkistan savaş komunizmi döneminden geçiyordu. Kazak Bozkırı'ndan farklı olarak Azerbaycan topraklarında beyazlarla bolşevikler arasında mücadele olmadı. Alaşorda kurulurken günümüz Kazakistan topraklarının tamamında egemenliğini sağlayamadığı gibi, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti de tüm Azerbaycan'da egemenlik sağlayamasa da, zamanla Kafkas İslam Ordusu'nun yardımları sayesinde bu sorunu da çözmüş oldu. Osmanlı ile siyasi yakınlıktan AHC zaman zaman yararlanmaktaydı. Tam bağımsız olan AHC'nin o dönemki ismiyle Zakaspi –Hazarötesi- vilayetinde büyükelçisi bulunuyordu.

1747 yılında Nadir Şah Afşar'ın ölümü sonrası Afşar İmparatorluğu'nun hanlıklara bölünmesi Güney Kafkasya ve günümüz İran'daki iç savaşın başlamasına yol açtı. Güney Kafkasya bölgesinin Kuzeyden komşusu olan Rusya İmparatorluğu'nun sıcak denizlere inme planını uygulaması sonucu Kafkasya, Rusya'nın hedefi oldu. Rusya bu bölgeyi işgal etmeyi daha 1660'lı yıllarda planlasa da, dönemin Safevi İmparatorluğu'nun güçlü olması Rusya'nın içindeki problemler ve Avrupa meseleleri bu planın 100 yıl askıya alınmasına neden olmuştu. Güney Kafkasya'yı en iyi tanıyan bir diğer komşu da İran coğrafyasındaki devletlerdi. İran coğrafyasındaki hanlıkları bir devlette birleştirmek ve İran'ı tek merkezden yönetmek Azerbaycan'a kıyasla çok da zaman almadı. 1796 yılında Kaçar Hanedanı, İran'daki tüm hanlıkları birleştirip Kaçar İmparatorluğu'nu kurdu. Kuzey'den Rusya'nın güneye inmesi, güneyden Kaçar Hanedanlığı'nın Azerbaycan topraklarını işgal etme planı, bu iki imparatorluğun 1813 ve son olarak 1828 antlaşmalarıyla Azerbaycan topraklarının Kuzey ve Güney olarak bölünmesi ile sonuçlandı. 1918 yılına kadar Azerbaycan'ın kuzeyi, Rusya İmparatorluğu sınırları içinde gelişme sürecine girerken, İran'da durumlar daha farklı gelişti. Rusya Avrupa'dan geri kalmışlığı aza indirmek için hızla gelişme yolunu seçse de, İran aceleci davranmadı. 1828 yılından itibaren Azerbaycan'ın tek merkezden yönetilmesi, Azerbaycan'ın gelişmesine de katkı sağladı. Güney Kafkasya'yı ele geçiren Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'na da bunu kabul ettirdikten sonra bölgede bir Ermeni devleti kurma süreci başlattı. Azerbaycan'ın ve ardından tüm Güney Kafkasya'nın işgalinin bitmesi, bu coğrafyanın ekonomik açıdan da sömürülmesine yol açtı, ancak bir problem vardı. Rusya'ya sadakatli memurlar yetiştirmek ve bölgeyi onların sayesinde yerliler vasıtasıyla yönetmek

isteyen Rusya, kendisinin gelişmesi için uçların ve Kafkasya'nın da gelişmesini temin etmeliydi. 1840 yılından itibaren Güney Kafkasya'da yenilenme hareketlerinin başlanması 1912 yılına kadar devam etti. Dini eğitimin yanı sıra, yeni açılmış okullarda dünyevi eğitim verilmeye başlandı. 1860 yılından itibaren anayasal düzenlemeler yapan yönetim, Güney Kafkasya'ya bu düzenlemeyi sadece 1867 yılında uygulandı. Rusya "böl ve yönet" politikası takip etmek amacıyla, Azerbaycan'dan 1859 yılında Derbent şehrini kopardı. Artık yavaş yavaş taşlar yerine oturmuş, Ruslar yenilenme hareketlerinin meyvelerini almaya başlamışlardı. 1870'li yıllarda Azerbaycan'da basın ve tiyatro ortaya çıktı. 1875 yılında ilk Azerbaycan gazetesinin basımına başlanmasıyla, Azerbaycan'ın siyasi hayatında da yeni bir dönem başladı. 1870 yılında karada ilk kez petrol çıkarılmasına başlandı. Bakü, 1877 yılından itibaren petrol üretiminde, dünyada ilk sıraya yerleşti ve bu liderlik 1903 krizine kadar sürdü. 1900'lerin başında Rusya'da demokratikleşme hareketi başladı. Rus – Japon savaşında, Ruslar'ın yenilmesi, Rus Çarlık yönetiminin, yerli halktan nispeten korkmasına ve geri adımlararak demokratikleşme politikaları takip etmesiyle sonuçlandı. Rusya'da ilk kez Devlet Duması çağırıldı. 1906 yılında Azerbaycan'da ilk parti ortaya çıktı. Bu parti 1905-1906 Ermeni – Müslüman çatışmasından sonra, Ermeniler'in savaşta önlerini kesip, halkın topyekûn savunmasını ve gerektiğinde saldırmasını organize etmek amacıyla kurulmuştu.

Hazar'ın batısının işgali ve bu işgalin İran Kaçar Hanedanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu tarafından tanınması, artık Rusya'ya, Hazar'ın doğusuna yönelme ve bu bölgeye genişleme şansı verdi. Batıdan mağlup edilerek kovulan Rusya, güneye doğru genişlemekle hem kendisine hem de onu kovanlara güçlü olduğunu ispatlamak için çaba gösteriyor gibiydi. Rusya'nın Osmanlı ve İran İmparatorluklarıyla Güney Kafkasya'da uzlaşamaması, Çin ve Hindistan'a yerleşmiş İngiliz İmparatorluğu'nun dikkatindeydi. Şimdi sıra İngilizlerin de göz koyduğu, Batı Türkistan topraklarının işgaline gelmişti. Çarlık İmparatorluğu 1843 yılından itibaren Batı Türkistan tarihinde yeni bir sayfa açacak savaşa başladı. 42 yıl sürecek olan bu savaş, Batı Türkistan'ın işgali ile sonuçlanmakla beraber, yerli halkın da işgalciden korkmaması ve anavatanı korumak için eşi benzeri görülmemiş kahramanlık hikâyeleri yazabileceğini gösterdi. 1895 yılında tamamlanan işgal, Batı Türkistan'da birbirleriyle savaşan hanlıkları tek merkezden yönetmeve savaşın geçici bir süre durdurulması sonucunu doğurdu. Rus işgalinden sonra başlayan yeni dönemde, Abay Kunanbayulı, Şakerim Kudayberdiulı, Mağcan Cumabayev gibi edebiyatçı, sanatçı ve yenilikçi - modernist şahsiyetler, diğer bir ifadeyle, eğitimci aydınlar ortaya çıktı. Abay, İbray Altınsarıulı ve Şakerim Kudayberdiulı Alaşorda'nın kültürel temellerini attılar.

Eğitimci aydınların birçoğu 1860-90'lı yıllarda dünyaya gelmişlerdi. Alihan Bökeyhan, Ahmet Baytursinov, Mirjakıp Duvlati, Hallel ve Cihanşah Dosmuhammedovlar, Mustafa Çokay gibi isimler Kazak Türklerinin devletçilik ve bağımsızlık tarihine altın harflerle yazdırmış, yeni bir neslin ve siyasi aydınların milli hisler ve duygularla büyüüp yetişmesinde etkin rol aldılar.

Artık, Türk Müslüman siyasiler, Rusya İmparatorluğu'nun sonunun uzakta olmadığını iyi anlıyorlardı. Birinci Cihan Harbi'nin patlak vermesi ve Rusya'nın da savaşa girmesi, üstelik bu savaştan galip taraf olarak ayrılması, Çarlık Rusya'nın kurtulmasına yardım etmedi. 1917 yılında Şubat Devrimi'yle Türk halklarının hayatında yeni bir dönem başladı. Demokratik bir Rusya bekleyişinde olan Türkler, 1917 Ekim Devrimi'yle Sovyetler'in egemenliği ele almalarına şahitlik etti. Bu seneden itibaren iç işlerinde bağımsızlık kazanan bazı Türk halkları, 1920 yılında SSCB tarafından işgal edilip, Moskova yönetimine bağlandılar. Bağımsızlık hareketlerine liderlik edenler veya bu yolda emek vermiş şahısları türlü türlü cezalar bekliyordu.

2. ÇARLIK RUSYA'DAKİ TÜRKLERDE MODERNLEŞME

16. yüzyıldan itibaren Rusya güneye doğru genişleme politikasını uygulamak için hazırlıklar yapmaya başladı. Fakat bu hazırlıkların yapılması sürecinde birtakım gecikmelerin olması Rusya yönetiminin Türkistan coğrafyasına yönelik bu politikayı iki yüzyıl geç uygulamasına sebep oldu. 19. yüzyıl itibariyle Batı Türkistan Türkleri'nin¹ Rusya esaretine girmesi sonucu bu politik süreç başarıyla uygulanmış oldu. Fakat bundan sonrası İmparatorluk yönetimi için daha da zordu: burada olası isyanları engellemek için yerli halktan yöneticiler yetiştirilmeliydi ve bu yöneticiler Rusya'ya sadık kişiler olmalıydı. Bu amaçla Rusya bölge halklarının gelişmesini her ne kadar istemese de, Avrupa ülkelerinden geri kalmamak adına bu halkların gelişmesini görmezden gelmeye mecburdu. Öte yandan, Türkler arasında yenileşme ve aydınlanma ihtiyacı kendini iyice hissettirmiştir. Eğitim ve kültürdeki ilerlemeler Batı Türkistan halklarının siyasi modernleşmesini de beraberinde getirdi. Bu modernleşme hareketinin Rusya Türkleri arasında önderlerinin biri İsmail Gaspıralı gibi aydınlar olmuştur.²

2.1. Kazakistan'da Modernleşme: Kazak Aydınları ve Neşriyat

Rus sömürge yönetiminin 1822, 1824, 1867, 1868, 1886 ve 1891 yıllarında kabul ettiği kanunlar Kazak siyasi yapısının modernleşmesine neden oldu.³ Buna rağmen Kazak siyasi yapısının yenilenmesinde sadece Rus kanunlarının etkili olduğunu söyleyemeyiz.

Kabul edilen bu kanunlar aslında, Romanovlar Hanedanı yönetimindeki Rusya İmparatorluğu'nun Hazar Denizi'nin batı sahillerinden, Çin'e kadar olan topraklarda genişleme siyaseti için atılan önemli adımdı. Kazak topraklarını Rusya İmparatorluğu'na birleştirme yolunda alınan kararlara bakıldığında ilk dönem istihbarat amacı taşıyan, 1730-1820 yılları arasını kapsayan 90 yıllık ikili ilişkiler dönemidir. Kazak Hanlığı'nın hala bağımsız bir devlet olarak Rusya İmparatorluğu ile ticaret ve siyasi ilişkilerinin olduğu bu dönemde, Romanovlar Hanedanlığı'nın amacı, bölgeyi öğrenmek ve bölge ülkelerinin askeri

¹ Çalışmada Batı Türkistan terimi ile Hazar denizinin doğusundan günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer alan Sincan Özerk Bölgesi'ne kadar olan Orta Asya toprakları kastedilmektedir.

² Akyol, T., (1993). "Cedidcilik" *DİA*, c.7, 211-213.

³ Kalkan, İ. (2012). "Orta Asya'da Siyasi Modernleşmenin Kökenleri: Kazak Örneği (1822-1924)" *Yayınlanmamış doktora tezi*, s.1.

güçleri hakkında bilgi edinmektir. Bu amaçla sadece 17. yüzyılda Rusya'dan Batı Türkistan'a dokuz diplomatik heyet gitmişti.⁴

1820 yılından başlayan ikinci dönem, artık güçlerin Rusya İmparatorluğu yönünde değiştiği dönemdir, artık ikili ilişkilerde ticaretin yerini savaşa bırakmasıyla sadece Kazak halkı değil, tüm Batı Türkistan coğrafyası için facianın başladığı, özgürlüğün yerini esaretin aldığı bir dönemdir. 1822 yılında "Sibirya Kazakları hakkında kanun" ve 1824 yılında "Orenburg Kazakları hakkında kanun" adıyla verilen iki karar sayesinde başlayan bu dönemde Rusya, Hazar Denizi'nin batı kıyısında işlerini tamamen bitirerek Batı Türkistan'a yöneldi. Bu dönem yüzyılın 60'lı yıllarına kadar devam etti. Batı Türkistan'ın kuzeyinde 1850 yılına kadar Rusya Orenburg boyunca İli nehrine kadar, Batı'dan Güneydoğu'ya doğru, kendi "Çin Seddi" yardımıyla Batı Türkistan'da karşı savaşa hazırlanmıştı.⁵

Artık Güney Kazakistan haricinde günümüz Kazakistan toprakları Rus işgali altındaydı. 1860'lı yıllarda tüm Rusya topraklarında reformlar yapıldı. Aslında bu reformlar istila edilmiş halkları sakinleştirmek için, onlara yönetimin üzerine düşen görevi yerine getirdiğini göstermek amacıyla, istila edilmiş bölgeleri sömürmek ve becerebildikleri kadar Rusya'ya sınırdaş olan devletlerin yerlerini onlardan koparmak maksadıyla yapıldı. 1867 yılı 11 Temmuz tarihinde verilen "Yedisu ve Sırderya eyaletlerini yönetmek hakkında geçici kararname" ve 1868 yılı 21 Ekim'de verilmiş "Torgay, Oral, Akmola, Semey eyaletlerinin, Batı Sibirya valisi yönetimine verilmesi ile ilgili geçici kararname" modern Kazakistan'ın toprak bütünlüğünü bozmak amacıyla atılmış adımlardı.⁶

1884 yılında günümüz Türkmenistan topraklarının işgal edilmesi sonucu, modern Batı Türkistan'daki Türk devletleri toprakları Rusya İmparatorluğu esaretine girmiş oldu. Bununla da Batı Türkistan tarihinde yeni bir dönem başladı Rusya yönetimi bu coğrafyada sınırları istediği gibi çizicek, Batı Türkistan topraklarını burada yaşayan halka sormadan yönetecekti.⁷ 2 Haziran 1886 tarihinde Rusya yönetimi biraz daha ileri giderek, Kazak Bozkırını ile ilgili "Türkistan idaresi hakkında yeni nizamname", 1891 yılı 25 Mart tarihinde 16 Ocak 1821 yılında kurulmuş Batı Sibirya Genel valiliği ve Orenburg Genel Valiliği yerine Dala (Bozkır)

⁴ Hayit, B., (1995). *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Ankara, 44.

⁵ Hayit, B., A.g.e., 1995, 51

⁶ Kozıbayev, M., (2010). *Qazaqstan Tarixi: Köne Zamannan Bugünge Deyin*, c.3, Almatı, 418. (Kazakistan Tarihi: Eski Dönemlerden Bugüne Kadar)

⁷ Devlet, N., (2014). *Rusya Türklerinin milli mücadele tarihi (1905-1917)*, Ankara, 7-9.

Vilayetinin kurulması kararı aldı. 1897 yılı “Yedisu eyaleti”nin Türkistan Genel Valiliği’nin yönetimine verilmesi” ile Kazak toprakları iki merkezden yönetilmeye başlandı.⁸

Fakat bu yenilenme sürecinde Rus kanunları etkili olduğu kadar ilk Kazak Türkçesi’nde gazete ve dergiler, Orenburg ve diğer şehirlerde yapılan Kazak Kongreleri, ilk Kazak siyasi partileri ve Kazak aydınlarının emekleriyle de gerçekleşti. Buradan yola çıkarak söyleyebiliriz ki, Kazak aydınlarının düşünce ve faaliyetleri, Kazakların tarihindeki siyasal modernleşmesinin temel kaynakları sırasındadır. Bu aydınlar Kazak gelenekleriyle büyümüş, Avrupa tarzında Rus eğitimi almışlardı. Fakat onlar hem de Kazak halkında milli kimliği geliştirmekle “Alaş” adı altında Rusya İmparatorluğu’na karşı olan mücadelenin meyvesi olarak doğacak, önce parti, sonra da otonomi için çalışan mücadeleciler gençlerdi.⁹

Bir hareket olarak, Alaş hareketinin kökleri 19. yüzyılın ortalarına kadar uzanmaktadır. Ruslar’ın Kazak Bozkırı’na zorunlu göçü, hanlar ve beylerden yerli yönetimi silah gücüne ele almaları, 1841 yılından bölgede Rus – Kazak okullarını açmaları, 19. yüzyılın 2. yarısından bu okulların yeni tip ceditçi okullara dönüşmesi Kazak Bozkırı’nda sosyal değişimin başlanmasına sebep oldu. Rusça’yı iyi bilen, Batı düşüncesini tanıyıp Avrupalı tarzda eğitim alan aydınların ortaya çıkması, bu sosyal değişimin belirgin sonuçlarındandır. Ortaya çıkan yeni aydın kesimi, yeni nesli geliştirmek ve düşman Rusya’yla siyasal, sosyal ve kültürel anlamda mücadele edecek bir gelecek yetiştirmeye örnek oldu. Bunu 20. yüzyılın başında Kazak toplumuna liderlik eden aydınların timsalinde de göreceğiz. Bu aydınlar Bozkır’daki çağdaş eğitimle yetinmemiş, dönemin Rusya İmparatorluğu’nun siyasal ve medeni merkezleri olan, Moskova ve Petrograd’da, 19. ve 20. yüzyıllarda Avrupa kıtasının kültür merkezleri olan İstanbul ve Paris gibi şehirlerde eğitim almak için vatanı terketmeye gerek duymuşlardı. Onlar sadece siyasal alanda değil, fikri alanda da mücadele etmeyi ihmal etmemişlerdi. Eğitim ve devlet dilinin Rusça olmasına rağmen, yerel halka hitaben kaleme aldıkları eserlerini Kazak Türkçesi’nde yazıyorlardı.¹⁰

2.1.1. Aydınlar

Rus ve Tatar etkisinde gelişen Kazak kültürel hayatı 19. yüzyıldan itibaren yeni bir nesil yetiştirmeye başladı. Bu süreç Rusya yönetiminin Kazak halkına uyguladığı dini

⁸ Yarkın, İ., (1964). “Rus İdaresi altında Türkistan ve değişen görüşler” *Türk Kültürü*, 2(21), 90.

⁹ Abiltayn, M. ve Tenesbayev, Q., (2004). *XX Ğasırdın Basındağı Qazaqstandağı Sayasi Partiyalar Jane “Alaş” Kozğalısnın Tarixnaması*, Türkistan, 12.

¹⁰ Ziyayev, H., (2007)., *Türkistan’da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele*, Ankara, 322.

asimilasyon ve eğitim yoluyla amaçladığı yerel halkın ruslaştırılması politikaları gölgesinde gerçekleşmekteydi. 1850 yılından başlayan bu dönem 1903 yılına kadar devam etti ve bu dönemde ortaya çıkan aydınlar eğitimci aydınlardı. Onların esas amacı Kazak Türkleri'nin Rusya İmparatorluğu tarafından yürütülen asimilasyon politikasına karşı milli kimlik tefekkürünü yükseltmeye zemin hazırlamaktı.¹¹

2.1.1.1. Muhammet Hanafiya veya Çokan Velihanov

Gerçek adı Muhammet Hanafiya olan, fakat halk arasında tanındığı ismiyle Çokan Velihanov, günümüzdeki ismiyle Kostanay eyaleti Evliyagöl ilçesi Kusmurın (Kuşburnu) köyünde Kasım 1835'de doğmuştur. Annesinin onu Çokan ismiyle çağırmasından dolayı, bu adı benimsemiş ve bu adla tanınmıştır.¹² Babası Cengiz Velihanov, Çokan'ın doğduğu eski adıyla Küntimes (Gündeğmez) kışlağında baş sultan görevini üstlenmişti. O dönemde merkezi Karaoba yaşam alanı olan, Amankarağay olarak adlanan bu ilçe Çokan'ın çocukluk yılları ve hatıralarına şahitlik eder. Çokan 10 yaşına geldiğinde, Rusya İmparatorluk yönetimi ilçe merkezinin Karaoba'dan Çokan'ın doğduğu Küntimes köyüne taşınmasına ve yeni ilçe merkezi isminin de Kusmurın olarak değiştirilmesine karar verir. Buradaki Kazak okulunda eğitim alan genç Çokan, Arap, Fars dillerini ve Çağatay Türkçesi'ni iyice öğrenir.¹³

Köklü bir aileden gelen asillik Çokan'ın yetişmesine de etki gösteriyordu. Babası Kazak Hanı, Abılay Hanın neslinden geliyordu. Evde çocuğun terbiyesi ile büyükannesi - Ayganım- ilgileniyordu. Eğitim ve bilime olan merakına annesi de eşlik ederek ona boş zamanlarında Kazak Türkleri'nin tarihi ile ilgili bildiklerinden anlatıyordu. Bu da Çokan'ın gelecek yönünü seçmesini etkileyecekti.¹⁴

1847 yılında babasının açtığı okuldan mezun olan Ç. Velihanov artık İslam dini ile ilgili eğitim almış bir gençti. Babası onu eğitimine devam etmesi için Kazak Türkleri arasında dönemin en iyi okullarından sayılan Omsk şehrindeki, Sibirya Askeri Okulu'na göndermeye karar veriyor. Buraya gelene kadar Rus dilini öğrenme fırsatı bulamayan Çokan kendi becerisi sayesinde kısa zamanda Rusça'yı da öğrenmeyi başarıyor. Dışarıya kapalı, askeri bir eğitim kurumu olan bu yerde Çokan, kendini çok geliştirme fırsatı yakaladı. Aldığı derslerin

¹¹ Curayeva, B., (2002). "İsmail Gaspıralı ve Türkistan'da Ceditçilik Hareketi" *Türkler Ansiklopedisi*, c.18, 1096.

¹² Kalkan. İ., (2019). "Çokan Velihanov", *DİA*, Ek 2, 645.

¹³ Kermit, E., (1989). "Chokan Valikhanov: Kazakh Princeling and Scholar", *Central Asian Survey*, 3(8), 3-4.

¹⁴ Kermit, A.g.m., 1989, 9.

sayısı çoğalmış ve aralarına Batı edebiyatı, coğrafyası ve tarihinin yanı sıra, fizik, kimya gibi teknik bilimler de eklenmişti.¹⁵

5 yıl burada eğitim aldıktan sonra başarıyla mezun olan Çokan, bir yıldan sonra Batı Sibirya ve Kuzey Kazakistan eyaletlerini yöneten Rusya İmparatorluğu'nun bölgedeki askeri temsilcisi olan vali, General Gustav Kristof fon Gasford'un emir subayı görevine atandı. Aslında bu göreve atanması bile Çokan'ın ne kadar başarılı bir öğrenci ve asker olduğunu gösteren bir faktördü. Çünkü komutanı Napolyon Fransa'sına karşı Rusya'nın savaşlarında, Güney Kafkasya ve Polonya'da, Moldova, Kuzey Kafkasya, Avusturya ve Macaristan'a karşı savaşlarda görev almış başarılı bir komutandı. Böyle başarılı bir komutanın yanında görev almak, ona doğduğu Batı Türkistan bölgesi ve komşusu olan Sibirya bölgesinin tarihi, halklarının örf ve adetlerini tanımak ve görerek öğrenmekle araştırma yapmak fırsatı veriyordu. Çokan Velihanov bu fırsatı değerlendirecek kadar iyi yetişmiş bir askerdirdi.¹⁶

Çokan'ın askeri okulda okuduğu dönemde öğretmenleri ile iyi ilişkileri onun güzel çevre edinmesine de neden olmuştu. Hocalarının geniş çevresi sayesinde Çokan Kazan Üniversitesi'nin genç öğretmeni Profesör İlya Nikolayeviç Berezin'le tanıştı. Sonradan Çokan Berezin'e kendisinin derlediği Kazak sözlü edebiyatı örneklerini ve "Kozı Körpeşle Bayan Sulu" destanını göndermişti. Çokan ise karşılığında Berezin'in "Toktamış Han ve Başka Hanların Yarlıkları" adında bilimsel makalesine kapsamlı inceleme hazırlayarak, kendisinin ilk bilimsel araştırmasını yapmış oldu.¹⁷

1855 yılında Batı Sibirya Genel Valisi Gasford ile birlikte, Semey, Ayagöz ve Kapal'dan geçerek Almatı'yı ziyaret etti. Bu gezi sırasında Kazak, Kırgız, sözlü edebiyat, tarih ve etnografya örneklerini topluyor. Bu birikime dayanarak daha sonra "Tengri (Tanrı)", "Kazaklardaki Şamanizm Kalıntıları" isimli eserler yazdı. Bu ziyaretten sonra teğmen rütbesine terfi etti.¹⁸

1856'da ünlü coğrafyacı P. P. Semenov-Tyan-Şanskiy ile tanışmıştır. 1849 yılında adaylık derecesi sınavından başarıyla geçerek İmparatorluk Rus Coğrafya Topluluğu üyeliğine seçilmiş, fiziki coğrafya bölümünün sekreteri görevini üstlenmiş, Semenov'un

¹⁵ Öteniyazov, S., (1994). "Kazakistan'nın XIX. Ğasırdagı Aleumettik Hal-Ahualı", *Kazak Tarihi*, 1 (1), 43.

¹⁶ Kydyraliyev, D., (2011). "Türkistan'da Cedidcilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile münasebeti", *İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul, 61.

¹⁷ Kozıbayev, A.g.e., 2010, 529.

¹⁸ Yine orada.

teklifiyle Rusya Coğrafya Derneği'ne üye olmuş, aynı yıl Albay M. M. Homentovsky liderliğindeki Issık-Kul çevresine düzenlenen askeri-bilimsel keşif gezisine katılmış ve Kırgızistan'ı ayrıntılı olarak inceleme fırsatı yakalamıştır. Kırgız Türkleri ve Ulu Cüz Kazakları'nın tarihi ve etnografyası hakkında bilgileri ve sözlü edebiyat örneklerini derleme yoluyla kaleme almıştır. Bundan başka, dünya bilim adamları arasında ilk kez Manas Destanı'nı inceleyerek en neşeli bölümü esasında "Köketay Hanın Masalı" isimli şarkı yazmıştır. "Manas Destanı'nı halk bilgeliğinin büyük bir yaratımı, halk masalları, mit ve efsaneler, coğrafi, dini kavramlar, gelenek ve göreneklerden oluşan ansiklopedik bir koleksiyon, Bozkır'ın İliada'sı" olarak nitelendiren Çokan Velihanov, Kırgız halkının antik tarihi ile ilgili araştırmaları olan Ritter, Humboldt¹⁹ gibi bilim adamlarının eserlerine eleştiriler yazıyor.²⁰

Çokan'ın Kırgızlar'la ilgili Tyan-Şan ve Issık-Kul civarlarında araştırmalar yaptığı sırada, İmparatorluğun başkenti Petrograd şehrinde Çin ile ticari ilişkileri geliştirmek ve günümüzdeki ismiyle Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nin Çöçek şehrinde Rus Ticaret Merkezi'nin yakılması sonucu kesilmiş ilişkilerin yeniden kurulması konusu tartışılıyordu. Çinli yetkililerle temaslarda bulunması için Çin'e özel bir heyetin gönderilmesi karara alındı. Önce Ulu Cüz Kazakları'nın icra memuru Albay Peremişelskiy bu göreve tayin edilse de sonradan onun yerini Çokan Velihanov aldı. Bu bağlamda, General Gasford, Homentovsky'ye Issık-Kul seferi çalışmalarını derhal tamamlaması ve geri dönmesi için acil bir emir verdi. Çokan, Temmuz'un ortasında Vernıy²¹ şehrine döndü. Oradan Gulca'ya gidecek grubun toplandığı Kapal'a gitti.²²

Çokan'ın 1858-1859'da Kaşgar'ı ziyareti, yeni bir bilimsel çalışma alanının ortaya çıkmasına sebep oldu. Kaşgar daha sonra Rusya tarafından araştırılmadı. Bu sefer büyük önem taşıyordu. Çokan'a kadar bu toprakları ziyaret etmeye gelen her Batılı gezgine bu yerler mezar olmuştu. Çokan'ın kervanı sınırın ötesinde Rus casusluğu ile suçlandı ve 1859 yılında kervan Kazak topraklarına vardı. Yarım kalmasına rağmen ziyaret başarılıydı. Bir tüccar

¹⁹ Baron Friedrich Wilhelm Heinrich Alexander von Humboldt (14 Eylül 1769 Belin – 6 Mayıs 1859 Berlin) Prusyalı keşif olan Humboldt, botanik ve coğrafya bilim dallarında yaptığı çalışmalarla biyocoğrafya dalının temelini koymakla birlikte Yeni Dünya - Güney Amerika'ya- sefer düzenlemiş, ardından Rusya'yı ziyaret eden Humboldt 1830 yılında diplomat olarak hayatına devam etti. 1825 yılında üzerinde çalışmaya başladığı "Kozmos" isimli kitabının ilk iki cildi 1845-1847 yılları arasında basılırken, üçüncü cildi 1850, dördüncü cildiyse 1858 yılında basıldı. 6 Mayıs 1859 tarihinde vefat edince notları esasında kitabın sonuncu, beşinci cildi de 1862 yılında yayınlandı. Daha fazla bilgi için bkz.; Botting, D., (1973). *Humboldt ve Kozmos*, New York, 295.

²⁰ Süleymenov, R., Moisey, V., (1985). *Çokan Velihanov Vostokoved*, Almatı, 98.

²¹ Vernıy – Almatı şehrinin 1854-1921 yılları aralığında taşıdığı ismidir.

²² Kozıbayev, A.g.e, 2010, 530.

olarak gizlice Kaşgar'a giden Çokan, bölgenin ekonomik ve politik yapısını inceleyerek, tarihi ve etnografyası hakkında birçok bilgi topladı. Kaşgar'a ziyareti sırasında "Altı Şehir, yani Çin'in Nan Lu Eyaletinin doğusundaki Altı Şehrin Vaziyeti" adlı bir kitap yayınladı. Bu, Doğu Türkistan halklarının tarihi ve sosyal yapısı üzerine o dönemde yüksek düzeyde bilimle yazılmış, dünyanın ilk araştırma çalışmasıydı.²³

Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi'nin özel daveti üzerine St. Petersburg'a gelen Çokan, burada yaklaşık bir yıl kalarak araştırma yapıyor. 1860 yılında İmparator II. Aleksandr tarafından bu seferi sebebiyle kabul edilen Çokan'a Çar çeşitli ödüller ve madalyalar verir.²⁴

Çin seferi Çokan için hem de sonun başlangıcı sayılabilir. Burada verem hastalığına yakalanan Velihanov 1861 yılında memleketi Sımbet'e geri dönerek tedavi görür.²⁵

Kendi halkının hem Rus, hem de onların tayin ettikleri yerli memurlar tarafından ezildiğini görünce 1862 yılı yerel seçimlerinde günümüz Akmola eyaleti Atbasar şehrinden adaylığını koyar. Bu konuyla ilgili 1850-1854 yıllarında Ombı şehrindeyken tanıştığı ve daha sonra Semey şehrindeyken arkadaşlık kurduğu, ünlü Rus yazarı Dostoyevski'ye bir mektup yazarak bu hareketinin nedenini şöyle açıklıyor: “Vatandaşlarıma fayda sağlamak için kıdemli bir padişah olmak istedim. Onları memurlardan ve zengin Kazaklar'dan korumak istedim. Böylece, benim sayemde eğitilmiş bir başkanın onlara faydalı olacağını göstermek istiyorum”. Fakat bu niyetini gerçekleştiremiyor. Çokan parlak bir zafer kazanmasına rağmen, Genel Vali, halk arasında daha fazla ün ve prestij kazanacağı korkusuyla, “hastalığı nedeniyle istifa ettiği” bahanesiyle onu, Atbasar şehri yönetmenliğine atamayı reddetti.²⁶

Mart 1864 tarihinde Çokan, Albay Çernyaev'in daveti üzerine, Evliyaata, günümüzdeki Taraz şehri ziyaretine katılır. Çokan'ı bu kampanyaya davet etmekle Çernyaev'in maksadı Güney Kazakistan topraklarının işgalinde Çokan'ın giderek artan prestijini kullanmak ve Velihanov sayesinde yerel halkla barış anlaşmaları imzalamaktı. Fakat askerlerin Evliyaata ve çevresindeki yerel halka davranışlarını görünce, Çokan,

²³ Kozıbayev, A.g.e, 2010, 531.

²⁴ Yine orada.

²⁵ Kozıbayev, A.g.e, 2010, 532.

²⁶ Valihanov, Ç., (1984). *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomakh, c.1*, Alma-ata, 61-63 (Beş Ciltte toplanan eserleri).

onlardan ayrılarak Vernıy'a gelir. Burada şimdiki Altınemel Milli Parkı'nın yöneticisi Tezek Töre'nin torunu Aysarı ile evlenir ve buradan ailesine son mektubu yazar.²⁷

Aldığı tedaviler Çin'de yakalandığı hastalığına çare olmadı ve Çokan, Nisan 1865'te vefat etti.²⁸

2.1.1.2. Ibray Altınsarıulı

20 Ekim 1841 tarihinde Torgay eyaletinin Arakaragay ilçesinde, günümüz Kazakistan Cumhuriyeti'nin Kostanay eyaletine bağlı, Kostanay ilçesinde doğdu.²⁹ Küçük yaşlarında babası Altınsarı'yi Kenesarı isyanında kaybeden Ibray, büyükbabası Balgoja Janburşılı himayesinde büyümüştür. Orenburg yerel yönetiminin sorumlu vatandaş olarak nitelendirdiği Balgoja, ileri gitmenin yolunun eğitimden geçtiğini düşündüğü için torunu Ibray'ın eğitim alması gerektiğine inanıyor ve onun eğitim almasına imkân tanıyor. Balgoja, Ibray'ı, Orenburg şehrindeki küçük bir Kazak-Rus okuluna yazdırdı. Dokuz yaşındaki Ibray, 1850 yılında okula kaydı yaptırılan otuz Kazak öğrenciden birisi oldu. Aslında Ibray buraya hazırlıklı gelmişti desek yanılmayız. Çünkü dedesi Ibray'a Arap harflerini ve Rus alfabesini öğretmişti. Kuşkusuz, babası aslında Ibray'ın eğitimi ile ekmek parası kazanarak, hiç olmazsa devlet memuru olmasını ve bu sayede ailesini geçindirmesini garanti etmek istiyordu. Fakat Ibray, büyük babasının düşündüğünden daha ileri gitti.³⁰

Ibray'ın dedesi Balgoja, Kazak folkloru hakkında derin bilgiye sahipti, bazen kendisi de şiirler yazardı. Bununla birlikte dedesi, hem de ünlü bir hatipti. Ibray'ın eğitim aldığı bu okul, özellikle Kazak gençlerinin okuması için açılmıştı. Bu okullar misyonerliği Kazak Türkleri arasında yaymak amacıyla özel yetiştirilmiş öğretmenlere sahipti ve burada ağırlıklı olarak Kazak çocuklar eğitim görüyordu. Bu tür okullarda öğrencileri Hristiyan yapmak için Çarlık yönetimi çok geniş çalışmalar yapmıştı. Bununla birlikte, bu okullardaki genel eğitim görevleri daha az önemli değildi. Buradaki okullarda edebiyat ve müzik akşamları düzenleniyordu.³¹

²⁷ Kozıbayev, A.g.e, 2010, 532.

²⁸ Yine orada.

²⁹ Süleymenov, B., (1991). "Ibray Altınsarinnın Ömir Jolı jäne Qızmeti", *Ibray Altınsarin Tağlımı*, Almatı, 32.

³⁰ Sadırbayev, S., (2003). *Ibray Altınsarin: Qazaq Hrestomatiyası*, Almatı, 108.

³¹ Süleymenov, A.g.m., 1991, 36.

1857 yılında okulu en yüksek seviyede bitiren Altınsarıulı, Ağustos 1859 tarihine kadar Orenburg Sınır Komisyonu'nda yazarlık yapıyor. 1859 yılında büyükbabasının arkadaşı Orenburg Sınır Komisyonu başkanı, ünlü oriyentalist, bilim adamı Profesör V.V. Grigoryev'le tanışması Ibray'ın bir kişilik olarak yetişmesine önemli katkıda bulundu. Bu yıllarda daha genç delikanlı olan Ibray'a, Grigoryev, geniş hazine olan kütüphanesinden faydalanma fırsatı sundu. Bu kütüphaneden Ibray, Rus yazarlarının eserlerini okumanın yanı sıra tarih, felsefe ve pedagoji ile ilgili kitaplardan da yararlandı.³²

Okulu bitirdikten sonra yaptığı işlerden zevk almıyor ve yeni bir iş yapmaya can atıyordu. Kazak gençlerinin eğitim alması için okul açma fikri onu rahat bırakmıyordu. 60'lı yıllar onun gelişiminde özel bir yer tutuyor. Bu yıllarda Kazak Bozkırı'nda faaliyet gösteren Rus okullarını derinden inceleyip, onların faaliyetleri ile ilgileniyor. Pedagog K. D. Uşinskiy'in eserleriyle tanışan Ibray, isteğine ulaşıyor.³³

1860'da Ural Nehri'nin doğu sahilinde Kazak Türkleri için dört sınıflı ilkokul açıldığında, Ibray, Torgay ilkokulunda öğretmen olmak için izin başvurusunda bulundu. Aslında okulun açılması da biraz zaman aldı. Bu zaman diliminde Ibray da boş durmayarak, halka okulun faydalarını anlatmak için elinden geleni yapıyor, hatta bazı Kazak çocuklarına kendi evinde ders veriyordu. Rus Ortodoks misyoneri Nikolay İlimskiy'in faaliyetleri sonucu, Torgay'da, 1864 yılında ilkokul faaliyete başladı. Bu okuldaki dersleri Ibray, modern Rus okullarının eğitim sistemine göre düzenliyor, genç nesle Kazak Türkçesi'nde eğitim vererek onlara Rusça'nın yanı sıra temel bilimleri öğetiordu. Tüm bunlar ise bir amaca hizmet etmek içindi: yüksek ahlaki değerlere sahip olan, eğitimde Rus gençlerinden geri kalmayacak genç nesil yetiştirmek. Ibray Altınsarıulı da, Kazaklar'ın varlıklarını devam ettirebilmeleri ve Ruslar'la eşit şartlara sahip olmanın yolu bu tür okulların çoğalması sayesinde mümkün olabileceği düşüncesindeydi.³⁴

1876 yılında Altınsarıulı, Kazan ve Petersburg şehirlerini ziyaret etti. Burada Rus eğitim sistemi ve Rus eğitimcilerin eserlerini inceledi. Kazak dilinde eğitim kitapları hazırlamak düşüncesi ile ilgili düşünmeye başladı. 1879 yılında Torğay eyaleti okullarına müfettiş olarak atandı. Bununla da eğitim faaliyetlerini genişleten Ibray, Avrupai tarzda okullar açmayı düşünmeye başladı. 1879-1883 yılları arasında Torğay bölgesinin dört

³² Süleymenov, A.g.m., 1991, 35-36.

³³ Kozıbayev, A.g.e. 2010, 536.

³⁴ Olcott, M., (1995). *The Kazakhs*, Stanford, 106.

ilçesinde “Torğay, Irgız, Troitsk ve Aktöbe”de yeni okullar açıldı. 1883 yılında Torgay şehrinde el sanatları okulu açıldı. Bu okul Kazak Bozkırında teknik bilim veren ilkokul olma statüsünü aldı ve 1891 yılında Torgay’da, 1893 yılı Kostanay ve 3 yıl sonra da Aktöbe şehirlerinde kızlar için yatılı okullar da faaliyete başladı.³⁵

Altınsarılı’nın faaliyetlerinde, Kazak kızlarının eğitimi meselesi özel yer tutmaktadır. Bu meseleyi eski geleneklerle mücadele etme şekli olarak gören yazar, 1887 yılında, Irgız ilçesinde kız okulunun açılmasını büyük başarı sayıyor. Okulların sayısının çoğalması onu sevindiriyorken, okullardaki öğretmen sorununu çözmek düşüncesi, bir an olsun, onu rahat bırakmıyordu. Bu düşüncelerin onu rahatsız etmesindeki ana neden Kazak topraklarının ekonomik açıdan gelişmesini sağlayacak genç nesilleri yetiştiren uzmanların hazırlanmasıydı.³⁶

Kazak Bozkırında öğretmenler yetiştiren bir okul açma çalışmaları, 1881 yılında sonuç verdi. Ombı şehrinde ilk öğretmenler okulu açıldı. Sadece okul açma işleri ile sınırlı kalmayan Ibray, okulların eğitim çalışmalarına özel önem vermişti. Öğretmenliği her şeyden üstün tutan Altınsarılı, kendi halkını çok seviyor ve onun geleceği konusunda iyimserliğinden hiç vazgeçmiyordu. Bu maksatla da aydınlatma çalışmalarını özel ilhamla gerçekleştiriyordu.³⁷

Ibray, kültürlü ve yetenekli bir öğretmen, aynı zamanda da, yazardı. Karakter bakımından zengin, ahlaklı ve dost canlısıydı, Rus aydınları tarafından Kazak Türkleri arasında en yetkili ve saygı duyulan kişilerden biriydi. Ders kitabı oluşturma sürecinde Ibray, ders kitabını Kazak çocuklarının okulda eğitim ve yetiştirilmesinin ana aracı olarak görüyordu. Çocuklara ana dillerini düzgün ve dikkatli bir şekilde öğretir ve küçük sanat eserleri aracılığıyla onlara iyi davranmayı öğretmeyi amaçlardı. Ibray, çocukların bilgi birikimlerini artıran kitapları, ilgilerini çeken konuları kendi ana dillerinde yayınlamaları gerektiğini biliyordu. Bu amaçla 1879’da Orenburg’da yayınlanan “Kazak Antolojisini” 1876’da yazmaya başlamıştı. Kazak halk edebiyatı örneklerinin yanı sıra kendisinin yazdığı şiirler ve Rus edebiyatından tercümeler *Kazak Antolojisi*’nde yer alıyordu.³⁸

³⁵ Kozıbayev, A.g.e. 2010, 535.

³⁶ Yine orada.

³⁷ Yine orada.

³⁸ Kozıbayev, A.g.e. 2010, 536.

Kazak çocuk edebiyatının kurucusu, Kazak halkının ilk öğretmeni olan Ibray'ın eserleri, genç neslin yetişmesi açısından büyük öneme sahipti. Eğitim, aile ilişkileri ve arkadaşlık konuları ile birlikte eserlerinde terbiye ve genç neslin gelişmesi için önemli konulara onların anladığı dilden yazarak değinen Ibray, 29 Temmuz 1889 yılında vefat etti.³⁹

2.1.1.3. Abay veya İbrahim Kunanbayulu

Eski tarihle 10 Ağustos 1845 tarihinde günümüz Semey eyaletinin Karkaralı şehrinde dünyaya gelen İbrahim, bir aydına has tüm özellikleri kendisinde barındırıyordu. Babası Kunanbay genç, 10 yaşlı Abay'ın yeteneğinin farkına varmasıyla onu, Semey şehrinde 19. yüzyılın ortalarında açılmış, Ahmet Riza medresesine eğitim almaya gönderir. Burada 4 yıl eğitim aldıktan sonra Abay, Doğu edebiyatından, Nizami, Şirazi, Hafız, Nevai, Fuzuli gibi klasiklerin eserlerini okumakla birlikte, Puşkin, Saltıkov-Şedrin, Lermontov, Herzen, Tolstoy, Krılov, Dostoyevski, Turgenyev gibi Rus klasiklerini ve Goethe, George Byron gibi Batı edebiyatı klasiklerini okumaya başladı.⁴⁰

Henüz on üç yaşında olduğunda, babasının Hacc'a gitme kararı almasıyla boyun idaresini üstlenmesi gerektiği için, eğitimine devam etmeyi bıraktı. Bu yıllar Abay'a kendi halkını yakından tanımak için fırsat oldu. Ardından idari işler ve siyasetle meşgul olmaya başladı. 1876 yılındaki seçimlerde Konır-Kökşe ilçesine rehberlik yapma yetkisi aldıktan sonra liderlik ettiği köyde adaletli davranmaya ve herkesle ilgilenmeye başladı. 2 yıl süren bu görevde başarılı olduğunu söyleyemeyiz.⁴¹

1870'li yıllarda İmparatorluğun başkentinden Kazak Bozkırı'na gelmiş, Yevgeniy Petroviç Mihayelis ve Nifont İvanoviç Dolgoporov gibi Rus demokratlarıyla tanışma fırsatı yakalar. Kuşkusuz, bu şahısların Abay'ın siyasi ve sosyal görüşleri üzerinde olumlu bir etkisi oldu. Ancak Abay Kunanbayulu'nun bu kişiler aracılığıyla Rus kültürü, edebiyatı ve demokratik görüşleri ile tanıştığını söylemek yetersiz kalır.⁴²

1885 Mayıs ayında, Semipalatinsk eyaletinin beş ilçesinden 100'den fazla Bi'yi bir araya getiren Semipalatinsk Genel Valisi Tseklintsky başkanlığında, Karamola'da Şar Nehri üzerinde acil durum kongresi düzenlendi. Abay bu kongrede diğer Kazak köyleri Bi'lerinin

³⁹ Kozıbayev, A.g.e. 2010, 535.

⁴⁰ Kalkan, İ., (2002). "Kunanbayev Abay", *DİA*, c.26, Ankara, 373.

⁴¹ Yine orada.

⁴² Auezov, M., (1995). "Qazaq xalqının ulı aqımı", *Abay: Ansiklopedi*, Almatı, 17.

başkanı seçildi. Bu kongerede kendisine "Semipalatinsk Kazakları için ceza davalarına karşı bir Kanun toplusu" geliştirme talimatı verildi. Abay başkanlığındaki komisyon, 3 gün 3 gecede 93 maddeden oluşan bir kanun toplusu hazırladı. Bu, Kazak toplumunun eski örf ve adet kanunları ile halkın sömürülmesine ve şiddetine karşı çıkan çarlık hükümeti kanunlarından farklı bir belgeydi.⁴³

Arkadaşı Mihayelis'in önerisi ile 1886'da Semipalatinsk bölgesi İstatistik Komitesi'ne tam üye seçildi. Ayrıca Mihayelis'in sayesinde Rusça'sını geliştirmişti.⁴⁴

Şiir yazmaya 10 yaşında başlayan Abay'ın ilk şiiri "Deve Kovanı" adındaydı. Şair bundan sonra karşılaştığı veya şahit olduğu yanlışlıkları, şiir yazarak eleştiriyordu ve bu yolla halkı uyarmaya çalışıyordu. Bu yüzden Abay, 1886 yılına kadar şiirlerinde takma ad kullandı. İlk defa kendi adıyla yazdığı şiiri "Jaz" (Yaz) idi ve şiiri yazarken artık 40 yaşını geride bırakmıştı.⁴⁵

Yıllar geçtikçe halk arasında popülerliği çoğalan Abay'ın, düşmanlarının da sayısı artmaktaydı. Bu düşmanlar ne olursa olsun yenilik taraftarı, halkını ileriye taşımak isteyen Abay'ı ortadan kaldırmak için her şansı fırsata çeviriyorlardı. 1890'lı yıllar Abay için adeta kara buluta dönüştü. 1891 yılında şairin sevgili kardeşi Ospan vefat etti. Daha sonra askeri eğitim almış ve büyük umutları olan oğlu Abdurahman'ı kaybetti. Bu kayıplar şairin şiirlerine yansır ve duyduğu hüznün derinliği, bu konudaki şiirlerinde duyulurdu. Bu arada son desteği olan şairin oğlu yetenekli Magaviya da vefat eder. Böyle bir trajediyle harap olan Abay, Magaviya'nın ölümünden kırk gün sonra 6 Temmuz 1904'te doğduğu Semey şehrinde vefat etti.⁴⁶

Abay, Kazak yazılı edebiyatının kurucusu sayılmakla birlikte 19. yüzyıl eğitimci aydınların arasında en meşhuru ve 20. yüzyıl siyasi aydınların yetişmesinde en önemli miras bırakmış kişiliktir. Abay'ın her fırsatta Rus sömürge yönetimine karşı halkını aydınlatmaya ve ileri taşımaya yönelten şiirlerinde, sadece Kazak edebiyatının değil, doğu ve dünya edebiyatının nadide örneklerindendir. Kazak örf-adetleri ve gelenekleri ile büyüyen Abay, Kazak halkının yazılı edebiyatına hizmet etmekle kalmamış, felsefe, tarih, siyaset, müzik,

⁴³ Jirenşin, A., (1995). "Aqınnıñ ömiri", *Abay: Ansiklopedi*, Almatı, 48.

⁴⁴ Yine orada.

⁴⁵ Kozıbayev, A.g.e. 2010, 537.

⁴⁶ Kalkan, İ., (2002). "Kunanbayev Abay", *DİA*, c.26, 374.

din, sanat vs. konularda Kazak halkının gelişmesi için katkıda bulunmuş, gelişimin bilimsiz imkânsız olduğu düşüncesini savunmuştur.⁴⁷

2.1.1.4. Şakerim Kудayberdiulı

11 Temmuz 1858'de günümüzdeki ismiyle, Doğu Kazakistan eyaleti Abay ilçesinde doğdu. Babasını kaybettiğinde yedi yaşında olan Şakerim'in gerçek ismi, Şahkerim'dir. Babasını kaybettikten sonra amcası Abay Kunanbayulı'nın himayesi altında büyüyen Şakerim babasının ölümünü kolay kabullenememişti. Abay'dan aldığı eğitim ve terbiye sayesinde hiçbir özel okulda okumamasına rağmen şair ve düşünür gibi zamanla yetenekli bir aydına dönüştü. Arapça, Farsça, Türkçe ve Rusça'ya hakim olan aydın, insan ömrünü iyileştirmeyi amaçlayan bilim adamlarından örnekler veriyordu. Şakerim insan doğasının hiçbir fikir tarafından değiştirilemeyeceği, sadece okuduğu kitaplar, çevresi ve yaşadıklarıyla değişebileceğini düşünüyordu.⁴⁸

Şakerim "Şaşkınlığın Hayatı" isimli otobiyografik şiirinde beş yaşındayken bir köy mollasından eğitim aldığını yazıyor. Sonrasında hiçbir eğitim almadığından yukarıda bahsetmiştik. Zamanla genç nesle unutmaması gereken bir tavsiyede bulunan Kудayberdiulı, halkın problemleri ile ilgilenilmesi gerektiğini anlatıyordu. Bu tavsiye ileri dönemlerde, özellikle bir sonraki yüzyılda Kazak Bozkırı'nda yeni bir devlet kurma yolunda atılmış adımların temellerinden birini oluşturuyordu. Şakerim edebiyattan hiç vazgeçmedi ve öğretmenini Abay'ın isteği üzerine, şecere ile uğraşıyordu. Yirmi beş yaşında "Kazaklar'ın Atası" adlı bir eser ve çeşitli şiirler yazdı.⁴⁹

Hayata karşı olan bakış açısı da Abay'dan etkilendi. Abay'ın şiire ilgisinin, 1886-89 yıllarına dayandığı biliniyor. O sırada büyük şair kırk yaşın üzerindeydi ve öğrencisi Şakerim ona eşlik edecek yaşta, yirmili yaşların ortasındaydı. Hayata bakış açısında da düşüncelerini etkileyen amcasından etkilenen Şakerim, 1911 yılında Orenburg şehrinde basılmış "Türk, Kırgız, Kazak ve Hanlar şeceresi" kitabında, okuduğu kitaplar hakkında bir bilgi vermektedir: genel tarih, Osmanlı tarihi, İslam tarihi, Necip Kasimbey'in⁵⁰ "Türk tarihi", Ebül Gazi Bahadır Han'ın "Türk Şeceresi" ve diğer kitaplar. Rusça yazılan kitaplara gelince,

⁴⁷ Kozıbayev, A.g.e. 2010, 541.

⁴⁸ Kalkan, İ., (2002). "Kудayberdiev Şakerim", *DİA*, c.26, 313-314.

⁴⁹ Yine orada.

⁵⁰ Necip Asım Yazıksız – 29 Aralık 1861 Kilis – 12 Aralık 1935 İstanbul. Daha fazla bilgi için bkz: Hazretali, T., İsin, A., Tarakçı, V., (2017). "Kazak Türk İlişkilerinde Şakerim Kудayberdiulı", *Tarih dergisi*, 1 (85), 56-57.

Radlov'un Uygurlar hakkında, Aristov'un Türk şeceresi hakkında, dünyanın çeşitli halklarının şecereleri hakkında Rusça'ya çevrilmiş yazılar, en eski Türkler'in şeceresi hakkında yazılmış "Kutadgu Bilig", "Koşo Saydam" gibi kitaplar ve Arap, Fars, Rum ve Avrupa yazarlarının eserleri.⁵¹

Mekke şehrini de ziyaret eden Şakerim Hac yolculuğu sırasında, gidişte ve dönüşte İstanbul'u ziyaret etmiş ve her ziyareti sırasında kütüphanede 13 gün araştırma yapmıştır. 1903 yılından itibaren Şakerim 1845 yılında kurulmuş İmparatorluk Rus Coğrafya Kurumu'nun Batı Sibiry bölümünün Semey şehrinde yerleşen şubesine üye olmuş ve bu üyeliği 1907 yılına kadar devam etmiştir.⁵²

Şakerim'in yazdığı eserler arasında birkaç tanesi var ki bunlardan özellikle bahsetmek gerekir: Orenburg şehrinde 1911 yılında basılmış "Türk Kırgız-Kazak Hanlar Şeceresi", yine aynı tarihte aynı yerde basılmış "Müslümanlık şartı", 1912 yılında Semey şehrinde basılmış "Kazak Aynası" eseri, "Kalkaman-Mamır", "Enlik-Kebek" eserleri ve 1922-1923 yıllarında Taşkent şehrinde basılmış "Leyli ve Mecnun" eseri ve 1991 yılına kadar yayımlanmadan halk arasında saklı kalmış "Üç Hakikat" eseri.⁵³

Kazak sözlü edebiyatında köklü geçmişe sahip kültürel bir gelenek olan şecere yazmak yerli halk tarafından hikmet ve medeniyetin ölçüsü niteliğinde değerlendirilmektedir. Bunun esas nedeni şecere yazmanın halkın geçmişini ve devletçilik tarihini bilmekle ilişkilidir. "Türk Kırgız-Kazak Hanlar Şeceresi" Şakerim'in ilk kitabıdır. Aslında bu konuyla ilgilenmeye yazar amcası Abay'ın etkisiyle gençlik yıllarında başlamıştı. Yazar bu eseri yazmak amacıyla Hacc'a yolculuk yapmış, Doğu dillerinde yazılan eserleri okuyarak bu kitaplardaki Kazak Türkçesi'ndeki bilgilerden yararlanmıştır. Bu konuyla ilgili olarak yazarın bilgilere nasıl ulaştığını ve hangi kaynakları kullandığını oğlu Ahat'a yazdığı mektuplarında kendisi anlatıyor.⁵⁴

Amcası Abay'ın himayesinde kalan Şakerim'in dini görüşlerinde de onun etkisi olduğunu görmekteyiz. Genç Şakerim, insanların din yüzünden cahil kalmalarına sinirleniyordu. Zamanla cahil dindarlık konusu Şakerim'i tedirgin etmeye başlayınca kendisi

⁵¹ Sahipova, F., (2005). "Kazak Aydın Şakerim Kudayberdiuli: Hayatı ve Eserleri (1858-1931)", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 152.

⁵² Sahipova, A.g.m, 2005, 153.

⁵³ Kudayberdiuli, Ş., (1991). *Üş Anıq*, Almatı, 4.

⁵⁴ Abdigaziyev, B., (1992). "Artındı Oqıp, Aldına Köz Jibersen", *Ömir*, 1(1), 76.

dini araştırmaya başlıyor. Bu araştırmalar sonucunda 1911 yılı Orenburg şehrinde başka bir kitabı daha yayımlanır: “Müslümanlık Şartı”. Aslında bu konuda yürüttüğü araştırmalar sadece Müslümanlık Şartı ile sınırlı kalmıyordu. Dönemin şartları altında ikinci kitabı bastıramayacağını anlayan Şakerim’in bu eseri Kazakistan bağımsızlığını elde ettiği 1991 yılında “Üç Hakikat” adı altında basıldı.⁵⁵

“Müslümanlık Şartı” Kazak Türkleri arasında yayılmış İslam dini ile ilgili araştırmaları kendinde içeriyordu. Burada İslam dini’nin şartları, dinin temelleri, dini öğütler ve İslam dini’nin kapsadığı farklı konular, halkın anlayacağı, basit dilde ele alınıyorken, “Üç Hakikat” daha temel konulardan bahsediyordu. Filozof ve teologların eserlerinin de incelendiği “Üç Hakikat” eserinde yazar Abay, şiirlerinde geçen ahlak meselelerine de değiniyor.⁵⁶

Farklı konulardaki şiirlerinde ele aldığı meseleler çeşitliydi. Bu konular arasında ilimden ahlaka kadar farklı meselelerden bahseden yazar toplumun eksikliklerini göz önünde bulunduruyordu.⁵⁷

2.1.2. Neşriyat

Kazak topraklarında basılmış ilk resmî gazete, *Uralskie Voyskovie Vedomosti* gazetesidir. Oral şehrinde basılan ilk gazete olma özelliğini taşıyan bu basın organı Rusya İmparatorluğu askeri güçlerine aitti. İsmi “Oral Askeri Haberleri” anlamına gelen gazete 1867 yılından haftalık olarak 1918 yılına kadar düzenli şekilde basılmıştır. 1905 yılında gazete haftada 2 kere basılmaya başlandı. Gazete resmî ve gayriresmî şubelere ayrılmış, resmî şube daha çok Oral şehrinde konuşlandırılmış Rus askerleri ile ilgili bilgiler, Oral bölgesi askeri valisinin emirleri, Ordu komutanı ve Askeri Ekonomik Daire’nin emirlerini, hükümetin karar ve açıklamalarıyla birlikte, yetkililerin raporlarını yayınlıyordu. Gayri resmî şube daha çok ülkedeki ve dünyadaki durumu, yerel askeri vakayinameleri, ölüm ilanlarını, hava durumu materyallerini, ordu tarihi ve anılardan oluşan makaleleri yayınlıyordu.

Gazete, ünlü Oral yazarlarının ve yerel tarihçilerin hikâyelerini, tarihi ve günlük denemelerini yayınladı. İosif İgnatyeviç Jeleznyov, Nikita Fyodoroviç Saviçev, Aleksander

⁵⁵ Sahipova, A.g.m, 2005, 155.

⁵⁶ Yine orada.

⁵⁷ Kalkan, A.g.m, 2002, 314.

Lazareviç Gulyayev, N. G. Myakuşin, A. B. Barlova ve diğerlerinin makaleleri gazetede daha sık görülüyordu. 1917 yılında gazetenin ismi *Yaitskaya Volya* (Yayık İradesi) olarak değiştirildi. Bu isim altında 2 yıl daha basılan gazete, 1919 yılında kapatıldı.

Kazak halkına hitap eden ilk gazete tarihi Kazakistan'ın Taşkent şehrinde basılmış *Türkistan Vilayeti Gazetesi*'dir. Aslında 1879 yılında İbray Altınsarıulı, Orenburg Genel Valisi'nden, Kazak Türkleri için milli dilde gazete basmak niyetiyle izin istemişti, ama bu izne olumsuz yanıt gelmişti. 1888'de *Dala Vilayetinın Gazetesi*, 1907 yılında bir sayısı Petersburg'da basılmış olan *Serke* gazetesi, 2 Şubat 1907'de Troitsk'de yine bir sayısı basılmış olan *Kazak* gazetesi, 1911'de 20 sayısı aralıklarla basılmış olan *Kazakistan* gazetesi, 1913 yılında Tatar ve Kazak Türkçesi'nde olmak üzere Petropavlovsk'da 1913 Eylül ayında basılan *Esil Dalası* adlı gazete Kazak basın tarihinin temellerini oluşturuyor.

20. yüzyılda Kazaklar'ın kendilerine ait çok az gazetesi vardı. Yayınlar resmi ve gayri resmi olmakla ikiye bölünüyordu. *Türkistan Vilayeti* gazetesi Batı Türkistan'daki Çarlık yönetimi organı olan Valiliğin emirlerini halk arasında yaymayı, Türkistan Vilayeti'nde düzen kurmayı amaçlayarak *Turkestanskiye Vedemosti* gazetesine ek olarak Taşkent'te Özbek ve Kazak Türkçesi'nde 1870 yılında yayınlanmaya başlandı ve 1917 yılına kadar yayın hayatına devam etti.⁵⁸ Bununla da yerel yönetim Kazak Türkleri'nin kendi dilinde ilk basının temelini atmış oldu.⁵⁹

Esas itibarıyla bu gazete Güney Kazakistan'daki Kızılorda, Çimkent, Cambul ve Almatı eyaletlerindeki yerli halk için basılıyordu. Türkistan Genel Valiliği'nin çevirmeni olarak çalışan milliyetçe Başkurt Şahmardan Mirasoğlu İbrahimov⁶⁰ yönetici, Hasan Canışev, Zamanbek Şayhalıbekov, Yusuf Kazıbekov çevirmen olarak halkın okuması için gazeteyi hazırlayanlardı.⁶¹ İmparatorluk yöneticileri tarafından, Batı Türkistan bölgesinde yaşayan halkları asimile etmek amacıyla bölgeye gönderilmiş, N.S. Severtsov, N. Ostroumov gibi

⁵⁸ Subhanberdina Ü., Dauitov, S., Sakov, K., (1998). *Aykap*, Almatı, 7.

⁵⁹ Nüşqabayulı, J., (2018). *Qazaq Jurnalistikasının Tarixi (1870-2008 jıldar)*, Almatı, 8.

⁶⁰ Şahmardan Miras oğlu İbrahimov (1840-1891) Çokan Velihanov'un arkadaşı ve hemşehrisi. Milliyeti başkurt olmuş, Ombı Harp Kolordusu öğrencisi Kökşetau şehrinde Akmola eyalet valisinin katibi ve sekreteri olarak çalışmış, Daha sonra Sibirya Kırgızlarının bölge bürosunda çevirmen olarak çalıştı. Taşkent'in (1865) ele geçirilmesinden sonra Türkistan bölgesine taşındı ve Genel Vali Konstantin Kaufman'ın özel yardımcısı oldu. Suudi Arabistan'ın Cidde kentinde Rus konsoloslu olarak görev yaparken koleradan öldü. İbrahimov, Kazakları'n ve Türkmenler'in tarihi ve etnografyası üzerine birçok çalışmanın yazarıdır. Daha fazla bilgi için bknz: (https://shoqan.kz/kz/contemporaries/contemp_ibragimov/ Erişim tarihi: 24.04.2020)

⁶¹ Egamberdiyev, M., (2002). "*Türkistanskıye Vedemosti* Gazetesine Göre Türkistanda Ruslaştırma Siyaseti", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 16.

eğitmenlerle birlikte V.V. Barthold⁶² gibi Rus tarihçileri de bu gazetenin yayınlanmasına destek verdiler.⁶³

Resmi nitelik taşımasından ve yerel yönetime ait olmasından dolayı gazete Çarlık Rusya'nın sömürü ve asimilasyon siyasetini desteklemek amacına hizmet ediyordu. İşgal edilen topraklarda Rus yönetimini güçlendirmek için, bölgede yaşayan halklara yönelik çıkarılan emir ve kanunlar gazete vasıtasıyla Kazak ve Özbek Türkçeleri'ne çevrilip yerli halka duyuruluyordu. 19. yüzyılda Rusya İmparatorluğu'nun Kazakistan topraklarında uyguladığı kültür politikalarını destekleyen gazete yönetimi, Kazak dili ve edebiyatı oluşturmakla, Kazak milleti yaratmak amacıyla Rus misyonierlerin de basımda görev almalarına engel olmadı.⁶⁴

Yerli halkın Rus yönetimine sadık olarak terbiye edilmesini sağlamak amacıyla, gerektiğinde Kazak tarihi ve edebiyatını da vasıta olarak kullanan gazete, eğitim meselelerinde Rus dilini savunuyor, kadın haklarındaki kötü durum ve problemlerin temellerini müslümanlıkta görüyordu. Kazakistan Bozkırları'nda Rus yönetiminin tarihine değinerek, Kazak Hanlığı'nın kendi isteğiyle Kalmuk ve Cungarlar'dan korunmak amacıyla, Rusya İmparatorluğu'na kendi iradesiyle bağlandığının altını çizen makalelere yer veriliyordu. Editör ve yönetim, ülkenin Rusya İmparatorluğu'na bağlanması sonucu, sanayinin geliştiğini gösteren fikirlerle halkı inandırmaya çalışıyordu.⁶⁵

Bütün kötü yönlerine ve Rusya propagandası yürütmesine rağmen, gazetenin en iyi yönü, toplumsal bilincin gelişmesinde etkili olmasıydı.

1882 yılında Dala Genel Valiliği'nin kurulması sonucu, 1888'de Almatı, Semey, Yedisu eyaletlerindeki valiliğin resmi organı niteliğinde, Ombı şehrinde İ. Kozlov, K. Mihaylov, G. Abaza editörlüğünde, "Dala Vilayeti Gazetesi" 1902 yılına kadar haftada 1 kere olmakla yayınlanmaya başlandı.⁶⁶, Kökbay Janatayev⁶⁷, Maşhür Jüsip Köpeyev⁶⁸ gibi sanat

⁶² Vasiliy Vladimiroviç Bartold veya Wilhelm Bartold (15.11.1869-19.08.1930) – Rusya İmparatorluğu ve Sovyetler Birliğinin Alman asıllı Türkolog ve tarihçisi. 1896 yılında Rusya'daki Petrograd Üniversitesinde tarihçilik yapan Barthold, Orta Asya ve Rusya'nın müslüman halklarıyla ilgili pek çok araştırması var. Daha fazla bilgi için bkz: (<https://islamansiklopedisi.org.tr/barthold-vasilij-viladimirovic> Erişim tarihi: 24.04.2020)

⁶³ Bekhojin X., (1981). *Kazak Baspasözü Tarihinin öçerki (1860-1958)*, Almatı, 27.

⁶⁴ Atabayev K., (1998). *Merzimdi basılım 19. ғасыrdın аyaғы 20 ғасыrdın basındaғы Qazaqstan tarihinin deregi retinde*, Almatı, 68.

⁶⁵ Nüqabayulı, A.g.e, 2018, 8-14.

⁶⁶ Subhanberdina Ü. (1996). *Dala Vilayeti Gazeti*, Almatı, 9.

ve bilim adamlarının yanı sıra Muhammetcan Seralin⁶⁹, Asılkoca Kurmanbayev, Rahımcıan Dusembayev, Alihan Bökeyhan gibi Kazak aydınları ve Potanin, Gordlevski, Radlov, Yadrıntsev gibi Rus yazar ve ilimadamları da makaleleriyle gazetenin basımının devam etmesine destek oluyordı.⁷⁰

Bu gazete de *Türkistan Vilayeti Gazetesi* gibi resmi nitelik taşıdığından dolayı, Kazakistan topraklarındaki Rus işgalini destekliyordu. Kazak Bozkırları'nın, Rus İmparatorluğu'na birleştirilmesinin ilerici hareket olduğunu savunan gazetede, bu birleştirilme sonucu meydana gelen ekonomik gelişmelere de birçok makalede yer verildi. Gazete, Kazak edebi dilinin oluşmasında önemli yer tutarak, kendisinden sonra bu prosedüre destek olacak, *Aykap* dergisi ve *Kazak* gazetesi için temel rolünü oynadı.

Yine *Türkistan Vilayeti Gazetesi* gibi, Kazak tarihine ilişkin makalelere sayfalarında yer veren gazetede, özellikle Timur döneminde Kazak Bozkırları, Kazak Hanlığı ve Sultan Kenesarı Han'la ilgili yazılar basılıyordu.

Dünya edebiyatı, Rus ve Kazak edebiyatı örneklerini de *Dala Vilayeti Gazetesi*'nin sayfalarında görebiliyoruz. Kazak edebiyatı ile ilgili makalelerde, sözlü edebiyat örneklerinden: “Kozu Körpeş”, “Bayan Sulu”, “Kambar Batır”, “Aldar Köse”, “Hoca Nasrettin”, “Jirence Şeşen” hikâyelerine, yazılı edebiyattan: Abay'ın şiirlerine yer verilen gazetede, Rus edebiyatından: Puşkin, Lermontov, Tolstoy'u görebiliyoruz. Gazetenin edebiyat sayfalarında, dünya edebiyatı örneklerinden: Binbir Gece Masalları, Şahname, Ferhat ile Şirin'e rastlamak şaşırtmıyor.⁷¹

⁶⁷ Kökbay Janatayev (1861-1925) şair, eğitimci, Abay'ın öğrencisi, Alaş hareketinin destekçisi. Semey bölgesinde (şimdi Doğu Kazakistan bölgesi, Abay ilçesi) doğdu. Abay Kunanbayulı'nın “Jaz” (Yaz), “Külembay'a” adında şiirleri ilk kez Kökbay'ın el yazmasında 1888-1889 yıllarında *Dala Vilayeti Gazetesi*'nde yayınlandı. Çocukluğunda Kökbay 3 yıl kadar bi sürede Töletay molladan eğitim aldı. 1901 yılında kendi imkânlarıyla medrese açarak, burada Kazak genç nesillerinin okumasını sağlamıştır. Dersler arap harfleriyle birlikte Rusça'ydı. Kökbay 1908 yılı şehir stilinde, minaresi yüksek cami inşa ettirdi. 1913 yılında Mekke seferinde bulunarak Hacı statüsü almıştır. Eserleri arasında Alaş Partisi'ne ithaf edilenler de vardı. 1921 yılında hastalığı nedeniyle, Moskova, Tomsk, St. Petersburg ve Ombı gibi şehirlere giderek tedavi aldı. Uzun süren hastalık sonucu 1925 yılında, Moskova'ya tedavi olmak için gelirken vefat etmiş. Daha fazla bilgi için bkz: Koygeldiyev, M., (2008). *Alaş kozğalı*, Almatı, 86.

⁶⁸ Maşhur Jusup Köpeyeve (1858-1931) şair, tarafsız gazeteci, etnograf, eğitimci ve sözlü edebiyat koleksiyoncusu. Daha fazla bilgi için bkz: Artıkbayev J., (2004). *İstoričeskoye Naslediye Maşhur Jusup Kopeyeva*, Pavlodar, 216.

⁶⁹ Muhammetcan Seralin (1872-8.11.1879), “Aykap” dergisinin sahibi. Kazak basım tarihinde en önemli yer tutan şahıslardan birisidir. Daha fazla bilgi için bakınız: (https://www.inform.kz/kz/seralin-muhamedzhan_a2190461 Erişim tarihi: 24.04.2020)

⁷⁰ Nüşqabayulı, A.g.e, 2018, 15.

⁷¹ Subhanberdina Ü. ve Dautov S., Sakov, K., a.g.e. 1995, 23-24.

Arap alfabesiyle alakalı gazetede, Rahımcan Dusenbayev'in makaleleri dikkat çekiyor. O, arap alfabesinin Kazak dili fonetiğine uygun gelmediğini kaleme alarak, Arapça'da sesli harfleri sembolize eden işaretler bulunmadığı için Kazak Türkçesi okumalarda problem yarattığını ve bu maksatla da Arap alfabesinin Kazak Türkçesi'ne uygunlaştırılması gerektiğini savunuyordu.⁷²

Sosyal hayatta kadının kötü durumu, Meşhur Yusuf Köpeyev, Muhammetcan Seralin, Sultanmahmut Torayğırov'un gazetesinin 1900 yılından sonra basılan sayılarındaki makalelerinde ele alınıyor.⁷³ Yerleşik hayata geçme meselesinde gazete yazarları, Kazak halkına, göçebe hayatı bırakmalarını tavsiye ediyordu.⁷⁴

Kazak topraklarının Çarlık kuvvetleri tarafından işgalini bayram olarak nitelendiren yazarlar, Ruslar'ın buraya gelmesiyle birlikte, Kazak Türkleri'nin sosyo-ekonomik hayatlarında gelişmelerin olduğuna, kendilerinin önünün açılmasına, sanayinin gelişmesine, Hokand Hanlığı'ndan gelen saldırıların da engellenmesi sonucu, sükûnetin arttığına dikkat çekiyorlardı. Tüm bunlarla birlikte Kazakistan'da sosyal ekonomik hayatın gelişmesinde, buraya gelen Rus göçmenlerinin de aktif rol aldığını belirten yazarlar, bununla da Rusya'nın iskân politikasını desteklediklerini gösteriyorlardı.⁷⁵

Gazete sayfalarındaki eğitim makalelerini birleştiren mesele, eğitimde Rus dilinin önemi konusuydu.⁷⁶

Kazak kültürel hayatının zenginleşmesine katkı sağlayan, yaptığı yayınlarla Rusya'nın sömürü ve asimilyasyon siyasetini destekleyen *Dala Vilayeti Gazetesi*, 20. yüzyıldaki Kazak aydınlarının, özellikle de M. Seralin ve Ahmet Baytursinov'un gazetecilik tecrübesi edinmelerine sebep oldu.

1879 yılında, eyaletin merkezi olan Orenburg şehrinde, bölge yönetiminin basın merkezi kuruldu ve resmi organı yayın hayatına başladı. Ayrıca, 1895 yılında, 15 yıl kadar ömrü süren *Turgayskaya Gazeta* adlı resmi olmayan bir bölüm yayınlandı. *Torgay Gazetesi* Ç. Velihanov, I. Altınsarıulı'nın hayatı ve çalışmaları hakkında materyaller yayınladığı nokta

⁷² Nüsşabayulı, A.g.e, 2018, 18.

⁷³ Subhanberdina Ü., a.g.e., 1996, 18.

⁷⁴ Nüsşabayulı, A.g.e, 2018, 15-18.

⁷⁵ Bekhojin, H., (1964). *Qazaq Baspasöziniñ Damu Joldarı (1860-1930 jıldar)*, Almatı, 48.

⁷⁶ Nüsşabayulı, A.g.e, 2018, 22.

gazetesinde sık sık Kazak Türkçesi'nde, ama Arap harfleriyle faydalı materyaller yayınladı. 1902-1907 yılları arasında gazete editörlüğünü, 20 Nisan 1866 tarihinde, Torgay eyaletinden 50 kilometre mesafedeki Tuzdı köyünde doğmuş Abdül Ali Balgımbayev üstlendi.⁷⁷ O dönemde gazete *Torgay Oblısının Vedemstvoları* (Torgay Eyaletinin Kararları) adı altında basılıyordu. Esasen eğitim meselelerinin tartışıldığı gazetenin bazı sayıları günümüze ulaşmış bulunmaktadır.⁷⁸

Yeni yüzyıl, Kazak basını adına çok iyi bir zamana dönüştü. Rus yönetiminin yerel bölgelerdeki 1903-1905 yıllarında başlanan isyanları bastırmak, Japonya karşısında yenilen orduya halkın da özgürlük amacıyla karşı çıkmasını önlemek ve az da olsa zaman kazanmak amacıyla bir takım özgürlükler vermesinden en çok faydalanan Batı Türkistan coğrafyası oldu. Kazak Bozkırı'nda ilk milli gazete ve ardından farklı farklı gazeteler basılmaya başlandı. 1910'lu yıllar bu açıdan daha önemliydi, Semey şehrinde *Sarıarka*, Taşkent şehrinde *Alaş*, *Birlik Bayrağı*, Bökey Ordası Astrahan şehrinde *Uran* gazetesi, Akmolada *Tirşilik* gazetesi, Orenburg şehrinde *Kazak* gazetesi gibi çeşitli yayınlar basıldı.⁷⁹

1907 yılının Mayıs ayında yayın hayatına başlayan *Kırgız* gazetesi Rusça ve Kazak Türkçesi'nde olmak üzere iki dilde yayımlandı. Gazetenin editörü, 1876 doğumlu, Movsha Chaim Sosnovskiy adında yarı Rus, yarı Yahudi ve yayımcısı, E. İmanbayev adlı Kostanaylı bir Kazak Türkü'ydü. Gazete hakkındaki bilgiye “Torgay” gazetesi 1907 yılı 1. sayısındaki *Yeni Kırgız Gazetesi* olarak isimlendirilmiş bibliografik makaleden ulaşmaktayız. Gazetenin makalelerinden onun solcu bakışı benimsediği anlaşılmaktadır. Ayrıca makaleleri incelediğimizde gazetenin amacının Kazak Türkleri'nin çıkarlarını korumak, Rus halkıyla Kazak halkının çıkarlarından ortak noktaları korumak ve Kazak halkının bağımsızlığı için mücadele etmek olduğunu görüyoruz.⁸⁰

Mühafazakar görüşe sahip olan, *Ülfet* adında Abdürreşit İbrahim'in Petersburg'da çıkardığı gazeteye ek olarak, 1907'de *Serke* adlı gazete basılmaya başlandı. 28 Mart 1907 tarihinde Petersburg şehrinde eğitim gören Kazak öğrencilerin katkılarıyla, *Ülfet* gazetesinin,

⁷⁷ Gazetenin editörlüğünü üstlenen Gabdolgali/Abdul Ali Balgımbayev/Balgımbayev'le ilgili daha fazla bilgi için bakınız: (<https://qazaqstan.tv/news/83133/> Erişim tarihi 15.12.2020)

⁷⁸ Bekhojin, A.g.e, 1964, 60.

⁷⁹ Seyfullin, S., (1960). *Tar Jol, Tayğak Keşu*, Almatı, 60.

⁸⁰ Bekhojin, A.g.e, 1964, 60.

67. sayısına ek olarak basılmış, gazetenin editörü Şaymerden Kosşığılov'du. İlk sayısında Mîr Yakub Dulatov'un "Gençlere" şiiri ve *Bizim Maksadımız* adlı makalesi yayınlandı.⁸¹

Basımına başlandıktan kısa süre sonra Kazak halkını Rus İmparatorluğu'na karşı kışkırttığı gerekçesiyle *Serke* gazetesinin merkezi, polis tarafından basılarak, yöneticileri tutuklandı.⁸²

1907 yılının 4 Ocak tarihinde, aynı yılın 27 Nisan tarihine kadarki kısa sürelik dönemde Orenburg şehrinde, Bolşeviklerin *Oral* gazetesi basıldı. 31. sayısı basıldıktan sonra, yayın hayatına son verilen gazetenin editörü, Hüseyin Yamaşev'di. *Proletariy* gazetesine göre Yamaşev, milliyetçiliğin ne olduğundan habersiz olan gerçek bir sosyal demokratı. Onun editörlük yaptığı *Oral* gazetesi, Orenburg-Taşkent demiryolu çevresindeki tüm Kazak işçileri arasında devrimci fikirler yayarak, onları silahlı mücadeleye hazırlıyordu.⁸³

Oral gazetesi, 2. Devlet Duması seçimleri zamanında halkı, istilacı Rusya İmparatorluğu'na karşı, Kadet Partisi'ne oy vermemeye çağırıyordu. Gazetenin 1907 yılındaki 2. sayısında V. İ. Lenin'in "Devlet Duması'na Seçimlerde Kime Oy Vermeli" isimli makalesi ve "İnternasyonel" milli marşı çevirilerek yayınlandı.⁸⁴

Gazete, İslam dinine düşman bir tutum sergiliyordu. Bunun nedeni, din adamlarının halkı yanlış yönlendirmesi ve gelişmenin önünde engel olarak İslam dinini görmeleri idi. Mesela, sayılarından birisinde basılmış makalede, Rusya İmparatorluğu nüfusunun hangi dinden olmasına bakılmaksızın sınıflara bölündüğüne dikkat çekiyor ve bu sınıfların ekonomik farklılık sonucu, hangi dinden olması farketmeksizin tüm nüfusu etkilediği üstünde duruyor.

85

İmparatorluk genelindeki işçilere 8 saatlik iş, toprak sahipliği hukuku ve otokrasiye karşı mücadele etmek için birlik içinde olmaya davet ediyordu. Gazetenin sayılarından birinde, Bahıtcan Karatayev'e ait olduğu muhtemel, bir açık mektup basılmıştı. Mektupta "Kırgız Halkı, Rusya'nın güneyi ve Hazar Denizi'nin doğu kıyılarında tam yetkili halk" olarak nitelendirilmişti. Mektubun Bahıtcan Karatayev'e ait olmasına gelince, onun

⁸¹ Allabergen, K., Nüsqaabayulı, J., Orazayev, F., A.g.e, 2010, 28.

⁸² Subhanberdina, Ü., Dauitov, S., a.g.e. 1995, 20.

⁸³ Nüsqaabayulı, A.g.e, 2018, 31.

⁸⁴ Nüsqaabayulı, A.g.e, 2018, 37.

⁸⁵ Yine orada.

yayınlanmasından sonra Devlet Duması'nın 1907 yılının Haziran ayındaki toplantısında konuşma yapan Bahıtcan Karatayev'in nutkunun Açık Mektup'un içeriği ile örtüşüyor olması şüpheleri kuvvetlendiriyor.⁸⁶

Açık Mektup'ta yönetim memurlarının, Kazak işçilerini tarihi vatanlarından kovup yerlerini, topraklarını ellerinden almakla ilgili meseleye değinilmiştir. *“Bunları söylemekte maksadımız, Kazak halkının Rus halkıyla düşmanlığını ilan etmek değildir. Rus halkıyla düşmanlık niyetimiz yoktur. Hepimizin bir ortak düşmanı var, o da otokratik yönetimdir.”* diye açıkça yazılmış, toprak meselesini her halkın çıkarları doğrultusunda halletmeyi talep etmek, fakat Duma'nın bu meseleyi böyle halledemeyeceğini, padişah hükümeti istifa etmedikçe toprak meselesinin halkın çıkarlarına uygun halledilemeyeceği açıkça belirtilmiştir.⁸⁷

Bolşevikler 1910 yılında halktan topladıkları parayla, Orda şehrindeki A.N. Şelkova'ya ait olacak, özel “Egemen” adında matbaayı kurmaya yardım ettiler. Ardından 1911 yılının 10 Mart tarihinde *Kazakistan* isimli gazetenin ilk, ardından Mayıs ayında ikinci sayısı basıldı. Bu bilgiye gazetenin yayım personellerinden S. Mendeşev'in “Bökey Bozkırı'ndaki 1916 Yılı İsyanı” adındaki makaleden ulaşmaktayız.⁸⁸

Gazetenin baş redaktörü Eleusin Buyrin adında bir Rus olmasına rağmen, o Rusya'nın sömürü siyasetini eleştiren makaleleri değiştirmeden yayınlamış, kendi makalelerindeyse Kazakistan topraklarında Rusya'nın sömürü siyasetine karşı çıkmıştır.⁸⁹

1913 yılı Ağustos ayında gazetenin yayınevi Orda şehrinden, Uralsk⁹⁰ şehrine taşındı. Buna sebep Rus İmparatorluğu yönetiminin sansürlü basılan yayının her makalesinden, yazarları suçlayıp cezalandırmasıydı. Gazetenin Oral şehrine taşınması maddi yükün artmasına neden oldu. Bu meseleyi halletmek için gazeteyle işbirliği yapan Tatar aydınları birtakım faaliyetlerde bulunsalar da sorunu gidermek mümkün olmadı. Bu durum gazetenin

⁸⁶ Nüşqabayulı, A.g.e, 2018, 38.

⁸⁷ Yine orada.

⁸⁸ *Ekpindi Qurılıs* gazetesi, 14 Ağustos 1936.

⁸⁹ Nüşqabayulı, A.g.e, 2018, 41.

⁹⁰ Uralsk - Kazakistanın tarihi şehirlerinden biridir. Günümüz adıyla Oral diye isimlendirilen şehir 17. Asrın ilk çeyreğinde Nogay Hanlığı sınırında Jayık adıyla askeri üs olarak kurulmuş. 1613 yılında şimdiki yerine taşınan şehir Rusya çaricesi II. Ekaterina'nın 1775 yılı 15 Ocak kararıyla şimdiki ismini ve şehir statüsü almıştır. 1869 yılında Oral eyaleti kuruldu ve şehir eyaletin başkentine dönüştü. 1897 yılı nüfus sayımına göre şehir nüfusu 36 466 kişi olmuş 2018 nüfus sayımında 306 549 kişi kayda alınmıştır. 1920 yılında eyalet statüsü kaldırılınca yeniden şehir olan Oral 1932 yılında kurulmuş Batı Kazakistan eyaletinin merkezidir. Daha fazla bilgi için bkz: Ahmetov, Q., (2005). “Oral”, *Kazakistan Milli Ansiklopedisi*, 7, 162-163.

sonraki sayılarının biraz geç basılmasına neden oldu. Gazetenin maddi yükünü halletmek için Kazak aydınları imparatorluk genelindeki müslümanlardan yardım istediler. Bu yardıma cevap Hazar Denizi'nin batı kıyısındaki Bakü şehrinden geldi. Alaş aydınlarından Umar Karaşev kendisinin Bakü adındaki kısa öyküsünde “*Oral şehrine gazetenin basımevinin taşınması sonucu borç batağına sürüklendi, gazete yayım hayatına 4 ay ara verdi, fakat borcu kapatabildik. Bakü zengini Hacı Zeynelabidin Tağıyev'den 1000 ruble para borç aldık.*” diye yazıyor.⁹¹ 3 yılda toplam 18 sayısı basılan gazete Rusça, Kazak ve Tatar Türkçesi'nde olan makaleleriyle okuyucularına ulaşmıştı.⁹²

Gazetenin sayılarında basılan makaleler, Kazak halkına bilim verme, sanat ve medeniyet, yerleşik hayata geçme ve Kazak halkının özgürlüğü hakkındaki farklı konuları kapsıyordu. Gazete makaleleri arasında Umar Karaşev'e ait olan “Bakü” adındaki kısa öykü yazarın editör Eleusin Buyrin ile birlikte Bakü'ye yaptığı seyahat ve bu seyahat sonucu Bakü'de etkilendiklerini kaleme aldıklarını anlatıyor. Bu makalenin basılmasının bir nedeni de Bakü'deki Kızlar Gimnazyumuna Bozkır bölgesinde olan ihtiyaçtı. Bakü'deki bu bilim merkezinin Batı Türkistan topraklarında açılması, Kazak halkının çıkarlarına uygundu.⁹³

1913 yılında gazete kapatıldı. Editör kadrosu gazetenin kapanma nedenini “Hürmet Sahibi Okuyucularımıza” adında makalede maddi sıkıntılar olarak gösteriyor.⁹⁴ Fakat gerçek sebep bu değildi. Gerçek neden, maddi sıkıntıdan daha büyüktü. Dönemin imparatorluk yönetimi gazetenin ilerici demokrasi şiarından korktuğu için, gazetenin basımına yasak koydu.⁹⁵

Muhammetcan Seralin tarafından 1911 yılında basımına başlanan *Aykap* dergisi “Energia” matbaasında, Ekrem Alimov'un redaktörlüğünde, Troitsk şehrinde yayın hayatına başladı.⁹⁶ Dergide, Alihan Bökeyhan, Ahmet Baytursinov, Mirjakıp Dulatov'un yan ısıra, Saken Seyfulin, Sabit Dönentayev, makaleleriyle yer alabiliyorlardı.⁹⁷ Dergi etrafına her düşünceden adamın toplanması derginin sahibi Seralin'in emeğinin meyvesiydi.⁹⁸ Dergi, 1911 yılına kadar haftada 1 kere yayınlanıyordu, fakat 1912 yılından itibaren haftada iki kere

⁹¹ “Kazakistan” gazetesi, 1912 №8.

⁹² Nüsqabayulı, A.g.e, 2018, 41.

⁹³ Allabergen, K., Nüsqabayulı, J., Orazayev, F. (2010). *Qazaq Jurnalistikasının Tarixi (1870-2008 jj.)*, Almatı, 38.

⁹⁴ “Kazakistan” gazetesi, 27 Ocak 1913 №1.

⁹⁵ Allabergen, K., Nüsqabayulı, J., Orazayev, A.g.e, 2010, 32.

⁹⁶ Oraltay, H., (1973). *Alaş: Türkistan Türklerinin Milli İstiklal Parolası*, İstanbul, 188.

⁹⁷ Oraltay, A.g.e. 1973, 188.

⁹⁸ Sabol, S., (2003). *Russian Colonization and the genesis of Kazak National Consciousness*, London, 67.

yayınlanmaya başlandı.⁹⁹ Eylül 1916 yılındaki son sayısında, derginin okuyucularına ekonomik sorunlardan dolayı ve dergiye gelen makalelerin azlığından dolayı kapanacağını duyurmuştur.

Kazak gazetesinin yayınlanmasına kadar *Aykap* dergisi, Batıcı ve ceditçi düşünürlerin toplandığı mekân olan dergi, gazetenin açılmasıyla ceditçi düşüncenin esas silahı olmaya devam etti.

1905-1907 yıllarında Rusya'daki burjuvazi devrimi Doğu halklarının milli istiklal, kültürel ve eğitim hareketlerini de etkiledi. Rusya ile birlikte Kazak Türkleri ile de medeni ilişkiler içerisinde olan Tatar Türkleri, Kazak topraklarında kültürel hayata etkin katılarak, buradaki kültürel faaliyetlerin canlanmasına yardım ettiler. Rusya İmparatorluğu'nun kültür merkezi haline gelmiş Kazan, Ufa, Troitsk şehirlerindeki basımevlerinde Kazak dilinde kitaplar basıldı. Bununla birlikte, öğretmenler yetiştiren, “Aliye”, Troitsk şehrindeki, “Resuliye”, Orenburg şehrindeki, “Hüseyniye” medreselerinde Kazak gençleri de okuyordu.¹⁰⁰

Mesela, 1906 yılında açılmış “Aliye” medresesinde, 1916 yılına kadar mezun olan 630 öğrencinin 154'ü Kazak'tı. Onlar Almatı, Kızılyar, Semey, Öskemen, Zaysan gibi dönemin Kazak Bozkırında medeniyet merkezleri olan şehirlerde mektepler açarak bilimin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Dönemin “Aliye” medresesinde okuyan Kazaklar *Sadak* adında elyazma dergi yayınlamaya başladılar. Ufa şehrinde 9 Kasım 1915 tarihinde basılmaya başlayan dergiyi yayına hazırlayanlar Beyimbet Maylin ve Jiyengali Tilepbergenov'du. Fakat Maylin'in 1915 yılındaki *Sadak* dergisinin üçüncü sayısından itibaren hastalanıp vatanına dönmesiyle, derginin diğer sayılarının okuyucularıyla buluşmasından sorumluluk görevini J. Tilepbergenov üstlendi. Toplamda 15 sayısı basılan bu derginin sayfalarında, edebi eserlerin çokluğu göze çarpmaktadır. 1918 yılının 10 Şubat tarihine kadar basılmış dergiyi yayına hazırlayanlar, kendilerini Ufa şehrindeki “Kazak” cemiyeti olarak nitelendirmişti. Gazeteyi yayına hazırlayan bu cemiyet *Kazak* gazetesini ve onun editörlerini kendilerine örnek almıştı.¹⁰¹

⁹⁹ Qırıqbay, A., Nusqabayulı, J., (1994). *Alaştın Ardaktıları*, Almatı, 47.

¹⁰⁰ Nusqabayulı, A.g.e, 2018, 57.

¹⁰¹ Bekhojin, A.g.e, 1964, 104.

Dergi kendi okuyucularının kalitesini göz önünde bulundurarak eğitim meselesine özel yer veriyordu. Mesela 1917 yılında derginin beşinci sayısında basılmış “Öğretmenlik Hakkında” adındaki makale, basılan makaleler içerisindeki büyüklüğüne göre ikinci sırada yer almaktadır. Makalede dergi okuyucuları olan medrese mezunlarına “eskideki gibi yalancı ve halkı aldatmayı seven mollaların yolunda gitmemeyi” nasihat ediyordu. Makalenin sonraki satırlarında yeni alfabeye genç nesle eğitim veren öğretmenlere, bilimle birlikte yazmayı da öğretmelerini, eğitimin detaylarını öğretmekle birlikte, genç neslin devlet, vatan karşısında sorumlu olmasını tembihlemelerini istiyordu. Tilepbergenov makalesinde öğretmenlerin görevinin sadece okuldaki öğrencilere eğitim vermek olmadığını, bulundukları her yerde halkın eğitim seviyesini yükseltmek, gazete, dergi ve kitap okumaya halkı teşvik etmenin de bu görevin bir vazife borcu olduğunu hatırlatıyordu.¹⁰²

Sadak sadece bu işlerle sınırlı kalmıyordu, aynı zamanda, Kazak halkının tarihine ismini altın harflerle yazdıran yüce Abay Kunanbayulı’nın eserlerini de basarak kendi görevinin üstesinden en iyi şekilde geliyordu. Derginin sayılarında Abay’ın gençlere öğütleri ile birlikte “Yelsiz Gecede Parlak Ay”, “Eğitiminin sözü” adında iki makalesini de yayınlamaya genç neslin Kazak gelenekleriyle tanışması, sevgi ve terbiye gibi meselelerde yetişmelerine çirak olmuştur.¹⁰³

Alaş hareketinin fikri alandaki en büyük silahı *Kazak* gazetesi idi. Alaş otonomisinin gelecek başkenti Orenburg şehrinde, 1913-1918 yılları arasında, Ahmet Baytursinov’un editörlüğünde basılan gazete, Alaş partisinin de basın organı olmuş ve sadece Kazakistan sınırları içerisinde değil tüm Batı Türkistan bölgesinde en çok satan gazete haline gelmişti.

1905 yılından beri Ahmet Baytursinov’un, Kazak siyasi sahnesinde etkin yer alması hükümet yetkililerinin dikkatinden kaçmamıştı. İmparatorluk yetkilileri 1905 yılındaki olaylardan sonra uçlardaki halkların özellikle de Türk Müslüman nüfusunun özgürlüklerini sınırlandırma yolu tutmuş, Karkaralı Dilekçesi’nin kahramanlarını sürgün etme politikası izleme kararı almışlardı. 1907 yılında, 34 yaşında tutuklanan Ahmet Bey, Semey şehrinde 8 ay sürgün hayatı yaşadktan sonra imparatorluk kanunlarına göre, yeniden sürgün edileceği yeri kendisi seçebiliyordu, ama bu şehir sınır bölgesi olmak zorundaydı. Baytursinov’un bir sonraki sürgün durağı Orenburg şehri oluyor.

¹⁰² Nüsqabayulı, A.g.e, 2018, 60.

¹⁰³ Yine orada.

Orenburg dönemin Kazak sınırları içerisinde olmasıyla birlikte Kazan ve Ufa gibi Rusya İmparatorluğu'nun kültürel açıdan önemli şehirlerine yakın olması sebebiyle canlıydı. Orenburg kültür ve ticarete, Ufa'dan geri kalmamış ve siyaset merkezi olmada Kazan'la yarışacak hale gelmişti. Rusya Türkleri arasında kültür ve siyasi faaliyet açısından etkin halde olan Tatar Türkleri'nin 30'dan fazla gazetesinden, 10 kadarı Orenburg şehrinde basılıyordu.¹⁰⁴ Bu nedenler göze alındığında Baytursinov'un, Orenburg şehrini seçmesi tesadüf değildi. Kendisi de orada Kazak halkının geleceği için yapılacak çok şeyin olduğunu iyi biliyordu. Aykap'ın yanı sıra fazladan bir basın organının *Kazak* gazetesinin çıkarılmasının gerekli olduğunu yorulmadan açıklayan Baytursinov, basın konusunda Batılı devletleri örnek alarak Rusya'nın bile bu konuda Batı'dan geri kaldığını sürekli açıklıyordu. Yeni bir gazetenin Kazak halkına ne için gerekli olduğunu anlatarak Baytursinov, maddi sorunu da çözmeye çalışıyordu. Mustafa Orazayev sayesinde maddi sorunu çözen Baytursinov, ileride böyle bir sorun yaşamamak adına "Azamat" (Vatandaş) adında bir şirketin kurulmasını sağlayıp gelirlerin buraya yönelmesini başarır. Şimdi sıra Orenburg valiliğinden gazete çıkarmak için gerekli izni almaya gelmişti. 1913 yılının 5 Ocak tarihinde bu izni almayı başaran Baytursinov, 1914 yılının 14 Mayıs gününde valiliğin kararıyla gazetenin ikinci sorumlu editörlüğüne Mîr Yâkub Dulatov'un getirilmesini başardı.¹⁰⁵ Mîr Yakub Dulatov o sıralarda hapisten yeni çıkmış ve Pavlodar şehrinde yaşıyordu.

Adından da anlaşıldığı gibi milliyetçi yapıya sahip olan *Kazak* gazetesi 2 Şubat 1913 yılında basılmış ilk sayısı ile okuyucularına takdim edildi. Halkı çağdaşlaştırmakla, Kazak dili ve edebiyatını geliştirerek, Kazak halkına hizmet etmeyi amaçlayan gazete haftada yalnızca 1 kere olmakla Cuma günleri basılıyordu ve sayfa boyutu 46,5 x 29 cm ölçüsündeydi. 16 Eylül 1918 tarihinde kapatılmasına kadar toplamda 265 sayısı çıkan gazete Kazak Türkçesi'nde, fakat Arap harfleriyle yayınlandı. Dilbilimci mesleğine de sahip olan kurucu editör Ahmet Baytursinov gazetenin yayınlanmasına kadarki süreçte kullandığı dile önem vererek, bu yayının, dönemin Kazakistan'daki bir diğer süreli yayın olan *Aykap* dergisinden daha kolay dile sahip olmasını sağlamıştı.

Tatar aydını Fatih Kerimov tarafından yayınlanan *Vakit* gazetesine ait olan "Hüseynov - Kerimov" matbaasında, Orenburg şehrinde basılan *Kazak* gazetesinin hemen

¹⁰⁴ Abdimenov, Ö., (1993). *Qazaq Gazetesi*, Almatı, 35.

¹⁰⁵ Subhanberdina, Ü., vd. (Haz.) (1996). "Qazaq Gazetesi," *Qazaq Ensiklopediyası*, Almatı, 446.

hemen her şeyinden Ahmet Baytursinov sorumluydu. 1918 yılında basılmış son sekiz sayısının editörlüğünü Januzak Janibekov üstlenmişti.¹⁰⁶

Kazak kendi döneminin en etkin yayın organıydı. Bir yıl içerisinde üç binin üzerinde basım sayısına ulaşan gazetenin, dönemin Kazakistanı'nın sınırları içerisinde Torgay, Semey, Akmol, Sırderya, Oral, Jetisu, İç (Bökey) Orda, Orenburg, Fergana; Kazakistan haricinde Semerkant, Kafkasötesi, Ufa, Kazan Petersburg, Türkiye, Moskova, Tomsk gibi bölgelerde aboneleri vardı.

Aykap dergisi ile kıyaslandığında daha güçlü ve geniş yazar kadrosuna sahip olan gazetede, adını Kazak tarihine yazdırmış önemli kişilerin makaleleri yer alıyordu. Bu aydınlar arasında Ahmet Baytursinov, Miryakup Dulatov, Alihan Bökeyhan, Mustafa Şokay, Mağcan Cumabayev, Muhammetcan Tınışpayev, İlyas Jansugirov, Ahmet Birimjanov, Halel Dosmuhammedov, Jüsipbek Aymaıtov, Yakup Akbayev, Sultanmahmut Torayğırov, Cihanşah Seydalin, Alimhan Ermekov, vd. vardı.¹⁰⁷

1913 yılının 2 Şubat tarihinden itibaren, Orenburg şehrinde haftada 1 kere basılmaya başlanan gazete, 1915 yılından itibaren haftada 2 kere basılmaya başlandı.¹⁰⁸

Gazeteyi önemli kılan nesneler içerisinde gazetenin içeriği de vardı. Ahmet Baytursinov izin almak için Orenburg valiliğine takdim ettiği dilekçede basılacak makalelerin konularından bahsederken şöyle yazıyordu: İmparatorluk hükümetinin emir ve fermanları, Parlamentoda tartışılmış konular, yurtdışı ve vatandan haberler, Kazak tarihi ve toplumsal hayatı, etnografya ve medeniyet meseleleri, ticari mesele ve sorunlar, ekonomi ve köy ekonomisi, tarım ve hayvancılık, halk eğitimi, okul - medrese, Kazak dili meselesi, edebi meseleler, temizlik, sağlık, veterinerlik konuları, makaleler, yazışma ve telgraflar, resimler, duyuru ve mektuplar.

Bu konular dönemin gündemini oluşturan önemli konulardı. *Aykap* gibi diğer süreli yayınlarda da aşağı yukarı aynı konular işlendiğinden bu yayınlar vasıtasıyla dönemin Kazakları'nın en önemli meselelerine değinildiğinden dolayı Kazak halkının tarihi konusunda çok kıymetli kaynaklar niteliğindedir.

¹⁰⁶ Allabergen, K., Nüşqabayulı, J., Orazayev, A.g.e, 2010, 48.

¹⁰⁷ Allabergen, K., Nüşqabayulı, J., Orazayev, A.g.e, 2010, 49.

¹⁰⁸ Allabergen, K., Nüşqabayulı, J., Orazayev, A.g.e, 2010, 48.

Gazetede Kazaklar ve Kazakistan'la ilgili olmakla birlikte yurt dışından önemli haberler, edebi eserler, toplumsal ve ekonomik konuların yanı sıra siyaset meseleleri de olmakla dört büyük başlık altında makaleler yayınlanıyordu.

1917-1918 yıllarında Semey şehrinde *Sarıarka* adında gazete yayınlandı. Gazetenin yayınlanmasından sorumlu kişi, Alaş aydını Hanel Abbasov'du. *Sarıarka*'nın sayfalarındaki makalelerin ana konusu, Alaşorda hükümetini kurmak, Kazak devletçiliğini yeniden yükseltmekti. Yani *Sarıarka* gazetesinin maksadı Kazak halkını bağımsızlık yolunda örgütlendirmek ve halkı bağımsızlığa hazırlamaktı. Gazetede farklı dönemlerde makaleler yayınlar arasında Alihan Bökeyhan, Yusufbek Aymautov,¹⁰⁹ Turagül Kunanbayulı, vd. aydınları da görmekteyiz. Gazetenin en önemli yanı dönemin Alaş aydınlarının mücadele yöntemleri ve tarihini izlememize imkân tanıyor olmasıdır.¹¹⁰

Gazetenin sayfalarındaki makalelerinde Yusufbek Aymautov, halkı parti meselesiyle ilgilenmeye çağırıyor ve parti meselesinin Kazak halkının geleceği açısından ne kadar önemli olduğunu kendisinin "Partiya" adındaki makalesinde ispatlamaya çalışıyor.¹¹¹ Kazak halkının Rusya esaretinde kalmasının onun geleceği açısından tehlikeli olduğunu, bu tehlikeden tek kaçış yolunun parti kurmakla silahsız mücadele etmek olduğunu açıklıyor. Zaman zaman partilere bölünmenin de aleyhine olduğunu belirten Aymautov, bağımsızlık için gerekli olan bu yolun önemini de belirtiyordu.

1917 yılının 24 Haziran tarihinden 1918 Nisan ortasına kadar haftada bir kez Taşkent'te *Birlik Tuı* (Birlik Bayrağı) adında gazete yayınlandı. Kurucusu ve ilk editörü Mustafa Çokay'dır. O, gazetenin ilk iki sayısına editörlük yapmıştır. Ayrıca gazetenin yayınlanmasında H. Bolğanbayev vs. Kojanov'un da emekleri çoktur. Onlar gazetenin sonraki editörleri oldular. Gazete, 1917 Şubat Devrimi'nden sonraki sosyo-politik durum ve ülkedeki sosyo-ekonomik durum hakkında birlik ve özgürlük mücadelesi çağrısında bulunan

¹⁰⁹ Jüsipbek Aymautov 1889 yılında, şimdiki Pavlodar eyaletinin Bayanaul ilçesinde o dönemdeki adıyla Semey eyaletinin Kereku kazasının Kızıldağ ilçesinin 1. köyünde doğdu. İlk eğitimini beş yaşında köydeki molladan almıştır. 1917-1919 yıllarında Alaş Partisi'ne katılıp, 1919 1 Aralık Semey şehrinde Sovet hükümetinin kurulmasıyla Gubrevkom kurulduğu dönemde çok Kazak gençleriyle birlikte ona üye oldu. 1920 yılında Kazak Sovyetleri Kurultayı'na delege olarak katılmış 1921 yılı Semey eyaleti eğitim şubesinin öğretmeni, "Kazak dili" gazetesinin editörü ve gazeteciler bürosunun sekreteri, 1922-1924 yılları Karkaralı şehrinde okul öğretmeni, 1924-1926 yılları *Ak Yol* gazetesi şube müdürü, Taşkent'deki Kazak Enstitüsünde öğretmen, 1926-1927 yılları Çimkent pedagoji meslek okulunda öğretmen ve onun müdürlüğü görevlerini yapmıştır. 1930 yılının 21 Nisan tarihinde Moskova şehrindeki Butırka hapisanesinde hapsedilmiş, ömrünün sonuna kadar burda kalmıştır. Daha fazla bilgi için bkz: Koygeldiyev, a.g.e., 2008, 46-49.

¹¹⁰ "Ana dili", 23 Nisan 1992.

¹¹¹ "Sarıarka", 25 Haziran 1917, №3.

haberler yayınlayarak, halkı birlikte olmaya çağırılmış, bununla da özgürlük mücadelesinin ilk habercilerinden biri olmuştur. Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi ve Rusça yayınlanması nedeniyle, sadece Kazaklar arasında okuyucu bulmakla kalmayan gazetenin aboneleri arasında Kırgızlar'la birlikte, Özbekler ve Tatarlar da vardı.¹¹²

Gazeteye ilgili olarak Turar Rıskulov 1926 yılında millet aydınlarıyla ilgili bir makalesinde güzel bir detayı bizlere aktarıyor: *“Türkistan Kazakları arasında “Birlik Tui” ile aynı adı taşıyan ve Mustafa Çokayoğlu’nun başkanlık ettiği bir aydınlar cemiyeti “Kazak” gazetesi ile Alaşorda gibidir. Gazete 1918 yılı ortalarında faaliyetini durdursa da cemiyet 1919 yılına kadar faaliyetine devam etti.”*¹¹³

Gazetenin faaliyet önceliklerine gelince, gazetede basılmış makaleleri incelediğimizde bu neticeye ulaşıyoruz:

- 1) Siyasi meselede, gazete, Kazak otonomisinin olması taraftarıydı,
- 2) Batı Türkistan müslümanlarının hepsine aynı yaklaşım sergilemekteydi.
- 3) Siyasette suç işlenmesine ve bolşevizmin “vur, yık” politikasına karşıydı.
- 4) Alaş ideolojisini destekliyor ve Genel Kazak Kongreleri’nin sonuçlarına uyulmasından yanaydı.
- 5) Siyasi açıdan gelişmeyen Kazak halkını geliştirmek, bilim ve aydınlanma konularına dikkat etmek niyetindeydi.¹¹⁴

Gazetede ki haberlere gelince, basılan makaleler 3 haber başlığı altında yayınlanıyordu:

1. Köy haberleri,
2. İç haberler,
3. İlanlar.

Sovyetler Birliği’nin Taşkent’te kurulmasından sonra gazetenin basılması yasaklanarak yayın hayatına son verildi.

¹¹² Nüsqabayulı, A.g.e, 2018, 81-82.

¹¹³ Rıskulov, T., (1984). *İzbrannie Trudi*, Alma-ata, 211 (Seçilmiş Eserleri).

¹¹⁴ Nüsqabayulı, A.g.e, 2018, 87.

Jas Azamat (Genç Vatandaş) o dönemki adıyla Kızılyar, şimdiki Petropavl şehrinde Alaş hareketini destekleyen Kazak gençlerinin yayınladığı ilk gazetedir. 30 Temmuz 1918 tarihinde basılan ilk sayısı basılan gazete aynı ismi taşıyan gençler topluluğunun basın organı olmuştur. *Kazak* gazetesinin halefi rolünü üstlenmesiyle birlikte Kazak tarihinde vatandaşların, özellikle gençlerin siyasi açıdan gelişmesi için sayfalarında makaleler yayınlamıştır. Gazetenin editörü Koşke Kemengeruli¹¹⁵ olmuştur. 12. Sayısından 16. sayıya kadar gazeteye Bilal Maldibayuli geçici editörlük yapmıştır. Gazetenin ilk sayısında basılmış makalede gazetenin amacı olarak milletin özgürlüğü gösterilmiştir.¹¹⁶

Topluluğun ilk sayısındaki “Genç Arzu” başlıklı makalesi ile gazete okuyucularına gönderdiği Açık Mektup’unda cemiyetin merkez komitesi *“Yurdumuz çok siyasi süreçlerin ortasında kaldığı için halkımızda buna baş eğmeliyiz fikri oluştu. Bu fikrin oluşması nedeni gökyüzünü kaplamış kara bulut bolşevik meselesiydi. Bu meseleden tüm şartları zorlayarak Kırgız-Kazak topraklarını korumaya, tarih karşısında suçsuz olmaya çalışacağız”* yazıyordu.¹¹⁷

Gerçekteyse, *Jas Azamat* topluluğu ve gazetesi bu tartışmalardan kurbansız çıkamadı. Saken Seyfulin eserinde *“Az veya çok olması farketmeksizin, sadece Alaşorda gençlerin aktifliği gazetelerinden gözükmektedir. Alaşorda’nın gençler toplulukları bütün Kazakistan’ın milliyetçi gençlerine bir kopya vererek Kızılyar şehrinde Jas Azamat gazetesini yayınlıyor.”* diye yazıyor.¹¹⁸ Yusufbek Aymaıtov “Gazete, Dergi Okuyucularına” adında makalesinde Rusça’daki bir yayının yazdığına göre okuyucularının olmaması sebebiyle bir Kazak gazetesi ve dergisi kapanmıştır şeklinde yazdığı yalan haberine *“Bu yalan haberdir: Jas Azamat gazetesi bugünkü güne kadar yayın hayatına devam ediyor. Maddi sıkıntısı vardı, yayınına ara versek mi diye düşünürken artık yayını durdurumama kararı aldık. Çünkü Ombı gençleri edebiyat gecesinden 1000, Semey gençleri 5000 som yardım gönderiyor. Böyle destekçilerin olacağı kanaatindeyiz”* diye Kazak okuyucusunu, Kazak Türkçesi’nde gazete ve dergileri savunuyor.¹¹⁹ Elimize ulaşmış toplam 18 sayıya dayanarak, gazetenin 22 sayısının yayımlandığını bilmekteyiz. Arada sadece 2, 9, 10 ve 19 numaralı sayılarına günümüzde

¹¹⁵ Koşmuhambet Duysebayuli Kemengerov – 15 Temmuz 1896 -21 Haziran 1937 bilimadamı, dramaturg, yazar ve gazeteci olan Koşmuhambet, Alaş hareketine katılarak onun faaliyetlerinde aktif rol üstlenmiş 1915-1930 yılları arasında Kazak edebiyatı, bilim ve gazeteciliğin gelişmesi için kendi desteğini esirgememiştir. Bu faaliyetler ölümüne -1937 yılı Stalin terörünün kurbanı olana- kadar devam etmiştir.

¹¹⁶ Nüsşabayuli, A.g.e, 2018, 104.

¹¹⁷ “Jas Azamat” 19 Kasım 1918, №11.

¹¹⁸ Seyfulin, A.g.e., 1960, 336.

¹¹⁹ “Sarıarka” gazetesi 20 Şubat 1919 №70

rastlanmayan gazetenin özelliği, makalelerin kime ait olduğu hakkında bilgi vermemesi veya sadece lakap adıyla bilgi vermesidir.

Bize malum olan sonuncu 22. sayısı 1919 yılının 3 Şubat tarihinde basılmıştır. Sayfalarında dönemin Alaş aydınlarının şiirlerine de rastladığımız gazetede Mağcan Cumabayulı'nın "Ben gençlere güveniyorum" şiirini de görebiliyoruz.

Dönemin dergileri arasında *Abay* dergisini de görmekteyiz. Bu derginin basılması hakkında Kazak aydınları arasında düşünce 1914 yılında vardı. Onlar Abay Kunanbayulı'nın ölümünün 10. yılı nedeniyle bu dergiyi yayınlamak niyetindeydiler. Hatta bu mesele ile ilgili olarak Semey şehrindeki bir toplantıda bu kararı almışlardı. Fakat I. Cihan Harbi'nin başlaması ve Rusya İmparatorluğu'nun istilacı politikalarının daha da güçlenmesi nedeniyle dergiyi zamanında yayınlamak mümkün olmadı. Onlar bu isteklerine 4 yıldan sonra, 1918 yılı 4 Şubat tarihinde Semey şehrinde Yusufbek Aymautoğlunun editörlüğü ile ulaştılar. *Abay* dergisi sayfalarındaki konular bilim, edebiyat ve tarım meselelerini kapsıyordu. Dergiyi hazırlayanlar aslında "İkisi" diye lakap kullanıyorlardı. Bize malum olan editörlerden birisinin Yusufbek Aymautov olduğuna kuşku yok. Diğer editöre gelince, bu Kazak edebiyatının meşhur yazarlarından olan, Yüce Abay'ın eserlerini ve ömrünü araştıran bilimadamı, edebiyatçı Muhtar Omarhanulı Avezov'du.¹²⁰ O yıllarda genç olan Auezov daha yeni yeni edebiyat ve gazetecilikle meşgul olmaya başlıyordu.

Dergi ile ilgili akla gelen tüm sorulara Yusufbek Aymautov derginin birinci sayısında basılmış "Dergi Hakkında" adındaki makalesinde cevap veriyor.¹²¹ *"Kazak edebiyatına hayat veren, Kazak dilinin sözlerini süsleyen, şairlik ve eleştirmenliği kendisinde barındıran Abay'dı. Sanatla ilgilenmeyi, okumayı, harekette olmayı, daim terbiye almayı ve dürüst olmayı nasihat eden Abay'dı. İnsanlara iyi bakmayı, insanoğluyla kardeş olmayı, insanlığa*

¹²⁰ Muhtar Omarhanulı Avezov – 1897 yılının 28 Eylül tarihinde Semey vilayetinin Cengizdağ ilçesinin 8 numaralı köyüne bağlı Ayakkaragan köyünde, şimdiki Doğu Kazakistan vilayetinde doğdu. 6 yaşındayken büyükbabası Avez'in yardımıyla arap harflerini öğreniyor, bunun sayesinde genç yaşlarında Abay Kunanbayev'in şiirlerini okumaya ve ezberlemeye başlıyor. Eğitimine köy okulunda devam ediyor. 1908 yılında okumak için gittiği Semey medresesinden Rus okulunun hazırlık sınıfına geçti. 1909 yılında babası Omarhan vefat etti. 1910 yılında eğitim aldığı Semey şehrindeki devlet okulundan mezun olmuştur. 5-13 Mayıs 1918 yılında Ombı'da düzenlenen Kazak Gençleri Genel kurultayı'na Semey gençleri adına katılarak kurultayın merkez icra komitesine seçildi. Bir yıl sonra Semey şehrine döndü siyasi hayata atıldı. 1961 yılına kadar çeşitli görevler üstlenen Muhtar Avezov 27 Haziran tarihinde Moskova'daki Kuntsevo ilçesi Kremlin hastanesinde geçirdiği ameliyat sırasında vefat etti. 1 Temmuz'da Almatı Merkez Mezarlığı'nda toprağa verildi. Daha fazla bilgi için bkz.: Koygeldiyev, a.g.e., 2008, 46-49, ve Ykhtiyar, P., (2016). "Muhtar Avezov" *DİA*, Ek 1, 140-142.

¹²¹ "Abay" 1918, №1.

hizmet etmeyi öneren Abay'dı. Ömür yolunda Abayın söylemediği az şey var. Akıl, bilim, duygu ve derin düşüncelerine bakıldığında Abay, Kazak halkının yetiştirdiği bir filozoftu.

Bu dâhinin şerefine dergimizin ismini “Abay” koyduk. Başka memleketler Abay gibi insanın adını ebedileştiriyor, okuma salonları açarken, kitaplar yazarken ve yapılan tüm işleri meşhur insanlar için yapıyor. Başka memleketlerin ünlü bilim adamlarından Abay geride kalmıyor. Derginin ismini Abay koymak onu taklit etmek değildir, adını saygıya yükseltmektir.

Derginin ismini Abay koyduğumuz için bazıları sadece edebiyat yolunu tuttuğumuzu düşünebilir. Onlara cevabımız, Abay sadece edebiyatçı olmamıştır. Edebiyatçı olduğu kadar filozof ve tarihçi de olmuştur. Edebiyatımızda iz bırakmış Abay, insanlık, terbiye, bilim, sanatla ilgili sözleri derin anlam taşıyor, Kazak ailesi, Kazak insanının ömür yolu, hayatı ve davranışları ile ilgili yazılarında sadece var olanlar ile ilgili yazmamış, yetişmeyen taraflarına da değinmiştir. Böyle olduktan sonra, öğretmen olmuş, gençler de öğrencileri olarak, yolundan yürümüşlerdir.”, şeklinde yazıyor.¹²²

Derginin faaliyetinde aktif olan, sık sık makale ve şiirler yayınlayan, Şakerim Kudayberdiuli, Sultanmahmut Torayğırov, Sabit Dönentayev, Ğumar Karaşev, Smağül Saduakasov, Hallel Dosmuhammedov gibi yazarların yanı sıra, o dönemde Semey şehrindeki öğretmenler okulunda öğrenci olmasına rağmen derginin sayılarına aktif makale ve şiirler gönderen Muhtar Auezov da vardı.

Auezov, dergi sayfalarında sadece, eğitim, bilim vs. konularda 10'dan fazla makale yayınlamakla yetinmemiş, Lev Tolstoy'un “Budda” hikâyesi gibi bazı çevirileri de dergi sayfalarında bastırarak, Kazak dili ve edebiyatına da hizmet etmiştir. Mesela 1918 yılında basılmış derginin yedinci sayısında onun “Bilim Dili” adında makalesinde yazar “Hiç olmazsa da zamanın sunduğu kanıtlara uymak gerek” diye yazıyor ve “O da şu kanıttır, bir bilimle ilgili kelimeleri arapçadan alıyoruz. Çünkü geçmiş zamanlarda arapların gelişmiş medeniyetleri vardı. Bu nedenle de biz şimdiki bize gerek olan bilimi araptan bulabilmekteyiz. Geçmişte arap medeniyeti diye bir dönem vardı, fakat şunu düşünün, bu şartlarla okusak biz, 13., 14., 15. yüzyılların bilimini okuyorsak, çağımızın bilimini ne zaman

¹²² Allabergen, K., Nüsqabayuli, J., Orazayev, A.g.e, 2010, 85.

okuyacağız?” diye dil ve bilim meselelerinin ilişkisinden bahsetmiş, yeni alfabe meselesine dikkat çekmiştir.

Yusufbek Aymautov, Muhtar Auezov’la birlikte, dergiye emek verenlerden biri de Sultanmahmut Torayğırov’dı. Derginin 1918 yılının Mart ayındaki sayısında onun “Sosyalizm” adında makalesinin birinci bölümü basıldı. Aslında seri halinde basılması düşünülen bu makalenin ikinci bölümü, derginin kapanması nedeniyle yayınlanmadı. Makalede Torayğırov, Kazak halkının Rusya İmparatorluğu ile birlikte Batı devletlerinden geride kaldığını öne sürüyor, buna rağmen, Kazak halkının bu geride kalmışlığının sadece bilim ve çağın yenilikleri ile bağlantılı olduğunu açıklayarak, aslında bu farkı kapatmak için çok uzun zamana ihtiyaç olmadığını, sadece 10 ile 20 veya maksimum 30 yıl içerisinde bu farkı kapatabileceğine dikkat çekiyor.¹²³

Abay dergisine çok emek sarfetmiş, makaleleri ve şiirleri ile derginin sayfalarında kendine yer edinen Alaş aydınlarından biri de Sabit Dönentayev olmuştur. Daha ilk günden başlayarak derginin hazırlayanları ve yayımcılarını destekleyen Sabit, dergiye elinden geldiği her yardımı sağlamayı kendisine borç bilmiştir. O dönemde, Alaşorda hükümetinin Semey şehrinde açtığı 3 aylık öğretmenlik kursunda okuyan Dönentayev, *Abay* dergisinin neşrine kadar *Sarıarka* gazetesine yönlendirici vazifesinde çalışmaya başlıyor. Bu gazetede Dönentayev’in “Kaybolmadık” ve “Sarıarka Anamıza” isimli şiirleri basılıyor. *Abay* dergisi yayınlanmaya başladığında Sabit Dönentayev “Abaya”¹²⁴ adında şiir yazarak bununla, yüce şairi kendisine örnek aldığını, onun ruhu karşısında saygıyla eğildiğini anlatmak istiyor.

Dönentayev’in, *Abay* dergisinde bu şiirinden başka da birkaç makale ve şiirleri de basılmıştı. Mesela, dergide basılan makaleleri “Kazak kadınları hakkında”¹²⁵, “Yazarlara”¹²⁶, şiirlerine ise “Boztorgay”¹²⁷ şiirini örnek gösterebiliriz.

Derginin bir sonraki sayısı 1918 yılının 19 Temmuz tarihinde basılmıştır. Bu sayıda Ombı şehrinde yapılmış Genel Gençler Kurultayı hakkında haber”, Muhtar Auezov’un “Gençler Topluluklarına Açık Mektup”u ve yazarı bilinmeyen “Ne Yapalım Da İnsan Olalım?” adında makaleler basılmıştır.

¹²³ Allabergen, K., Nüşqabayulı, J., Orazayev, A.g.e, 2010, 86.

¹²⁴ “Abay” 1918 yılı №1

¹²⁵ “Abay” 1918 yılı №2, 3.

¹²⁶ “Abay” 1918 yılı №2, 3-4.

¹²⁷ “Abay” 1918 yılı №2, 4.

Derginin 1918 yılı Ekim ayında basılmış son 11 sayısında “Vatanı Sevmek”, “Şaşkın Kalp, Abay sözü” adında şiiri ile birlikte sağlık hakkında seri halinde makaleler basılmıştır. 3 seriden oluşan bu makalelerin yazarı S. Asfandiyarov’tu.

1918 yılının sonuna doğru *Abay* dergisi tamamen kapatıldı. Bunun sebebi Semey şehrinde yönetimi bolşeviklerin ele geçirmesiydi.

1916 yılı 26 Haziran’dan 1917 yılı ortasına kadar Taşkent şehrinde haftada bir kere olmakla editörlüğünü, Kölbay Toğısov, yayıncılığını eşi, Meryem Toğısova’nın üstlendiği, *Alaş* adlı gazete yayınlandı. “Turkestarskiy Kuryer”, yayınevinde basılan gazetenin ilk sayısında gazetenin yayınlanması ile ilgili basılan makalede “ Rusya İmparatorluğu yönetimindeki Kazak halkının çözmesi gereken meseleler göçebelik, yerleşik hayat, bilim-eğitim meselelerini yoluna koymak, Devlet Duması’na katılmak, mahkemelerin durumu ve kadın hakları konusunda ilerlemele ve halkın yaşam şartlarını iyileştirmek” olduğunu yazıyor. Bu meseleler gazetenin diğer sayılarında basılmış makalelerin ana konuları olma özelliğini taşıyor. K. Toğısov “Defolsun Romanovlar” adındaki makalede Rusya İmparatorluğunu 300 yıldır yöneten Romanovlar hakkında meseleye değinerek, her halkın ulusların kader tayin hahhına uygun kendi bağımsızlığının olmasını ve bu bağımsız devletlerin demokratik Cumhuriyet olması gerektiğini öne sürüyordu.¹²⁸

Gazetede Tüzel Janbaevin “Bize Neler Gerek?” adındaki makalesinde Kazak gençlerini okumaya, bilime, Kazak elini kültürlü memleketler sırasına ulaştırmak için çalışmaya, emek harcamaya çağırıyor.¹²⁹

Gazetenin sayfalarında bilim ve aydınlanma, Kazak halkını uyanışa çağıran makalelerin yanı sıra, Kazak toplumunda kadın hukukları ve kadın erkek eşitliği ile ilgili makalelere de rastlamaktayız. Üstelik bu makalelerin yazarları içerisinde Kazak kadınlarına rastlamamız da dönemin Kazak toplumunda, Kazak kadınlarının da en az erkekler kadar basın meselelerinden haberdar olması ve Kazak toplumunun problemlerine dikkat çekmekte erkeklerle birlikte mücadele ettiğinin göstergesidir. Bunu *Alaş* gazetesinin yayıncısı Meryem Toğısova’nın timsalinde de görmekteyiz.

¹²⁸ Allabergen, K., Nüsqaabayulı, J., Orazayev, A.g.e, 2010, 89-90.

¹²⁹ Yine orada.

Beyimbet Maylin'in Yusufbek Aymautov'la birlikte Muhtar Omarhanulı Auezov'la sonuncunun öğrenci iken birlikte yazdığı makaleleri de gazete sayfalarında karşımıza çıkmaktadır.

1917 yılında, gazetenin 22. sayısından itibaren editörlüğünü Tüzel Janbayev yapmaya başladı. *Alaş* gazetesinde Tüzel Janbayev'in, "Okuyuculara Hitap" adlı makalesinde Toğısov'ın halk meclisine, Petersburg şehrindeki köylüler kongresine delege seçilmesinden dolayı, gazete yayınlanması işinin Tüzel Janbayev'e havale edildiği yazıyor. Sübhanberdina'ya göre Petersburg şehrindeki Saltıkov-Şedrin adındaki kütüphanede gazetenin 22 sayısı mühafaza edilmiştir.¹³⁰

Sovyetler dönemi zamanında Alaş Partisi hakkında halka bilgi verilmese de ona karşı harekette yer almış Üç Cüz Partisi ile ilgili az da olsa bilgi veriliyordu. Fakat gerçekte, Kazakistan Cumhuriyeti kendi bağımsızlığını alana kadar Üç Cüz Partisi'de, Alaş Partisi'de tarihte kendi layık olduğu yeri almadı. Alaş Partisi'ne farklı tarihçilerin bakış açıları da farklı oldu.

Üç Cüz Partisi ile ilgili ünlü Kazak tarihçisi Kenes Nurpeyisov kendi eserinde bilgiler veriyor: "1917 yılının sonbaharına doğru Kazakistan'da daha bir milli-siyasi birlik – Üç Cüz Partisi kuruldu. O kendisini "Kırgızın Sosyalist Partisi" diye isimlendirdi." Partinin 1917 yılı Ekim- Kasım aylarında ortaya çıktığı bilinmektedir. İlk başta bu parti üyeleri Alaş Partisi ile birlikte hareket etmeyi düşünmelerine rağmen, bu fikirlerinden çabuk taşınmış ve çok geçmeden dönemin siyasi sahnesinde Kazakistan'ın sosyo-politik ve kültürel-ekonomik tartışmalarında, Alaş Partisi'nin en başlıca rakibine dönüştü. Siyasi partinin önde gelenleri avukat, gazeteci ve oyun yazarı, Kölbay Toğısov, askeri sağlık görevlisi ve dilci, Şaymerden Alcanov, öğrenci, Abilhayır Dosov, işçi, İshan Kabekov ve gazeteci, Mukan Aytpenov'du. Kölbay Toğısov, Şaymerden Alcanov ve Mukan Aytpenov 1912-1915 yıllarında Aykap dergisinde çalıştıkları sırada tanışmışlardı, derginin sayfalarındaki medeniyet, sağlık-sıhhiye, bilim-eğitim, toprak ve yer meseleleri ile ilgili makaleler yazıyorlardı. Kölbay Toğısov 1907-1912 yılları arasında imparatorluk yönetimi tarafından sürgünle cezalandırılmıştı. 1916 yılından itibaren Taşkent şehrinde *Alaş* adında gazete yayınlamıştı. Aslında bu gazetenin ilk sayılarında yayınlanmış makaleler, merkezi hükumete karşı değildi, fakat gazetenin 1917 yılının 24 Şubat tarihli 12. sayısından itibaren yazılan makalelerle gazete devrimci-

¹³⁰ Allabergen, K., Nüsqabayulı, J., Orazayev, A.g.e, 2010, 89.

demokratik yönde makaleler yayınlamaya başladı. 1917 yılının Mart-Nisan aylarında K. Toğısov Sırderya eyaletinin şehirleri ve yerleşim yerlerinde “Şura’i İslam” partisinin şubelerini kurmakta Mustafa Çokayulı’na yardım etti ve bu partinin Taşkent şubesine üye oldu. Bu parti adından Genel Rusya Müslümanları Kongresi’ne delege olarak katıldı ve kongrenin yönetim kurulu üyeliğine seçildi.¹³¹

Gazetenin 1918 yılı 2 Mart tarihli 7. sayısında yayınlanmış “Alaş Otonomisi” adında makale yayınlamıştı. Bu makalede Kazak-Kırgız halkına özerkliğin gerek olup olmadığı meselesi tartışılıyor, fakat makalenin sonlarına doğru, Üç Cüz Partisi’nin de bu konu hakkındaki düşüncelerinin Alaş lideri Alihan Bökeyhan’ın düşüncelerinden çok da farklı olmadığı ortaya çıkıyor.¹³²

Üç Cüz Partisi’nin gerçek lideri Kölbay Toğısov 1879 yılı günümüz Doğu Kazakistan eyaletinin Tarbağatay ilçesinde doğmuştur. Onun sosyopolitik faaliyetleri I. Rus devrimi ile aynı zamana denk gelmiş, 1905 yılı 17 Kasım tarihinde imparatorun 1905 yılı 17 Ekim manifestosuna karşı, Karkaralı şehrinde protestonun kurucularından biri olmuştur. Toğısov basın işleri ile bu dönemin siyasi durumu, imparatorluk memurlarının ihanetleri, yolsuzluk ve rüşvet meseleleri ile ilgili olarak sık sık makale yazmakla tanıştı. *Aykap* dergisine “Ey Kazak” adında makale yazarak, Kazak halkını parlak geleceğe çağırarak, onların karşısında duran vazifeleri ve sorumlulukları şiir yoluyla halka anlatmaya çalışıyordu. Hapsedildiği döneme kadar sık sık gazetelerde makaleler bastıran Toğısov, hapisten sonra Namangan, Taşkent şehirleri civarına geldi. 1916 yılı 26 Kasım tarihinden itibaren Taşkent şehrinde *Alaş* adlı gazeteyi yayınlamaya başladı. Hapsedilmeden önce onun için açılmış davada Kölbay’ın kendisine sosyo-politik işlerle meşgul olması yasaklandığından dolayı Taşkentteki *Alaş* gazetesi eşi Meryem’in adından yayınlanmıştır.

Gazetenin birinci sayısında Toğısov, *Alaş* gazetesinin *Kazak* gazetesi ile *Aykap* dergisini örnek aldığını, bu gazetelere Kazak halkını bağımsızlığa ve aydınlık geleceğe taşımak için birlikte mücadele etmeyi teklif ediyordu.

Ombı şehrinde basılmış *Revolutsionnaya Mysl* (Devrimci düşünce) gazetesinin 1917 yılı 23 Kasım sayısında Kazakistan Sosyalist Partisi - Üç Cüz Partisi’nin kurulduğu ile ilgili

¹³¹ Allabergen, K., Nüsqabayulı, J., Orazayev, A.g.e, 2010, 90.

¹³² Yine orada.

haber yer almıştı. Gazetenin bu sayısındaki aynı makaleye göre partinin aynı isimde gazetesi basılmış ve bu gazetenin editörlüğünü de Kölbay Toğısov üstlenmişti.

Batı Türkistan topraklarında Sovyet hükümeti kurulduktan sonra burada yapılan ilk adımlardan biri karşı devrimci basını diye kendi edebiyatlarında tanıtılan *Kazak*, *Sarıarka*, *Birlik Tui*, *Uran*, *Alaş*, vs. gibi gazetelerin faaliyetini tamamen durdurmak oldu. Bununla ilişkili olarak, Kazak topraklarında yeni kurulacak Sovyet hükümetine kadar iktidarda olmuş, Geçici Hükümet yönetimi, yerel bolşevikler ile birlikte hareket etmeye karar verdi. 1918 yılının sonuna kadar Geçici Hükümet'in yönetimine geçmiş eski milli basınların yayınevlerinde kendi çıkarlarına hizmet eden gazete ve dergiler basılmaya başladı. Bu gazete ve dergiler de Kazak topraklarında o zamana kadar çözüme ulaştırılmamış problemlere ışık tutuyorlardı. Bu dönemin gazete ve dergileri arasında *Sadak* dergisi, *Tirşilik* ve *Kazak Muni*" ve Semey şehrinde basılan *Volya Naroda* gibi gazeteler en önde gelen yayınlardı.¹³³

Ekim devrimine kadar da Kazakistan'da emekçilerin toplulukları görevini yerini getiren topluluk ve cemiyetlerin olduğu bir gerçektir. Mesela, Verniy şehrinde "Müslüman İşçilerin Birleşmiş Cemiyeti" kurulmuş ve kısa süre içinde faaliyet göstermiştir. Bu cemiyetin 1915 yılı 9 Kasım tarihinden itibaren *Sadak* adında dergisi yayınlanmaya başladı. Bu dergi esas itibarıyla, Jetisu sınırları içerisindeki eksiklikleri ve halkın eğitim aydınlanması meselesindeki problemlere ışık tutmayı amaç edinmişti. Derginin ideoloji lideri Oraz Jandosov olmasına rağmen, editörlük görevini A. Basirov üstlendi.¹³⁴

Siyasi açıdan geniş olaylara şahitlik eden bu dönemde Kazak topraklarında her siyasi ideolojiye sahip olan topluluğun yayınevinin olduğunu görmekteyiz. Bu dönemin gazeteleri arasında en önde gelen gazete, hiç kuşkusuz, *Tirşilik* gazetesiydi. Gazetenin basılmasında ve dönemin yayınları ile ilgili bilgi edinmemizde hizmeti olan en önemli kişi Saken Seyfullin'di. Aslında bu gazete bizzat Saken Seyfullin önderliğinde Nisan 1917 tarihinde kurulan *Jas Azamat* topluluğunun basın organıydı. Halk arasında hukuk, bilim ve eğitimin çoğaltılması maksadıyla kurulan bu topluluk kendi basın yayın organında da bu konulara geniş yer verdi. Topluluğun Kazak tarihindeki en önemli hizmeti halktan toplanmış parayla Kazak yayınevini

¹³³ Bekhojin, A.g.e, 1964, 116-123.

¹³⁴ Bekhojin, A.g.e, 1964, 104.

kurarak, 1917-1918 yıllarında ilk başta *Ayna* adında derginin bir numarasını, ardından *Tirşilik* adında gazetenin bir numarasını yayınlamaları oldu.¹³⁵

Tarihi belge ve eserlerde gazetenin tahminen 1917 yılının Temmuz ayından 1918 yılının Temmuz ayına kadar akmola şehrinde Sovyet hükümetinin geçici yönetiminin kurulduğu zamana kadar yayımlandığını görmekteyiz. Gazetenin resmi editörleri bize Dala Vilayeti Gazetesi'nden ve *Aykap* dergisinden tanıdık olan Rahımjan Düysebayev ile Saken Seyfullin'di. Gazetede en çok makaleleri yayınlanan kişiler arasında A. Asılbekov, J. Nurkin, B. Serikbayev gibi “Jas Kazak” topluluk yönetiminin meşhur üyeleri vardı.

1917 yılının 27 Aralık tarihinde Akmola Emekçilerinin Genel Toplantısı'nda hükümet yönetiminin Sovyetler'e verilmesi hakkında karar kabul edildi. Saken Seyfullin bu kararı destekleyenler arasındaydı. Bu karar ile bağlantılı olarak, *Tirşilik* gazetesi de 1918 yılı başlarında önce devrim komisyonunun, ardından Sovyet halk milletvekillerinin basın yayın organına dönüştü.¹³⁶

1918 yılının 16 Nisan tarihinde Orenburg'da yayınlanmaya başlayan *Kazak Muni* gazetesi, yerel Sovyet yönetiminin gazetesi olma niteliğini taşıyordu. Gazetenin editörü Nezir Törekulov'du.¹³⁷

1917 - 1918 yılları arasında Semey şehrinde basılan *Volya Naroda* gazetesi aralıklarla bir yıl kadar kısa bir sürede faaliyetlerini sürdürdü. Gazete, Alaş bayrağı hakkında bilgi vermişti, bu bakımdan önemliydi. Bu kadar kısa zaman içerisinde yayınlanmasına rağmen gazetenin editörlük görevini iki farklı kişi üstlenmişti: 2 Temmuz 1917 tarihinden, 1 Kasım 1917 tarihine kadar S.L. Erhardt ve ardından 1918 yılından itibaren F.G. Biçevin. Toplumsal siyasi ve edebi gazete olan bu yayın menşeviklerin çıkarlarını savunan makaleler yayınlıyordu. Gazete Alaşorda'nın başkentinde yayınlanıyordu.

Saken Seyfullin'in eserinde “*Kızılyar şehrinde “Üç Cüz” adında gazete yayınlanmaya başladı, gazetenin sayfaları Alaş Partisi üyelerine saldırı içerikli makalelerle doluydu.*”¹³⁸ *Üç Cüz* gazetesinin ve aynı isimli Parti'nin ilk kurulduğu dönemlerde başkan yardımcısı, sonralar partinin başkanı, Parti gazetesinin editörü olan Kölbay Toğısov'un

¹³⁵ Bekhojin, A.g.e, 1964, 116.

¹³⁶ Allabergen, K., Nüsqabayulı, J., Orazayev, A.g.e, 2010, 97.

¹³⁷ Allabergen, K., Nüsqabayulı, J., Orazayev, A.g.e, 2010, 98.

¹³⁸ Seyfullin, a.g.e., 1960, 181.

faaliyetleri trajedi ile sonuçlandı. Parti ve gazetenin Alaşorda hareketine karşı yaptığı faaliyetler sonda Kazak Türkleri arasında daha meşhur olan Alaş hareketinin zaferi ile bitti. Gerçi buna zafer de demek olmaz. Kazak halkının geleceğini düşünerek, onu aydın yarınlara ve bağımsız geleceğe çıkarmayı hedefleyen iki partinin bir birine karşı olması her iki partiyi gerçekte çok zayıflattı ve halledilmesi gerek sayısız problemlerin halledilmemesine, bu ise Kazak halkının her iki partiye ümitlerinin giderek azalmasına neden oldu.¹³⁹

İşte bu noktada trajedi kaçılmaz hale geldi. Üç Cüz lideri Kölbay Toğısov'un hapsedilmesinden sonra, Kazak topraklarında Sovyet işgalinin zafer çalması sonucu, Alaş Partisi ve Hareketi'nin liderleri de hapsedildi veya sürgüne maruz kaldı. Sovyet hâkimiyetinin güçlenmesiyle birlikte Alaş liderleri de ölüm cezasına çarptırıldı.¹⁴⁰

2.2. Azerbaycan'da Modernleşme: Aydınlar ve Neşriyat

Azerbaycan 19. yüzyıl boyunca ekonomik ve siyasi açıdan zor bir dönem geçirdi. Yüzyılın ilk on yılında Azerbaycan toprakları Çarlık İmparatorluğu'yla İran Kaçar Hanedanı arasındaki savaş meydanına dönüştü. 1828 yılına kadar devam eden savaş halkın ekonomik durumunun giderek kötüleşmesine neden oldu. Rusya İmparatorluğu'yla İran arasında ülkenin bölüştürülmesi sonucu Kuzey Azerbaycan'ın, Rusya'nın işgali altına düşmesi medeni hayat ve ekonomide istikrarlı bir çağın başlamasına neden oldu. 1830 yılından itibaren Azerbaycan'da ticaret ve tarımın Rusya İmparatorluğu'nun etkisiyle geliştiğini seyrederiz.

Siyasi ve sosyal hayattaki gelişmeler medeniyet ve bilimde de kendisini göstermeye başladı. Bu gelişmenin önemli sebepleri arasında, çarlığın merkezi ve onun çevresindeki devrimci demokratları Güney Kafkasya'ya sürmesiydi. Medeniyetteki köklü değişimlerin bir diğer nedeni de Rusya'nın yerli halk arasından kendisine sadakatla hizmet edecek memurlar hazırlamak amacıyla yeni okullar açmasıydı. Eğitimi Rusça veren bu okullar 1830-1837 yılları arasında Azerbaycan'ın büyük şehirlerinde yayılmaya başladı. 1837 yılından itibaren işgal edilmiş topraklardaki halkı daha iyi yönetmek amacıyla bu bölgeye sürülmüş Ruslar'ın çocuklarına da Azerbaycan Türkçesi öğretilmeye başlandı. Yerli halkla yönetimin daha çok iletişim kurması maksadıyla bu dilde basının da ortaya çıktığını görmekteyiz. Mesela “Tiflisskie Vedemosti” (Tiflis haberleri) gazetesine ek olarak haftada bir kere “Tatarskie Vedemosti”(Tatar haberleri) adında gazete sayfasının basımına başlandı. İlk dönemlerde

¹³⁹ Allabergen, K., Nüşqabayulı, J., Orazayev, A.g.e, 2010, 98.

¹⁴⁰ Yine orada.

Farsça basılan gazete, sonraları Arap alfabesiyle Azerbaycan Türkçesi'nde yayın hayatına devam etti. 1832-1841 yıllarında basımına ara vermek mecburiyetinde kalan gazete, bu seneden 1841 yılından yayın hayatına “Zakavkazskie Vestnik” gazetesinin eki olarak devam etti. 1856 yılına kadar yayınlanan gazetede bazı medeniyet haberleri, resmi haberler ve hükümetin halka müracaat ve emirleri, vergi kanunları hakkında makaleler yayınlanıyordu.¹⁴¹

2.2.1. Aydınlar

Bu dönemde Güney Kafkasya ve Azerbaycan'da aydınlanma harekâtı ortaya çıkarak, gelişmeye ve güçlenmeye başladı. 19. yüzyıl edebiyat, müzik ve diğer alanlardaki gelişmelerin sonuçlarını yüzyılın 2. yarısında göreceğiz. Aydınlanma hareketlerine Abbas Kuli Ağa Bâkihanli, Mirza Şefî' Vâzih, Mirza Kâzim Bey, Mirza Feth Ali Ahundzâde ve Azerbaycan'da İsmail Gaspıralı ile eşdeğer olan Hasanbey Melikzâde Zerdâbî bayraktarlık yaptılar.¹⁴²

2.2.1.1. Abbas Kuli Ağa Bâkihanli

Abbas Kuli Ağa Bâkihanli 1841 yılından itibaren Azerbaycan bilim tarihinde yeni bir sayfa açtı. 1841 yılında yazdığı Gülistân-i İrem eseriyle Azerbaycan'da tarih biliminin yazılmasına başlandı. Herodotus, Strabon, Plutarhus'un eserlerini okumuş, Karamzin'in *Rus Devleti'nin tarihi* eserinden haberdar olan Arap, Fars ve Türk tarihçilerinin eserlerinden haberdar olan Abbas Kuli Ağa Bâkihanli hem de “arkeolojimizin kurucusu” ünvanını elinde tutuyor.¹⁴³ Farsça ve Rusçayı iyi bilen Abbas Kuli Ağa Bâkihanli, Kafkasya Genel Valiliğinde yardımcı hizmetini üstlenmişti. Yazdığı eserleriyle bilim tarihimizde ilklere imza atmakla kalmamış, Gülistân-i İrem eserinin sonunda medeniyet tarihimizde ilk olarak Azerbaycan'ın ünlü şairleri, yazarları ve devlet adamları hakkında yorumlar yapmıştır.

¹⁴¹ Transkafkasya Bülteni, 1837'den 1855'e kadar Tiflis'te (şimdi Tiflis) yayınlanan yerel bir taşra gazetesidir. 1856'da *Kavkaz* gazetesi ile birleşti. 1837'den 1844'e kadar, *Transkafkasya Bülteni*'nin bir resmi departmanı vardı. Gazetenin son editörü Platon Ignatievich Iosseliani (1810-1875, Gürcistan sivil ve kilise tarihi araştırmacısı. Georgy Saakadze'nin ve son Gürcü kralı XII. Georgy'nin biyografi yazarı.) olmuştur. Daha fazla bilgi için bkz: Zapadov, A., (1820'lerin ikinci yarısında ve 1830'larda Rus gazeteciliği/ 18. ve 19. yüzyıllarda Rus gazeteciliğinin tarihi, Russkaya jurnalistika vo vtoroy polovine 1820-kh godov i v 1830-ye godı: İstoriya Russkoy jurnalistiki XVIII–XIX vekov, http://web.archive.org/web/20070105083607/http://www.newsman.tsu.ru/library/main/history_of_journalism/chapter2/6.html (Erişim tarihi: 15.08.2020)

¹⁴² Gündoğdu, A., (2015), “İki Devrim Arasında Rusya'da Siyasi Katılım ve Türkler”, *XVI. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler II. Cilt Orta Asya ve Kafkasya Tarihi*, 8.

¹⁴³ Hüseyinov, H., (2007). *Azerbaycanda İçtimai-Felsefi Fikir Tarihinden*, Bakı, 72.

Azerbaycan biliminde sonsuz hizmetlerle andığımız Abbas Kuli Ağa Bâkihanli, 1847 yılında vefat etmiştir.¹⁴⁴

2.2.1.2. Mirza Şefî‘ Vâzih

Doğum tarihiyle ilgili iki farklı bilgi olan Mirza Şefî‘ Vâzih 1805 (ya da 1807) yılında dünyaya göz açmış, şair olmakla birlikte aydın ve Mirza Feth Ali Ahundzâde’nin hocası olmuştur. 1840 yılından itibaren dönemin Rusya İmparatorluğu’nun Güney Kafkasya’yı yöneten merkezine dönüşen Tiflis’e taşınmış Mirza Şefî‘ Vâzih, bu şehirde Rusya’nın kültürel ve medeni hayatında önemli yer tutan kişilerle tanışma fırsatı yakalamıştı. Bu kişiler arasında Abbas Kuli Ağa Bâkihanli gibi Azerbaycan aydınlarının yanı sıra Rusya’ya yurt dışından gelmiş saygın insanlar da vardı. Tiflis’e devlet hizmetçisi olarak gelen ve Mirza Şefî‘ Vâzih’ten Farsça ve Azerbaycan Türkçesi’ni öğrenen Prusyalı Friedrich Martin von Bodenstedt tanıştığı kişilerden birisi ama önemlisiydi. Mirza Şefî‘ Vâzihnin ününün, Avrupa’dan gelmesine sebep olacak Bodenstedt Tiflis’te Kafkasya Genel Valisi’nin yardımcısı Abbas Kuli Ağa Bâkihanli ile tanışma fırsatı yakalamıştı. Rusya’dan geri döndükten sonra Tiflis’de iken günlüğüne yazdığı Mirza Şefî‘ Vâzih’e ait şiirleri bir kitapda toplayıp bastıran Bodenstedt, kısa zamanda Avrupa’da meşhur olmaya başlıyor.¹⁴⁵

2.2.1.3 Mirza Kâzim Bey

Mirza Kâzim Bey üstün bilimi sayesinde İslam’ı hızlıca öğrenerek, medreseden zamanından önce mezun olmuştu. Babası Derbent’te yaşadığından eğitimini bitirdikten sonra burada şeyhülislam olmuştu. 1819 yılında henüz 17 yaşında olan Mirza Kâzim Bey’in ilk kitabı basılıyor. 1820 yılında babasını şüpheli bilen Rusya yönetimi tüm varlığını elinden alarak onu, şimdiki Astrahan şehrine sürdü. 1821 yılında Mirza Kâzim Bey de babasını ziyaret etmek amacıyla buraya geliyor. Ailesiyle birlikte burada kalmayı kararlaştıran Mirza Kâzim Bey, artık Azerbaycan Türkçesi, Farsça, Arapça ve Türkçe’yi iyi biliyordu. Rusya’da faaliyette olan yabancı misyonerlerden iş teklifi alan Mirza Kâzim Bey onlara bildiği dilleri öğretecek, karşılığındaysa onlardan İngiliz, Fransız, Alman ve kısmen de Yahudi dillerini öğrenecekti. 28 Nisan 1824 tarihli raporunda Kafkasya başkomutanı Yermolov graf¹⁴⁶ Nesselrode’ye, Mirza Kâzim Beyin Haşterhan’da kalmasının Rusya’nın politikalarına zıt

¹⁴⁴ Hüseyinov, A.g.e, 2007, .

¹⁴⁵ Hüseyinov, A.g.e, 2007, .

¹⁴⁶ Erken Ortaçağ Avrupası ve Rusya İmparatorluğu’nda Kraliyet askeri rütbesidir.

olduğunu ve acilen sürülmesi gerektiğini anlatan bir yazı gönderdi. Sürgün yolu, Kazan şehrinden geçer ve bu esnada Mirza Kâzim Bey hastalandığından Kazan'da kalmaya karar verir. Kazan'da Karl F. Fuchs¹⁴⁷ ile tanışır. 1823 – 1827 yıllarında Kazan Üniversitesi'nin rektörü olmuş Fuchs Maarif Bakanlığı'na Mirza Kâzim Bey'in Kazan Üniversitesi'nde Doğu dilleri öğretmeni olarak işe başlamasını teklif eden bir mektup gönderiyor. Bu teklife olumlu cevap alınıyor ve ardından yapılan seçimlerde Mirza Kâzim Bey Kazan Üniversitesi'nde 1837 yılından itibaren Orientalizm bölümü dekanı seçiliyor. 8 yıl sonra Petersburg Üniversitesi, Mirza Kâzim Bey'i öğretmen olarak dönemin Rusya İmparatorluğu'nun başkentinde hoca olmaya davet ediyor. Petersburg'dan gelen teklifi kabul eden Mirza Kâzim Bey vefat edeceği 1870 yılına kadar burada çalışmaya devam ediyor.¹⁴⁸

Rusya'da Orientalizm biliminin gelişmesine hizmet eden ve Doğu bilimadamlarının eserlerini Rusça'ya çeviren Mirza Kâzim Bey, "Kafkas Kartalı" Şeyh Şamil'le tanışma fırsatı bulmuştu. Güney Azerbaycan'daki Bab ve Babilik'le ilgili araştırmalarını da gözardı etmemek gerekiyor.

2.2.1.4 Mirza Feth Ali Ahundzâde

Mirza Feth Ali Ahundzâde, 1812 yılında Nuha, şimdiki Şeki şehrinde doğmuş, Azerbaycan'ın en meşhur filozof, edebiyatçı ve aydını olarak bilinmektedir. Mirza Feth Ali bütün Doğu dünyasında ilk dram yazarıdır. Azerbaycan edebiyatında komedi türünün ortaya çıkması ve gelişmesinde önemli rol almıştır. 1814'te babası Mirza Mehmedtağı ve annesi Nane Hanım'la Tebriz yakınlarındaki Hamne kasabasına göçtü. 1825'te annesi ile Nuha¹⁴⁹'ya döndü. Burada annesinin amcası Ahund Hacı Alesker Feth Ali'yi evlatlığa kabul ederek onun talim ve terbiyesi ile kendisi meşgul olur. Güney Azerbaycan'dan olan babası Muhammettağı, 1825 yılında ailesi ile birlikte işi dolayısıyla Gence şehrine göç ediyor. 1 sene sonrasında patlak veren Rus – İran savaşında Gence Rus ordusunun askeri koridoru üstünde kalıyor ve halk bundan çok etkilendiğinden Mirza Feth Ali Ahundzâde'nin ailesi tüm varidatını kaybederek Şeki şehrine geri dönmelerine neden oldu. Şeki'de kaldığı bu dönemde

¹⁴⁷ Karl Fedoroviç Fuchs (18.09.1776-24.04.1846) Almanya'da doğan Fuchs 1801 yılında bilimsel amaçlarla Doğu Rusya'ya seyahat düzenliyor. 1805 yılında Petersburg şehrine geri dönen Fuchs Rusya'da kalmaya karar veriyor ve Kazan şehrine yerleşiyor. 1806 yılından Buradaki İmperyal Üniversitesinde çalışmaya başlıyor. Kazan Hayvanat Bahçesi'nin kurucusu ve Kazan İmparator Üniversitesi'nin tıp fakültesinin Dekanı görevine kadar yükseliyor. 1833 yılında emekliye ayrılıyor. Daha fazla bilgi için bkz: <http://kazooobotsad.ru/about/history/> (Erişim tarihi: 10.05.2020)

¹⁴⁸ Hüseyinov, A.g.e, 2007, .

¹⁴⁹ 15 Şubat 1968 tarihine kadar "Nuha" adlanmıştı. Daha fazla bilgi için bkz: https://belediyye.io.ua/s672752/350399k304_haqqinda_m399lumam (Erişim tarihi: 03.08.2020)

artık Feth Ali, Farsça'yı ve Arapça'yı öğrenmiş, bu dillerde rahatlıkla konuşabiliyordu. 1832 yılında Mirza Feth Ali Ahundzâde, yeniden ailesiyle birlikte Gence'ye göç eder ve burada Mirza Şefi' Vâzih ile tanışma fırsatı bulur. Genç Mirza Feth Ali Ahundzâde'yi çok etkileyen Mirza Şefi' Vâzih onun geleceğini seçmesinde önemli rol aldı. Yeniden Şeki'ye geri dönen Feth Ali burada Rusça'yı öğrenmeye başlıyor. 1 sene Rus mektebinde okuduktan sonra yaşının çok olması sebebiyle mektepten ihraç edilen Ahundzâde, 1834 yılında Tiflis'e geliyor ve 2 sene sonra baron poruçik¹⁵⁰ Aleksey A. Rozen'in¹⁵¹ Doğu dilleri tercüman yardımcısı olarak çalışmaya başlıyor.

İşte bu yıllardan itibaren Mirza Feth Ali Ahundzâde, edebiyatta kalemini denemeye karar veriyor. Sanat hayatında “Sebuhi” takma adını kullanan yazar, yazdıklarını hem de bastırmak istese de Feth Aliye İmparatorluk yönetimi zorluklar çıkarıyordu. Azerbaycan edebiyatına tüm ömrü boyu hizmet eden yazarı üzen meselelerden biri de, yazdıklarını bastırmak konusuydu. Mesela, Hint Şehzadesi Kemâlüddevle ile Fars Şehzadesi Celâlüddevle arasındaki mektuplar ve Celâlüddevle'nin Hindistan şahına Türkçe yazdığı cevap mektuplarından oluşan “Kemâlüddevle mektupları” eserinin basımıyla ilgili olarak oğlu Raşid'e¹⁵² yazdığı mektuplarından birinde şöyle diyordu: “Hiç bilmiyorum bu arzum gerçek olacak mı? Yoksa o da tıpkı eski müslüman alfabesini değiştirmek meselesine benzeyerek bir hayal niteliğinde kalbimde mi yaşayacak?!”¹⁵³ Emekçi halkın zalim düşmanı haline gelen Çarlık Rusya'nın halkı yönetme metotları, yönetimin emir ve kanunlarıyla iyice tanışan Mirza Feth Ali Ahundzâde, halkının bağımsızlığını kazanması için gece gündüz demeden düşünüyordu. Abdürrahim Bey Hakverdili¹⁵⁴ onun hakkında şöyle yazıyordu: Haç nişanı ve madalya ile süslenmiş bir üniforma altında öfke ile yanan kızgın bir kalp düşünmeden duramıyordu.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Subay kadrosundaki askeri rütbe. 25 Temmuz 1834 yılında bu rütbeyi almıştı.

¹⁵¹ Aleksey Aleksandroviç Rozen (29.01.1812 – 14.12.1867) – Tümgeneral, Kuzey Kafkasya savaşı kahramanıdır.

¹⁵² Raşit bey Ahundzade (28 Ocak 1854 Tiflis – 1909), mühendis, çevirmen. Daha fazla bilgi için bkz: <https://dilqemehmed.wordpress.com/2015/05/01/axundzad%C9%99nin-oglu-niy%C9%99-intihar-etdi/> (Erişim tarihi: 07.08.2020)

¹⁵³ Mirza Feth Ali Ahundzade: Oğlum Raşid Ahundova mektub. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Edebiyat institutunun Elyazmalar Fondu Mirza Feteli Ahundov fondu. 1876. Daha fazla bilgi için bkz: (<https://atv.az/news/social/25247-axundov-oglu-na-oglu-ona-ne-yazdi/> Erişim tarihi: 20.08.2020)

¹⁵⁴ Abdurrahim bey Hakverdili (17 Mayıs 1870, Şuşa, Yelizavetpol Eyaleti - 11 Aralık 1933, Bakü) yazar, oyun yazarı, pedagog, edebiyat eleştirmeni, tiyatrocu, Azerbaycan'dan Birinci Devlet Duması üyesi, ünlü *Molla Nasreddin* dergisinin genel yayın yönetmenlerinden biri. Gürcistan Parlamentosu üyesi, Daha fazla bilgi için: Camalov, K., (2015). *Mollanasreddincilerin maarifçilik düşünceleri*, Bakı, 356.

¹⁵⁵ Haqverdiyev, E., (1928). “Mirza Feteli Ahundzade hakkında” *Maarif ve medeniyet dergisi*, 3(4), 4.

19. yüzyılın 2. yarısında Azerbaycan ekonomisinde yapılan düzenlemelerle Azerbaycan'ın yeraltı zenginliklerinin, sanayi sermayisinin hedefine dönüşmesine neden oldu. Azerbaycan'a İngiliz, Alman ve Fransız sermayesi yanı sıra Batı'dan ve İran'dan emekçi kitle gelmeye başladı. Özellikle, Batı'dan gelen bu kitle kendisiyle birlikte ateizm, aydınlanma ve modernleşme gibi yeni ekollerin gelmesine neden oldu.

Mirza Feth Ali Ahundzâde bir demokrat gibi Azerbaycan'da devletin yönetilmesinde, halkın elinin olacağı bir yönetim şeklinin kurulmasını istiyordu. Her türlü baskı şeklini eleştiren Ahundzade devletin gücünü onun halkının okuryazarlılık ve zengin olmasında görüyor, tüm hayatını Azerbaycan'da bilim ve medeniyetin gelişmesine, edebiyatın halk arasında yayılmasına adadı.

Eski usûl arap alfabesinin halkın okuryazarlığına yön veren esas nedenler arasında gören Mirza Feth Ali Ahundzâde, yeni alfabenin hazırlanmasını ve kabulünü devletin önündeki en önemli vazife sayıyordu. Okuryazarlığın ülkenin savunmasında önemli bir faktör olduğu düşünülürse, yazar bu konuyu devlet inşası için büyük önem taşıyan politik bir prosedür olarak varsayıyordu.

2.2.1.5 Hasanbey Melikzâde Zerdâbî

Demokrat, yayıncı, Rusya İmparatorluğu'ndaki ilk Azerbaycan Türkçesi'nde gazetenin kurucusu ve editörü olan Hasanbey Melikzâde Zerdâbî, 12 Kasım 1837 yılında Bakü eyaletinin Göyçay kazasının Zardab köyünde doğdu. İlk eğitimini medresede alan Hasanbey Melikzâde Zerdâbî Arapça ve Farsça'yı iyice öğrendikten sonra, 1852 yılında Şamahı'ya babasıyla gelerek yeni usullü okulda eğitime kabul edildi. Mezuniyet sınavında Kafkasya Eğitim İdaresi başkanı Baron Alexander Pavloviç (Freiherr von) Nikolay'ı¹⁵⁶ sorularına verdiği cevaplarla şaşırtan Hasanbey Melikzâde Zerdâbî, baron vasıtasıyla Birinci Tiflis Gimnazyumu'na gönderilerek burada devlet burslu öğrenci statüsüyle okumayı teklif etti. Bu sıralarda baba acısı yaşayan Hasanbey'in ağabeyleri, ona Tiflis'e gitmek için izin vermese de o sıralar Tiflis'te yaşayan babasının amcası tümgeneral Nikolay Nikolayeviç (veya Farac Bey Ağayev) Zerdâbî'ni Tiflis'e getirdi ve o burada ortaokul eğitimine başladı. 1860 yılında eğitimini bitirerek buradan mezun olan Hasanbey Melikzâde Zerdâbî 1861

¹⁵⁶ Alexander Pavloviç (Freiherr von) Nikolay (25 Şubat 1821 – 3 Temmuz 1899) 24 Mart 1881 tarihinden Çarlık Rusya'nın Eğitim Bakanı olarak atanan Alexander Pavloviç, İmparator II. Nikolay'ın öldürülmesinden sonra atanan, muhafazakâr İçişleri Bakanı'yla, arasındaki gerilimden dolayı istifa etti. Daha fazlası için: Figes, O., (2015). *A People's Tragedy: The Russian Revolution 1891–1924*, London, 165.

yılında Moskova İmperiyal Üniversitesi Fizik ve Matematik bölümünü yeniden devlet burslu öğrenci statüsünde kazandı.

10 Temmuz 1865 yılında üniversiteden mezuniyet diplomasını alan Hasanbey Melikzâde Zerdâbî, Tiflis'teki tapu ofisinde çalışmaya başladı. Ardından bu vazifesinden istifa ederek vatanına dönen Hasanbey, 28 Nisan'dan - 4 Ekim 1868 tarihine kadar Guba ilinde bölgesel mahkemede sekreter olarak çalışmaya başladı. Burada çalıştığı dönemde Bakü'deki "Bakinskiy Listik" (Bakü Sayfaları) gazetesine makaleler gönderip, devlet memurlarını eleştiren yazılar yazıyordu. Bundan dolayı olacak ki, ona komplo kurulsa da sağ salim çıkmayı başarmıştı. Kurşun başının üstünden geçerek duvara denk gelmişti. Müslümanların refah düzeyini iyileştirmek ve onların aydınlanması, halk okullarının açılması problemleri bu değerli gazetecinin düşüncelerini her gün meşgul eden meselelerdi. Fakat hükümet müslümanlar için bir okul açmayı bir kenara bırakın, bir müslümanın öğretmen olmasına da izin vermiyordu.

1869 yılında Guba şehrindeki faaliyetlerine son vererek, Moskova İmperiyal Üniversitesi'ni yüksek başarıyla bitiren Rusça, Arapça, Farsça ve Azerbaycan Türkçesi'ni bilen Hasanbey Melikzâde Zerdâbî, öğretmen olmak amacıyla Bakü'ye geldi. Rus iktidar çevrelerinin direnişini kırarak Bakü Gimnazyumu'nda öğretmen olarak çalışmaya hak kazandı. Öğretmenlik yıllarında okuldaki Rus, Gürcü ve diğer milletlerden olan öğrenciler ve okulun az sayıdaki Azerbaycanlı öğrencileri onunla bir öğretmenden daha çok baba gibi davranıyorlardı. 1872 yılında fakir öğrencilere maddi yardım etmek ve Azerbaycan'da eğitimi halk arasında yaymak amacıyla yardım derneği kurdu. "Tiyatro halkı geliştirmek için güçlü vasıta"dır" diyen Hasanbey Melikzâde Zerdâbî, 1873 yılı 10 Mart tarihinde öğrencilerinin ve kendisinin katılımıyla Mirza Feth Ali Ahundzâde'nin "Hacı Kara" ve "Lenkaran Hanının Veziri" piyesini sahneleştirmeleri sonucu Azerbaycan'da tiyatro ortaya çıktı. Buradan gelen gelir de yardım derneğine aktarıldı. Şimdi sırada daha zor bir iş vardı: Gazete bastırmak... 1865 yılında "Sansür hakkında" yeni karar alındı. Kararı öncekilerden farklı kılan en önemli husus daha sert olmasıydı. 1868 yılının 28 Şubat'ından 4 Ekim'ine kadar görevde olduğu Kuba şehrinde yayınlamayı planladığı gazete için harekete geçmeliydi.

Kafkasya Valisi Defterhanesi tarafından Kafkasya Sansür Komitesi'ne gönderilen belgelerden resmi izin talebinin 1 Eylül'de yapıldığı belli oluyor. Ayrıca, Sansür Komitesi'nin en büyük kaygısı gazetenin haberlerinin ülkedeki durumdan yerli halka bilgi vermesiydi. Bu

nedenle Sansür Komitesi Ekinçi'nin yayınına önemli ölçüde erteledi. Hasanbey Melikzâde Zerdâbî bu dönemde boş durmayıp Rus hükümet kurumlarında çalışan Azerbaycanlı yetkili arkadaşlarıyla mektuplaşıyordu. Bunların arasında Mirza Feth Ali Ahundzâde vardı. 5 Ekim 1874'te Bakü Realni Okulu'nda öğretmen olan Hasanbey Melikzâde Zerdâbî, Kafkasya Valiliği Defterhanesi'nden bir mektup aldı: “Valinin kararıyla gazetenin sansürden geçirilmesi işi valinin bizzat kontrolü altında, tam güvenilir yetkilinin emrine verilsin, 1865 sansür hakkında kanunun tüm emir ve programlarına gazete yönetimi uysun.” Hasanbey Melikzâde Zerdâbî mektubu aldıktan hemen sonra, gazetenin mali sorumluluğunu üstlenmiş olan Abbas Kuli Ağa Bâkihanli'nin üvey kardeşi Abdullah¹⁵⁷ Bey'e gazetenin izni konusunda valilikten olumlu bir yanıt aldığını belirten bir mektup yazdı. 19 Temmuz 1875'te Hasanbey'e yanıt mektubu yazan Abdullah Bey kendisinin mali konularda onun yanında olacağını ve başarılar dilediğini söyledi. Üç gün sonra gazetenin ilk sayısı yayınlandı. Bir yıl içinde, gazetenin tam teşekküllü abonelik sayısı 600'e ulaştı. Çarlık yetkilileri gazetenin okuyucularına ve çalışanlarına zulmetmeye başladı. Sonuç olarak, abonelik sayısı azaldı ve 11 Temmuz 1876'ya kadar abonelik sayısı keskin bir düşüş yaşadı. Rus-Türk savaşı gazetenin çalışmasını engelledi ve sansür gazete için başka bir sorun olmaya devam etti. 29 Eylül 1877'de yayıncı Zerdâbî adına bir makale yazdı: “Sağlık problemleri nedeniyle gazetenin diğer sayıları zamanında basılamayabilir ve ne zaman basılacağı belli değil.” Bu gazetenin son sayısıydı. Hasanbey Melikzâde Zerdâbî'ye gazetenin basımı durduktan sonra çok sayıda mektup gelmeye başladı. Hükümet gazete kapandıktan sonra Hasanbey'in Bakü'de olmasının tehlikeli olduğu görüşündeydi. İşinden ayrılarak doğduğu köye geri dönmesine rağmen o, 1896 yılında yeniden Bakü'ye geliyor. Burada sosyal faaliyetlerde bulunan Zerdâbî arasında dönemin Bakü'de basılan gazeteleriyle de işbirliği yapıyordu. Bu işbirliği, 28 Kasım 1907'de ilk Azerbaycan Türkçesi'nde ilk gazetenin yayıncısının vefatına kadar sürdü.

2.2.1 Neşriyat

Azerbaycan'da ilk milli basın olan Ekinçi'nin yayınlanması için Hasanbey Melikzâde Zerdâbî 1873 yılı Nisan ayında resmi müracaatta bulundu. D.S. Staroselskiy¹⁵⁸ (15.05.1832 -

¹⁵⁷ Abdullah Bakihanlı (1824-1878) Rus İmparatorluk Ordusu'nun tümgenerali, Azerbaycanlı yazar ve eğitimci Abbasgulu ağa Bakıhanov'un üvey kardeşi. Daha fazla bilgi için bakınız: Editör: Köçerli, F., (1962). *Sovremenniki o G. Zardabi*, Bakü, 487.

¹⁵⁸ Dmitri Semyonoviç Staroselskiy (15.05.1832 – 11.03.1884) 1872-yılında Terek eyaleti Vali yardımcılığından Baküye Vali olarak atandı. 1875 yılında Bakü'de petrol sektöründe mali kriz yaşandığı dönemde sanayicilerin yanında yer aldı ve onlara yardımlar etti. 1878 yılında korgenerale terfi ettirilen Staroselskiy 1882'de Bakinskiy İzvestiya gazetesinin basılmasına izin veriyor, aynı senede Baküde Kızlar Gimnazyumunun açılışında bizzat bulundu. 1874-de Tifliste bir akşam yemeğinden evine dönerken kalp krizi geçirerek vefat etti. Daha fazla bilgi

11.03.1884) - dönemin Bakü valisi Hasanbey Melikzâde Zerdâbî'ye gazetenin *Ekinçi* diye isimlendirilmesi teklifinde bulunuyor ve böyle olacağı halde, Zerdâbî'ni sansür meselesini halledebileceği konusunda ikna ediyor. İzin 1875 yılının 19 Temmuz günü alınıyor ve gazetenin ilk sayısı 3 gün sonra okuyucularla buluşuyor. Ekinçi'nin ilk sayısında gazetenin içeriğinden bahseden makalede Zerdâbî yazıyordu: “*Gazete 4 anabashlıktan oluşacak ki bu başlıklar da: a) Dahiliye – gazetenin münşi tarafından kaleme alınacaktı, b) Ekin ve ziraat haberleri – gazetenin ismine uygun olarak ekin teknikleri ve ziraatla ilgili yenilikler, c) İlmi haberler – mesela insan bedenine ve malına zararlı olan haberler ve d) Taze haberler – ticari ve sosyal haberleri kendisinde barındıracaktır.*” Gazetenin altıncı sayısından itibaren “Mektuplar” adında yeni bir başlığın da eklendiğini görüyoruz.¹⁵⁹

Gazetenin Bakü'de basılmasına rağmen okuyucuları Bakü veya Azerbaycan ile sınırlı kalmamış, aboneleri arasında Dağıstan, Batı Türkistan coğrafyası ve hatta Sibirya'dan da olanları görmektediriz.¹⁶⁰ Ekinçi'nin sayılarında onun dönemin Güney Kafkasyası'ndaki diğer milliyetçi gazete olan Ermeniler'e ait olan editörlüğünü Gregor Artsurini'nin¹⁶¹ yaptığı, 1872 yılında basılan *Mşak*¹⁶² (anlamı “Ekinçi”) gazetesinin makalelerine cevapları da görmektediriz.¹⁶³

Ekinçi'ye makaleleriyle destek olanlar dönemin Azerbaycan'ının en önde gelen, Çarlık Rusya'nın en saygın üniversitelerinde eğitim almış adamlardı. Onların içinde *Ekinçi* gazetesiyle işbirliği içerisinde olanların, bir amaca hizmet edenlerin özel yeri vardı: Mirza Feth Ali Ahundzâde, Seyyid Azim Şirvânî, Necef bey Vezirov, Asker ağa Gorani, Ali Akper Haydari, Mehmedtağı Alizade Şirvânî, Alimedet Abdullazade, Memnun Alkadari, Ali Akper Elmizade, vd.. Ayrıca gazetenin yayın hayatına devam edebilmesi için Hasanbey'in sürekli mektuplaştığı kişiler vardı: 1875 yılında *Tiflisskiy Vestnik* gazetesinde çalışan İsa Sultan

için:

https://www.ourbaku.com/index.php/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%94%D0%BC%D0%B8%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%B9_%D0%A1%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_-_%D0%B1%D0%B0%D0%BA%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%B3%D1%83%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80 (Erişim tarihi: 29.07.2020)

¹⁵⁹ Aşırılı, A., (2009), *Azerbaycan Matbuatı Tarihi*, Bakü, 16-17.

¹⁶⁰ Hüseyinov, A.g.e, 2007, 297.

¹⁶¹ Gregor Artsurini (27 Şubat 1845 – 19 Aralık 1892) Ermeni gazeteci, yazar. Bournoutian, G., (2006). *A Concise History of The Armenian People*, California, 288.

¹⁶² 1872-1920 yılları arasında basılan Ermeni liberal gazetesi. Daha fazla bilgi için bkz: Adalian, R., (2010). *Historical Dictionary of Armenia*, Plymouth, 111.

¹⁶³ Aşırılı, A.g.e, 2009, 18.

Şahtahtılı¹⁶⁴ ve Abbas Kuli Ağa Bâkihanlı'nın kardeşi Abdullah ağa Bakihanlı bu adamlar içerisinde en çok mektuplaştıklarıydı.¹⁶⁵

Gazetenin 1875 yılında 12. Sayısı, 1876 yılında 24. ve 1877 yılında 20. sayısı yayımlandı. Ekinçi'nin 1877 yılında kapatılmasına rağmen onun attığı tohumu kurutmaya gayret etseler de imparatorluğun devlet daireleri bunu başaramadılar.¹⁶⁶

1879 yılında Hacı Said Ünsizade *Ziya* adında milli dilde gazete basmaya başladı. Şamahı Şariat Meclisi'ne 1866 yılında üye seçilmiş, 1875 yılında Şamahı'ya gelerek burada Ruhani dairesine tabi olan mektep açıyor. Kafkasya Genel Valiliği'nin 1877 kararıyla Kafkasya Ruhani Merkezi'ne tayin ediliyor ve 2 ay burada çalışıyor. Sonrasında Tiflis şehrine göç eden Sait Bey 1881 yılında 16. sayısı basılmış *Ziya'i Kafkasya* gazetesinin basımına başlıyor. Basım için resmi müracaat 4 Aralık 1878 tarihinde yapılıyor. 27 gün sonra olumlu yanıt cevabı alan Sait Ünsizade basım işlerinin normal olması için küçük kardeşi Celal, oğulları Abdürrahman ve Ağa'yı hatta yeğenlerini de bu işe davet ediyor. Gazetenin ilk sayısı 14 Ocak tarihinde basılıyor. 7 şubesi olan gazete, haftada 1 kere basılıyordu. Gazetenin içeriği devlet kararları, uluslararası ajansların ilanları, yurtdışı haberler, yurtiçi haberler, yerli haberler, bilgi ve ilanlar ve mizahi şiirlerden oluşuyordu. Basımın yapıldığı matbaa gazete için özel olarak satın alınmıştı. 21 Haziran 1879 tarihinden itibaren gazete yeni matbaaya taşındı.¹⁶⁷

76 sayısı yayımlandıktan sonra *Ziya'i Kafkasya* adıyla Aralık 1880'den itibaren yayın hayatına devam eden gazetenin, 107 sayısı bu ad altında okuyucularıyla buluştu. Sait Bey'in gazetenin ismini değiştirme nedeni yeni basım makinesi almasıydı.¹⁶⁸

22 Ocak 1883'de Sait Ünsizade Bakü eyaletine kadı olarak atanıyor. Kendisinin bu sebeple Şamahı'ya gelmesiyle bir süre daha Tiflis'te oğlu Ağa'nın kontrolünde yayım hayatına devam eden gazete 1883'ün 3. çeyreğinde Şamahı şehrine taşınıyor. Burada sadece

¹⁶⁴ İsa Sultan Şahtahtılı (1851-1894) Daha fazla bilgi için bkz: Şahverdiyev, A., (2006). *Azerbaycan matbuatı tarihi*, Bakü, 93.

¹⁶⁵ Aşırılı, A.g.e, 2009, 20-25.

¹⁶⁶ Aşırılı, A.g.e, 2009, 26.

¹⁶⁷ Aşırılı, A.g.e, 2009, 28-29.

¹⁶⁸ Aşırılı, A.g.e, 2009, 29.

11 sayısı basılan gazete 10 Haziran 1884 tarihinde kapanıyor. Kapanma nedeniyse maddi ve ekonomik sorunlardı.¹⁶⁹

1900'de yeniden yayımına devam etmesi için izin almak amacıyla Bakü Valiliği'ne yazılan mektuba, Sait Bey olumsuz yanıt alıyor. Yeni yapılan araştırmalar gazetenin karşılaştığı engeller arasında en önemlisinin sansür olduğunu gösteriyor, fakat Sovyet dönemi eserlerinde bu konuya değinilmiyor. Gazete kapandıktan sonra Sait efendinin Çarlık güçleri tarafından tehdit edildiğini Yusuf Akçura kendisinin *Türkçülüğün tarihi* eserinde anlatıyor. Yusuf Akçura, Sait ve Celal Ünsizade kardeşlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na mühaceret ettiklerini ve 1912 yılında Sait Bey'in vefat ettiğini açıklıyor.¹⁷⁰

Ziya'i Kafkasya gazetesinin kapanmasından sonra Tiflis şehrinde Sait Ünsizade'nin kardeşi Celal'in editörlüğünde *Keşkül* edebi, politik dergisi yayımlanmaya başladı. Celal Bey Sait Bey'e müteakip Tiflis şehrine taşınmış ve burada müslüman erkek çocukları için okul açtırmıştı. Celal Bey *Ziya* gazetesini yayımlanırken abisi Sait Efendi'den gazeteciliğin detaylarını öğrenmişti. 1 Mayıs 1888'de Kafkasya Valiliği'ne yazdığı mektubunda Celal Bey *Keşkül* ismiyle dergi yayımlamak niyetinde olduğunu resmi şekilde duyurdu. 1882 yılı 20 Ekim'de Kafkasya Genel Valiliği olumlu cevap içeren mektup gönderdi. 1883 yılı Ocak ayında Arapça, Farsça ve Azerbaycan Türkçesi'nde olmakla derginin ilk sayısı okuyucularıyla buluştu. 11 sayıdan sonra editör dergiyi, gazeteye dönüştürme kararı alır.¹⁷¹

Ziya'nın aksine, *Keşkül*'ün çok sayıda bölümü vardı: tarihsel-politik, iç eleştiri, basın, pedagoji, tıbbi tavsiye, şiir, takvimler, çeşitli materyaller ve duyurular. Gazete, çeşitli hedefler belirlemişti. Bunu gazetenin şubelerinin çeşitli olması ve Celal Ünsizade'nin gazetede ki makalelerinden görmekteyiz. *Keşkül*'ün hedeflerinden biri de İslam Dünyası'ndan, Osmanlı'nın Mısır eyaletinden, İran ve Rusya'nın farklı bölgelerinden haberler yayımlamaktı. Bu hedefine ulaşmak için gazete bu coğrafyalarda çeşitli alanlarda çalışan uzman ve eğitimli kişileri işe almaya hazırlanıyordu. Yazar, derginin ilk sayısına yazdığı program niteliğindeki makalesinde anadillerini tercih edeceklerini yazıyor. Celal Bey, gazete çalışmalarında gençlerle işbirliği yapmaya çalışıyordu. Örneğin, Tiflis Gimnaziumu'nda altıncı sınıf öğrencisi olan Muhammed'i, 1883'te sekreter yardımcısı olarak işe kabul etmişti. Gazeteye işbirliği

¹⁶⁹ Aşırılı, A.g.e, 2009,30.

¹⁷⁰ Aşırılı, A.g.e, 2009,33.

¹⁷¹ Aşırılı, A.g.e, 2009, 34.

yapanlar içerisinde, Zakafkasya Öğretmenler Seminerisi'nin ¹⁷² öğretmeni Aleksander Osipoviç Çernyayevski, ¹⁷³ Firidun bey Köçerli, ¹⁷⁴ Sultan Macid Ganizâde, ¹⁷⁵ Mirza Feth Ali'nin oğlu Raşit Bey Ahundzade vs. işinin uzmanı veya üst düzey insanlar vardı. Yusuf Akçura *Türkçülüğün Tarihi* eserinde şöyle yazıyordu: “Ziyayi Kafkasya 12 yıl yayımlanmış ve yayımına başlandığından 10 yıl kadar sonra ona *Keşkül* isimli haftalık bir mecmua eklemişlerdir. Ziya-i Kafkasya'nın 2 nüshası kütüphanemde var. *Keşkül*'ü bulmak ve görmek nasip olmadı. *Keşkül* haftada bir defa 30-40 sayfalık bir mecmua halinde 5 yıl kadar basılmıştır. Ünsizade Celal beyin dediğine göre, *Keşkül* Azeri şivesini İstanbul şivesine yakınlaştırmak maksadıyla kurulmuş, bu mecmuada Azeri, Çağatayi, Nogay ve Osmanlı şivelerinde Türkçe makalelerle Arapça ve Farsça yazılar bulunurmuş, hatta Ebüzziya Tevfik bey ¹⁷⁶ merhumla o zamanlar İran'ın Tiflis Başkonsolosu olan Erfenddövlə ¹⁷⁷ de makale yazarak *Keşkül*'e gönderiyormuş. Böyle değişik müslüman dillerinde yazılan makaleleri kapsadığı içindir ki, bu mecmuaya sahipleri, “*Keşkül*” adını vermişlerdir”¹⁷⁸ Akçuralı Ziya gibi *Keşkül*'ün de Türkçülük değil İslam birliği düşüncesinin taşıyıcısı olduğunu düşünüyordu. Bahçesaray'da İsmail Bey Gaspiralı tarafından basılan *Tercüman* gazetesinin ilk sayfasında Rusya, Müslümanları içerisinde gazete ve dergi basımı ile ilgilenen şahısların isimlerini saygıyla hatırlamış, Rusya'da *Müslüman Yayınları* konulu makale yayımlayarak

¹⁷² 1876 yılında Güney Kafkasya Öğretmenler Koleji olarak Rusya İmparatorluğu tarafından bölgede öğretmen ihtiyacını gidermek amacıyla günümüz Gürcistan Cumhuriyeti'nin Gori şehrinde açılmıştı. Devlet desteğiyle 20 Ermeni ve Gürcü öğrenci okuması planlanıyordu. Müslümanlar burada sadece kendi imkanlarıyla okuyabilirdi. 1917 yılında kapatılan bu yükseköğretim merkezinin Azerbaycan dilinde eğitim veren şubesi 1879 yılında açıldı ve 1918 yılında günümüz Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kazah şehrine taşındı. Daha fazla bilgi için bkzn: <http://milliarxiv.gov.az/en/qori-ve-i-revan-muellimler-seminariyalarinin-milli-tehsil-tariximizdeki-yeri-ve-rolu-haqqinda> (Erişim tarihi: 07.08.2020)

¹⁷³ Aleksander Osipoviç Çernyayevski 1840 14 Aralık Şamahı – 1894 Tiflis, Güney Kafkasya Öğretmenler Koleji'nin Azerbaycan şubesinin açılmasında çok emekler vermiş ve 14 yıl boyunca bu şubede çalışan öğretmen burada Azerbaycanlı çocukların anadili eğitimi alması için iki kısımdan oluşan vatan dili adında kitap yazmıştır. 40 yıl boyunca Rusya İmparatorluğu'nda eğitim alan Azerbaycanlı çocuklar bu kitabı kullanmışlar. Daha fazla bilgi için bkzn: Qaradağlı, V., (2007). *Çernyayevski A.O.Vatan dili, I. hisse. Çernyayevski A.O., Velibeyov S.H. Vatan dili, II. hisse*, Bakı, 740.

¹⁷⁴ Firidun bey Köçerli (26 Ocak 1863 Şuşa – 1920 Gence) Yine aynı Yükseköğretim kurumunda 1895 yılından Azerbaycan dili ve şariat öğretmenliği yapan Azerbaycanlı aydın, gazeteci, eğitimci, edebiyatçı, Azerbaycan edebiyatı tarihini araştıran ilk yazar. Daha fazla bilgi için bkzn: Nazirli, Ş., (1993). *Goriden gelen katar*, Bakı, 207.

¹⁷⁵ Sultan Macid Ganizâde (1866 Şamahı – 1937 Bakü) Azerbaycanlı aydın, öğretmen, yazar, çevirmen, gazeteci Daha fazla bilgi için bkzn: Təhmasib, M., (2010). *Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild*, Bakı, 485.

¹⁷⁶ Ebüzziya Tevfik bey (17 Şubat 1849 İstanbul – 27 Ocak 1913) Türkiye'de “matbaacılığı sanat hâline getiren kişi” olarak kabul edilen, Hattat Mehmet Tevfik Ebüzziya. Yeni Osmanlılar adında aydın hareketinin aktif üyesiydi. Daha fazla bilgi için bkzn: <http://www.kalemguzel.org/index.php?go=main&KNO=137> (Erişim tarihi: 07.08.2020)

¹⁷⁷ Prens Erfâ Danish, Gerçek ismi Moin Al Wazira Mirza Reza Han Arfa olan İran prensi (d.1846 – ö. 1937) Danish takma adını kullanıyordu. Çevirmen ve diplomat olan Azerbaycan ve Anadolu Türkçesinin yanı sıra Farsça, Arapça, Rusça, İngilizce ve Fransızca'yı biliyordu. Rusya İmparatorluğu'na bağlı Tiflis şehrindeki İran büyükelçiliğinde çevirmen olarak çalıştıktan sonra Osmanlı Sarayında Kaçar Hanedanlığının büyükelçiliği vazifesini yapmıştır. Daha fazla bilgi için bkzn: <https://iranicaonline.org/articles/danes-pen-name-of-moin-al-wezara-mirza-reza-khan-arfa-arfa-al-dawla-ca> (Erişim tarihi: 07.08.2020)

¹⁷⁸ Akçura, Y., (1978). *Türkçülüğün tarihi gelişimi*, İstanbul, 89-90.

Tercüman gazetesine kadar Azerbaycan'da basılmış *Ekinçi*, *Ziya*, *Keşkül* gibi basın örneklerinden bahsetmişti. *Keşkül* gazetesi 1891 yılının Ekim ayına kadar yayımlandı.

2 ay sonra Ünsizade kardeşlerinden Kemal Bey *Azerbaycan* adında gazetenin basımı için izin almak amacıyla müracaat etse de olumlu cevap alamadı. 1893 yılının 6 Aralık tarihinde Ağaoğlu Ahmet Bey¹⁷⁹ Çarlık İmparatorluğu'nun Genel Basın Ofisi'ne müracaatta bulunarak *Məşriq*¹⁸⁰ (Maşrik) adında gazetenin basımı için izin istese de yine olumlu sonuç alamadı. Kemal Ünsizade 1896 yılında yeniden üç kere izin için başvuru yaptı. Önce *Letuçiy Listik* (Uçan Yaprak), ardından *Daniş* gazeteleri için yaptığı başvurular olumsuzlukla sonuçlandı. Daha sonra *Mestnoe obyavlenie* (Yerel Haberler) gazetesi için yapılan başvuru da olumsuz cevaplandı.¹⁸¹

1896 yılında milli dilde gazete basımı için başvuru yapanların arasında Mehmet ağa Şahtahtılı¹⁸² da vardı. *Tiflis* adında gazetenin basımı için yapılan başvuruya gelen yanıt Çarlık İmparatorluğu'nun gerçek yüzünü ortaya çıkarıyordu: “*Eğer gazetenin basımı Rusça yapılırsa olumlu cevap verebiliriz.*” 1896 tarihinde *Sovgat* (Hediye) adında çocuk dergisinin basımı için Neriman Nerimanov¹⁸³ başvuru yaptı. Bu başvurunun da sonucu öncekiler gibi olumsuz oldu. Ardından, Azerbaycan Türkçesi ve Rusça yayımlamayı planladığı *Taze haberler* adında gazete için yapılan müracaat da olumsuz cevaplandı.¹⁸⁴

S.M. Ganizâde Bakü şehir okulunun öğretmeni Habip Bey Mahmutbeyov¹⁸⁵ 1896 yılının mayısında *Nübar* adında edebi-pedagogik derginin basımı için başvuru yapmalarına rağmen yine sonuç olumsuz oluyor.¹⁸⁶

Tüm bu çabalara rağmen, 20. yüzyılın son on yılında Güney Kafkasya'da anadili basının olmamasına rağmen bir kısmı Bakü'de basılan yirmiden fazla Rusça yayın vardı.

¹⁷⁹ Ağaoğlu Ahmet (Aralık 1869 – 19 Mayıs 1839) siyasetçi, hukukçu, yazar ve gazeteci. Daha fazla bilgi için bknz: Balayev, A., (2018). *Türkçülüğün Patriarhi Ahmed bey Ağaoğlu*, Bakı, 469.

¹⁸⁰ Arapçada “Güneşin doğduğu yer” yani Doğu demektir.

¹⁸¹ Aşırılı, A.g.e, 2009, 40-41.

¹⁸² Mehmet Ağa Şahtahtılı (10 Haziran 1846 – 12 Aralık 1931) II. Rusya Devlet Duması'nın Azerbaycanlı milletvekili ve dilci bilimadamı. Daha fazla bilgi için bknz: Kəlbizadə E., Hacıyev İ., (2017). *Nahcivanlı diplomatlar*, Nahcivan, 128.

¹⁸³ Neriman Nerimanov (2 Nisan 1870 – 19 Mart 1925) Azerbaycanlı Bolşevik devrimci, yazar, yayıncı, politikacı ve devlet adamı. Daha fazla bilgi için bknz: Teymuroğlu, A., (2006). *Neriman Nerimanov ve türk halkları*, Bakı, 160.

¹⁸⁴ Aşırılı, A.g.e, 2009, 43.

¹⁸⁵ Habip bey Mahmutbeyov (29 Temmuz 1864 – 30 Temmuz 1928) Azerbaycanlı eğitimci. Daha fazla bilgi için bknz: <https://www.muallim.edu.az/www.old/arkiv/2014/12/19.htm> (Erişim tarihi: 08.08.2020)

¹⁸⁶ Aşırılı, A.g.e, 2009, 43.

Bakü'deki ilk Rusça yayın yapan gazete, 19 Mart 1871'de ilk sayısı çıkan editörlüğünü Hristiyan Tsink'in¹⁸⁷ yaptığı *Bakinskiy Listok* (Bakü Sayfaları) gazetesidir. Aynı yılın Haziran ayında faaliyeti durdurulan gazete 1872 yılı Ocak ayından yeniden yayım hayatına devam etti. 3 Temmuz 1872 tarihinde yayımı tamamen durdurulan gazete İçerişehir'de Mihayıl Voliçkin adında bir Rus şahsın matbaasında basılıyordu. Editör Tsink'in Hasanbey Melizade ile mektuplaştığı da bilinmektedir.¹⁸⁸

1876 yılında Bakü'de Vali D.S. Staroselski'nin kişisel inisiyatifıyla Bakü Valiliği'nin resmi basın organı olması ve valilikle ilgili halka bilgiler vermesi amacıyla kurulmuş *Bakinskiy İzvestiya* (Bakü Haberleri) gazetesi yayıma başladı. 1888 yılında gazetenin ismi *Bakinskiy Torgoviy Promışlenin Listok* (Bakü Ticaret-Sanayi Gazetesi), 1894 Ocak ayından başlayarak *Bakinskiy Gubernskiy Vedemosti* (Bakü Valiliği Haberleri) olarak değiştirildi. Gazetenin basımı 1916 yılında durduruldu. Azerbaycan'da Rusça basılan gazeteler arasında en meşhuru Viktor Vasiliyeviç Kuzmin'in editörlüğü ile basılan *Kaspi* gazetesi idi. İlk sayısı 1881 yılında basılan gazetenin ilk 28 sayısı haftada iki kez basılmış, daha sonraki sayılar ise haftada 3 kez basılmıştı. Kuzmin'den sonra gazetenin editörleri E.İ. Starsev, V.P. Luçkus-Khomutov, P.T. Gordyeyevski, N. Sokolinski olmuştu.¹⁸⁹ 1897 yılından gazetenin finanse meselelerindeki sorumluluğunu işadamı, hayırsever H.Z. Tagiyev¹⁹⁰ üzerine alıyor. Bundan sonra gazetenin basım ekibinde birtakım düzenlemeler yapılıyor, mesela, editörlüğü Ali Merdan Bey Topçubaşı¹⁹¹ üstleniyor. 10 sene burada çalıştıktan sonra Ali Merdan Bey de bu koltuğu, Hüseyinzade Ali Turan¹⁹² beye devrediyor. İki aylık editörlükten sonra Ali Bey de editörlüğü, 16 Ekim 1907 den Andrew Andrianovic Vaynberg'e¹⁹³ devretti. Gazetenin son

¹⁸⁷ Hasanbey Melikzade'nin Bakü Real Gimnazyumundan meslektaşı, Alman dili öğretmeniydi.

¹⁸⁸ Aşırılı, A.g.e, 2009, 43

¹⁸⁹ Daha fazla bilgi için bkz: <http://www.kaspiy.az/news.php?id=39260#.Xy57fZYzbIU> (Erişim tarihi: 08.08.2020)

¹⁹⁰ Hacı Zeynelabidin Tagiyev (25 Ocak 1821–1823 veya 1838, Bakü - ö. 1 Eylül, 1924, Bakü) Daha fazla bilgi için bkz: Merdanov M., (2011). *Azerbaycanın tahsil tarihi*, Bakı, I. cild, 295. ve Yeşilot, O., (2015). *Hacı Zeynelabidin Tagiyev*, İstanbul, 136.

¹⁹¹ Ali Merdan Bey Topçubaşı (Tiflis, 1863- 8 Kasım 1934 Paris) Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurucularından olan, dışişleri bakanı ve parlamento sözcüsüdür. Daha fazla bilgi için bkz: Hasanlı, C., (2013). *Tarihi şahsiyetin tarihi: Alimerdan bey Topçubaşov*, Bakı, 588.

¹⁹² Hüseyinzade Ali Turan (24 Şubat 1864, Salyan, Bakü – 3 Mart 1940, İstanbul) Daha fazla bilgi için bkz: Xəndan, R., (1994). *Unutulmuş dahi*, Bakü, 55.

¹⁹³ Sosyal aktivitelere önemli yer veren gazeteci 1915 22 Eylül tarihinde Bakü'ye gelmiş Rusya İmparatoru'nu karşılayan heyetin içerisinde yer almıştı. Bakü'ye gelene kadar Petersburg şehrinde yaşayan Vaynberg Novorossiysk İmperyal Üniversitesi'nde eğitimini tamamlamıştı. Daha fazla bilgi için bkz: [https://www.ourbaku.com/index.php/%D0%92%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B3_\(%D0%92%D0%B0%D0%B9%D0%BD%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B3\)_%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B5%D0%B9_%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B8%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87](https://www.ourbaku.com/index.php/%D0%92%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B3_(%D0%92%D0%B0%D0%B9%D0%BD%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B3)_%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B5%D0%B9_%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B8%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87) (Erişim tarihi: 08.08.2020)

editörü olan Vaynberg 1919 yılına kadar bu görevi başarıyla yürüttü. Gazetenin sayfalarında 1917 yılından 1919 yılına kadar kapatılan Sovyet hükumetine karşı makaleler görmektediriz.

Aralık 1900 tarihinden *İskra* (Kıvılcım) gazetesinin yayım hayatına başlamasıyla Azerbaycan'da bolşevik basının temelleri atıldı.¹⁹⁴

1904 yılında Mehmet Emin Resulzade¹⁹⁵, Meşedi Azim-Bey oğlu Azizbeyov¹⁹⁶, Neriman Nerimanov, Sultan Mecid Efendiyev¹⁹⁷, P.A. Japaridzenin¹⁹⁸ bir araya gelmesiyle 1904 yılı Ekim ayında Türk dilli halkların ilk sosyal-demokrat gazetesi olan *Himmet*'i yayımlamaya başladılar. *Himmet* Azerbaycan'ın sovyetleşmesi ve Rusya'da üç devrim dönemini kapsıyor: I. Rus devrimi ve devrimin ilk aylarında gizli 6 sayısı basılmıştı. Daha sonra faaliyetine ara veren gazete 3 Haziran 1917 tarihinden, Temmuz 1918'e kadar 113 sayıyla devam etmiş, Mayıs 1919'dan, Mayıs 1920'e kadar Astrahan şehrinde 44 sayısı basıldı¹⁹⁹

Gazetenin ilk sayısı şimdiye kadar bulunamadığı için ilk ekip hakkında net fikir söylemek zordur. 163 sayısı basılmış olan gazetenin legal faaliyete geçmesi 1917 yılı Haziran'ın başında Himmet Partisi Yönetim Komitesi kontrolünde gazetenin yeniden basımına devam edilmesi kararlaştırılmasıyla mümkün oldu. Editörlüğünü Nerimanov'un üstlendiği gazetenin sekreterliğini Tağı Şahbazi Simurg²⁰⁰ üstlendi. Onun yardımcısı S.M. Efendiyev oldu. Gazetenin yeniden basımı "Turan" matbaasında gerçekleşti²⁰¹.

¹⁹⁴ Aşırılı, A.g.e, 2009, 46.

¹⁹⁵ Mehmet Emin Resulzade (31 Ocak 1884 - 6 Mart 1955), Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanı olmakla beraber Müsavat Partisinin ilk lideri. Daha fazla bilgi için: Sebahattin Şimşir, S., (2012). *Mehmet Emin Resulzade (Hayatı ve Şahsiyeti)*. İstanbul, 189.

¹⁹⁶ Meşedi Azim bey oğlu Azizbeyov (18 Ocak 1876 -20 Eylül 1918 Türkmenbaşı, Balkan vilayeti) komünist, Bolşevik devrimci, ve mühendis. Daha fazla bilgi için bkz: Gazıyev, M., (1976). *Meşedi Azizbeyov. Hayat və faaliyeti*, Bakı, 128.

¹⁹⁷ Sultan Mecid Efendiyev (26 Mayıs 1887 – 21 Nisan 1938) Azeri devrimci, devlet adamı, Azerbaycan Komünist Partisi'nin kurucularından. Daha fazla bilgi için Ahmedov, H., (2014). *Azerbaycan mekteb və pedaqoji fikir tarihi*. Bakı, 352.

¹⁹⁸ Prokofy Aprasionovich Dzhaparidze (3 yanvar 1880, Schardometi köyü, Racha Svaneti idari bölgesi, Kutaisi vilayeti, Gürcistan – 20 sentyabr 1918, Türkmenbaşı, Balkan vilayeti, Türkmenistan) Komünist, Azerbaycan'daki Bolşevik partisi ve Kızıl Ordu liderlerinden birisi. Daha fazla bilgi için bkz: Guliev, A., (1957). *Alyosha Japaridze*, Bakü, 314.

¹⁹⁹ Aşırılı, A.g.e, 2009, 48.

²⁰⁰ Tağı Şahbazi Simurg (1892-1938) Bakü Devlet Üniversitesinin dördüncü, ama ilk Azerbaycan uyruklu rektörü (1926-1929) Yazar, gazeteci ve eğitimci, Azerbaycan SSC'nin Sağlık Bakanı yardımcısı Daha fazla bilgi için bkz: Zeynalova, Ş., (1997). *Tağı Şahbazi Simurg*, Bakı, 118.

²⁰¹ Aşırılı, A.g.e, 2009, 48.

Mayıs 1906'da *Bakinskiy Raboçiy* (Bakü İşçileri) gazetesinin ilk sayısı yayımlandı. P.A. Dzaparidze, V.P. Nogin²⁰², V.A. Radus-Zenkoviçin başkanlığında basılan gazete ilk sayısından sonra yayımı durduruldu. 1908'de legal faaliyete geçen gazete yine de yayın hayatını sürdürmeye mecbur oldu. 5 Mayıs 1917 yılında yeniden basılan gazete ilk sayısında Lenin'in *Nisan Tezleri*'ni yayımladı. 26 Mayıs 1906 tarihinde haftada 2 kere basılan bolşeviklerin ilk legal gazetesi olan *Davet Koç* ilk kez okuyucularla buluştu. 19. sayısı basılan gazetenin yazı işleri kadrosunu P.A. Dzaparidze, V.P. Nagin, V.A. Radus-Zenkoviç²⁰³ ve Meşedi Azim-Bey oğlu Azizbeyov oluşturmuyordu. Gazete kısa sürede kapatıldı.²⁰⁴

Azerbaycan'da bolşevikler farklı yayınlarla halkla iletişim halindeydi: *Priziv* (Davet) gazetesi, *Tekamül* dergisi, *Bakinskiy Proletariy* (Bakü Proletaryası), gazetesi, *Gudok* (Sinyal) gazetesi vs.

30 Mart 1903 tarihinde Tiflis'de haftada 3 kere basılan, 1904 yılının 8 Haziran gününde gazeteye dönüşen, Mehmet ağa Şahtahtılı tarafından basımına izin alınan *Şark-ı Rus* gazetesi yayımlanmaya başlandı. Bu gazete 20. yüzyılda Azerbaycan Türkçesi'nde basılan ilk gazeteydi. Sonradan gazetenin editörlüğünü Celil Mehmetkuluzade üstlendi. Ocak 1905'te matbaayı Bakü'ye taşımayı planlayan Şahtahtılı'nın planı da olumsuzlukla sonuçlandı. Gazete kapandıktan sonra Şahtahtılı matbaayı satmak için ilan verdi.²⁰⁵

7 Haziran 1907 tarihinde *Hayat* gazetesi yayımlanmaya başladı. Yayımcı Ali Merdan Bey Topçubaşı, genel yayın yönetmeni Abdürrahim Bey Hakverdili oldu. 1905 yılının sonlarında genel yayın yönetmeni koltuğuna Ağaoğlu Ahmet Bey oturdu. Gazetenin toplamda 3 Eylül 1906'ya kadar 325 sayısı basıldı. İlk 105 sayısı Hakverdili ve Ağaoğlunun müşterek faaliyeti sonucu ortaya çıkmıştı. Sonralar Ahmet Bey gazeteden ayrılmış ve tüm sorumluluğu Hakverdili almıştı.²⁰⁶

²⁰² Viktor Pavloviç Nogin (1878–1924) önde gelen Bolşevik liderlerdendir. Daha fazla bilgi için bkz: Salzman, N., (1991). *Reform and Revolution: The Life and Times of Raymond Robins*, Kent, 313.

²⁰³ Viktor Alekseyeviç Radus-Zenkoviç (Arhangelsk 31 Aralık 1877 – 4 Ekim 1967 Moskova) Sovyet devlet adamı, Kırgız (Kazak) Otonom SSC Halk Komiserleri Konseyi başkanı (1920-1921). 1956 yılında emekli olana kadar çeşitli devlet vazifelerinde görev yapmıştır.

²⁰⁴ Aşırılı, A.g.e, 2009, 48-49.

²⁰⁵ Aşırılı, A.g.e, 2009, 51-59.

²⁰⁶ Aşırılı, A.g.e, 2009, 70.

Rus çarı 17 Ekim 1905 tarihli bir manifestosu kamuoyunu siyasi olaylara daha aktif katılmasına neden oldu. Manifesto, Rus vatandaşlarına siyasi haklar: kimlik, vicdan, konuşma, basın, toplantı ve birlik özgürlüğü gibi çeşitli hukukları kapsıyordu.²⁰⁷

16 Aralık tarihinde Proletarya'nın *İzvestiya Soveta Raboçikh Deputatov* (İşçi Milletvekilleri Konseyi Haberleri), 1 gün sonra Ahmet Bey Ağaoğlu'nun *İrşad* gazetesi okuyuculara sunuldu. 1908 yılının 25 Haziran tarihine kadar yayım hayatına devam eden gazete, Bakü şehrinde ve Azerbaycan Türkçesi'nde basıldı. 1906 yılının Şubat ayına kadar basılan sayılarda editörlük görevini Ahmet Bey Ağaoğlu, Mart ayına kadarki 1 ay sürede Üzeyir Hacıbeyov²⁰⁸, 1907 yılının ilk sayısından Haşım Bey Vezirov²⁰⁹ üstlendi. Gazetenin toplamda 4 senede 536 sayısı basıldı. Yayımcısı İsa Bey Aşurbeyov olan gazetenin yazar ekibinde, Abdürrahim Bey Hakverdili'yi de görmekteyiz.²¹⁰

İrşad'ı müteakiben *Yeni İrşad* ve *Çarıkçı* gazeteleri faaliyete başladı. *Çarıkçı*, *Yeni İrşad* gazetesine hiciv ilaveleriyle basılan eki oluşturuyordu. *Yeni İrşad* gazetesi editörü Mehdi Bey Hacinski²¹¹ olmuş ve gazetenin toplamda 153 sayısı basılmıştı.²¹²

3 Eylül 1906 tarihinde *Hayat* gazetesinin son sayısında "Vidaname" adında makale tarzında ilan basılmıştı: "*Gazetemiz bugünden itibaren tatil edeceği için "Füyuzat" adında edebi-sosyal, haftalık mecmua yayımlanacaktır.*"²¹³ Dergi Abdürrahim Bey Hakverdili'nin editörlüğü ve Zeynelabidin Tagiyev'in finans yardımıyla 1 Kasım 1906 tarihinden yayımlanmaya başladı. Derginin yazı işleri ofisi Zeynelabidin Bey'in evinde yerleşiyordu.

²⁰⁷ Aşırılı, A.g.e, 2009, 71.

²⁰⁸ Üzeyir Hacıbeyov - (d. 18 Eylül 1885 - ö. 23 Kasım 1948) Bilim adamı, yazar, tercüman, orkestra şefi olarak tanınan Üzeyir bey bütün Doğu aleminde opera'nın ilk yazarıdır. Büyük müzik alimi olan Üzeyir Hacıbeyov, Azerbaycan'da müzik biliminin esasını koymuştur. SSCB halk artisti (1938), Azerbaycan İlimler Akademisinin akademisyeni (1945), profesör (1940), "Stalin" ödülü sahibi (1941, 1946), Azerbaycan Besteciler Birliği'nin başkanı (1938-1948), Azerbaycan Devlet Konservatuvarının rektörü (1928-1929, 1939-1948), Azerbaycan Bilimler Akademisi Güzel Sanatlar Enstitüsü'nün müdürü (1945-1948) olmuştur. Azerbaycan SSC ve günümüz Azerbaycan Cumhuriyeti Ulusal Marşının müziğinin bestecisidir. Daha fazla bilgi için: Kazımzadə, A., (2009). *Üzeyir Hacıbeyov və kino*, Bakü, 112.

²⁰⁹ Haşım Bey Mirabdullah oğlu Vezirov (d.1867, Şuşa şehri, Azerbaycan – ö.1916, Bakü, Azerbaycan) - pedagog, yayıncı, çevirmen, gazeteci ve yazar. Daha fazla bilgi için bkz: Çingizoğlu, A., (2008) "Vezirovlar soyu", Soy, Özel sayı, 88.

²¹⁰ Aşırılı, A.g.e, 2009, 70-76.

²¹¹ Mehdi Bey Hacinski (24 Mayıs 1879 - Haziran 1941) - önde gelen bir eğitim ve kültür figürü, aktör, kamu ve siyasi figür, yayıncı, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosu üyesi, İçişleri Bakan Yardımcısı. Daha fazla bilgi için: Şahseven, İ., Musa oğlu, İ., (2013). *İstiklal fedaileri - Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Daxili İşlər Nazirları ve silahtaşları: 1918-1920*, Bakı, 468.

²¹² Aşırılı, A.g.e, 2009, 76.

²¹³ Yine orada.

Tam 1 yıl devam eden yayımlanma süreci içerisinde, yani 1907 yılı 1 Haziran'a kadar derginin 32 sayısı basıldı.

1906 yılı 21 Şubat'ta Celil Mehmetkuluzade Tiflis Valiliği'ne mektupla müracaatta bulunarak *Molla Nasreddin* dergisinin yayımlanması için izin istedi. Tiflis Valiliği cevap mektubunda onay verildiğini belirtti ve 7 Nisan 1906 tarihinde Celil Bey "Molla Nasreddin" takma adıyla aynı isimli derginin ilk sayısını okuyucularla buluşturdu. İlk sayısı 1000, ikinci sayısı 2000 baskıyla okuyuculara sunulan dergi 24. sayısından sonra Tiflis valisinin emriyle 1907 yılını 8 Haziran gününde kapatıldı. Bunun üzerine halk kararı protesto amacıyla Valiliğe mektuplar yazınca, Tiflis Valisi de derginin basımına yeniden izin vermek zorunda kaldı ve 25 Temmuz'da, 25. sayısı basılan dergi Azerbaycan basın tarihinde özgün bir yer tuttu. 1918 yılına kadar Tiflis'te basılan derginin bu şehirde toplam 340 sayısı okuyucularla buluştu. Daha sonra yayın hayatına 1921 yılında Tebriz'de devam eden dergi sadece 8 sayısını bu şehirden okuyucularına ulaştırdı. 1922 -1931 yılları arasında gazete kapanana kadar 400 sayısı Bakü'de basılan dergi edebiyat tarihimizde silinmez bir iz bırakmış, basın tarihimizde kendi yerini almıştı.²¹⁴ *Molla Nasreddin* ve *Füyuzat*, kendilerinden sonra Azerbaycan edebiyatında yeni bir ekol oluşturan dergilere dönüştüler. Bu dergiler yalnızca gazeteciliğin değil, edebiyatın ve bir dizi sosyal bilimlerin de gelişimini teşvik etti. Her iki dergi de sadece Kuzey Azerbaycan'ın değil, Güney Azerbaycan'ın da kalkınmasında eşsiz bir rol oynadı. Bu dergilerin izcisi olacak yeni yayınların da Araz nehrinin güney sahilinde yer alması tesadüf değil.

25 Ekim 1912 tarihinde *Hakikat* gazetesi Üzeyir Hacıbeyli editörlüğünde yayına başlamasına rağmen, daha 1 yaşını doldurmadan 1910 Ağustos ayında yönetimi, polis güçleri tarafından kapatıldı. Bu gazetenin ardından ilk önce 24 Ağustos 1910 – 20 Ocak 1911 tarihleri arasında basılan *Güneş*, 21 Ocak 1911 – Mart 1911 tarihleri arasında *Yeni Hakikat* gazetelerinin isimlerini sayabiliriz. 2 Temmuz 1907 tarihinde yayım hayatına başlayan *Malumat* gazetesi ve 14 Aralık 1911 tarihinde *Kaspi* gazetesi matbaasında yayım hayatına başlayan *Hakk yolu* gazetesi de Çarlık kolluk kuvvetleri tarafından kısa süre içinde kapatıldılar.²¹⁵

1912 yılında *İkbal* adında yeni bir gazete yayımlanmaya başlandı. 1914 yılı Ekim ayında İstanbul'dan geri dönen Mehmet Emin Bey *İkbal* gazetesinde editörlük yapmaya

²¹⁴ Aşırılı, A.g.e, 2009, 85-88.

²¹⁵ Aşırılı, A.g.e, 2009, 97-98.

başladı. Bu gazetenin son 4-5 sayısında “Müsavat” partisi üyelerinin daha çok makale yazması devlet yönetiminin endişesine neden olunca gazetenin faaliyeti de durduruldu. 1915 yılında *Yeni İkbāl* gazetesi yayım hayatına başladı ve 1917 yılında gazete “Müsavat” partisinin basın organı olan *Açık Söz* gazetesiyle birleşti.²¹⁶

Birinci Cihan Harbi sırasında Azerbaycan’da süreli yayınlara *Yeni Füyuzat* ve *Nicat* adlı gazeteler eklendi. Tamamı Azerbaycan Türkü kadınlara mahsus olan ilk yayın *Işık* gazetesi de bu dönemde – 1911 yılının 22 Ocak tarihinde yayıma başladı. 1912 yılının Aralık ayına kadar *Işık* gazetesinin 68 sayısı okuyucularla buluştu.²¹⁷

1911 yılının 29 Kasım tarihinde *Mektep* adında çocuk dergisi yayımlanmaya başladı. 2 haftada 1 kere basılan dergi 1918 Mart ayındaki Ermeniler’in Türk-Müslümanlara karşı soykırımı hareketlerine kadar yayım hayatına devam etti. Bu olay sonucu yayımına ara verilen dergi 1920 yılında yeniden basıldı, fakat dergi kısa süre içinde kapandı.²¹⁸

Haziran 1910’da yayımlanan *Mirat* gazetesi de başarılı olamadı. 1910 yılında *Arı* adında dergi yayımlanmaya başlandı. Bu dergiyi diğerlerinden farklı kılan onun karikatürsüz basılmasıydı. İslami değerleri kendisinde barındıran bu dergi 1911 yılı Mart ayına kadar yayımlandı.²¹⁹

1905-1915 yılları arasında Haşım Bey Vezirov tarafından yayınlanan gazete ve dergiler yerli dilde süreli yayınların gelişmesi açısından başarılı oldu. *Taze Hayat*, *İttifak*, *Seda*, *Sedayı Hakk* gazeteleri Haşım Bey’in zahmetleri sonucu okuyucularına kavuşmuştu. Gazetecilik konusunda yeteri kadar tecrübe topladıktan sonra bağımsız şekilde kendi gazetesini yayımlamak niyetini Zeynelabidin Tağıyev’e bildiren Haşım Bey 1907 yılında Bakü Belediyesi’ne resmi müracaatta bulunuyor. Olumlu cevap alınmasıyla 1 Nisan 1907 tarihinde gazetenin ilk sayısı basıldı. Aynı yılın Aralık ayına kadar 209 sayısı basılan gazete, 1908 yılında da 230 sayısı basılıyor. 1908 yılında zararlı olduğu gerekçesiyle Bakü Valiliği’nin kararıyla faaliyeti durduruldu.²²⁰

²¹⁶ Aşırılı, A.g.e, 2009, 99.

²¹⁷ Aşırılı, A.g.e, 2009, 99-101.

²¹⁸ Aşırılı, A.g.e, 2009, 101-102.

²¹⁹ Aşırılı, A.g.e, 2009, 103-104.

²²⁰ Aşırılı, A.g.e, 2009, 105-107.

Yeniden aynı kuruma *İttifak* adında gazete için yapılan müracaata olumlu cevap alan Vezirov 1908 yılının 1 Aralık tarihinde gazetenin ilk sayısını okuyucularla buluşturdu. Yılsonuna kadar 25, bir sonraki yılda 226 sayısı basılan gazete 1909 yılının 3 Ekim tarihinde kapatıldı. 9 Mart 1910 tarihinde *Seda* gazetesi için yapılan müracaata da olumlu cevap alsa da yayımlanması işleri biraz zaman alan gazetenin ilk sayısını okuyucular 1910 yılı 12 Ekim’de alabildi. *Seda*’nın 14 Ağustos 1911 tarihine kadar 479 sayısı basıldı. 1912 yılı Mart ayında *Sedayi Vatan* gazetesi yayımlanmaya başladı ve 1915 Mayıs ayına kadar günlük yayınlanan gazetenin zor günleri, 18 Aralık 1914 sayısında basılmış Ahmet Cevat’ın “Sarıkamış” mizahi şiiri ile başladı. Gazete kapatıldı ve Haşım Bey hapsedilerek 3 ay tutuklu kaldı. Hapishane hayatı onun sağlığını etkiledi ve 4 Şubat 1916 tarihinde vefat etti.²²¹

1914 yılı I. Cihan Harbi’nin patlak vermesiyle gazetecilikte yeni bir dönem başladı. Bu dönemde basın tarihimizde *Basiret*, *Dirilik*, *Açık Söz İttihat*, *Tuti*, *Babayi Emir* gibi gazeteler basın tarihimize isimlerini yazdırdılar. Gazeteler arasında *Açık Söz* özel bir yere sahip oldu. “Müsavat” Partisi’nin halkla ilişkilerinde özel yeri olan ve 1918 istiklalinin kazanılmasına halkı hazırlayan vasıtalarından birisi de *Açık Söz* gazetesi idi.²²²

Azerbaycan’ın 28 Mayıs tarihinde ilan ettiği bağımsızlığın ardından basın alanındaki devlet politikasının oluşturulmasına başlandı. Bu amaçla hazırlıklar yapıldı. Basın alanındaki devlet politikası, ifade ve vicdan özgürlüğü, medeni haklar ilkelerine dayanıyordu. 30 Ekim 1919 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti parlamentosu “Basın Bildirgesi” adında kararlar toplusunu oylamayla kabul etti.²²³

9 Kasım 1918 tarihli Halk Cumhuriyeti hükümetinin emriyle, basın ve kitle iletişim araçlarının içeriği, yayınlanması ve dağıtımı üzerindeki devlet denetimi kaldırıldı.²²⁴ Devlet yönetimi, basın özgürlüğünü milli bilincin ve milli kültürün gelişmesi için önemli koşullardan biri olarak görüyordu.

1918-1920’de Bakü, Gence ve ülkenin diğer şehirlerinde onlarca gazete ve dergi yayımlandı. 1918-1920 basını fikir açısından çok çeşitliydi: Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin fikirlerini destekleyen ulusal basın, Cumhuriyet hükümetine karşı Bolşevik basını, Bolşevik basına muhalefet eden sosyalist-devrimci-Menşevik basını, Ermenilerin

²²¹ Aşırılı, A.g.e, 2009, 107-109.

²²² Aşırılı, A.g.e, 2009, 112-115.

²²³ Mahmudov, Y., (Ed.) (2004). *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi Birinci cild*, Bakü, 76.

²²⁴ Mahmudov, A.g.e, 2004, 76-77.

Azerbaycan'a yönelik toprak iddialarını haklı çıkarmak için çalışmayı amaç edinen ermeni taşnag basını, kendilerini tarafsız olarak nitelendiren ve herhangi bir siyasi partiye ait olmayan gazete ve dergiler vs. Fakat, geniş bir okur kitlesine sahip Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ideolojisini benimseyen ve destekleyen basın da bunlar arasında önemli yer tutmaktaydı.²²⁵

Azerbaycan hükümetinin resmi organı, önce Gence'de sonra Bakü'de Azerbaycan Türkçesi'nde ve Rusça olarak yayınlanan *Azerbaycan* gazetesiydi. Ceyhun ve Üzeyir Hacıbeyli kardeşleri bu sosyo-politik, edebi ve ekonomik günlük gazetenin Türkçe bölümünün editörü, Şafi bey Rustambeyli ise Rusça bölümünün editörüydü.²²⁶ *Azerbaycan* gazetesini ile birlikte devletin yarı resmi basın organı olan *Azerbaycan Hükümetinin Ahbarı* (Azerbaycan Hükümetinin Haberleri) gazetesini de Türkçe ve Rusça olmakla yayımlanıyordu.

Azerbaycan gazetesinin ilk 4 sayısı Gence şehrinde, ardından tüm sayıları ülkenin son başkenti olan Bakü şehrinde yayınlanmıştı. 4 sayfadan oluşan gazetenin 2 sayfası Azerbaycan Türkçesi'nde, diğer iki sayfasıysa Rusça yayımlandı. Gazetenin ilk sayısında Bakü'nün düşman işgalinden kurtuluşu ile ilgili haber yer almıştı.²²⁷

Devlet basın organları ile birlikte ulusal bağımsızlık ideolojisine hizmet eden 1917-1920'li yıllarda *İstiklal*, *Azerbaycan*, *Övragi Nefise*, *Müslümanlık*, *Kurtuluş*, *Medeniyet*, *Gençler Yurdu*, vs. basılmış medya kuruluşlarını örnek gösterebiliriz. Siyasi partilerin basın organlarının da bu dönemde aktif basıldığını görmekteyiz. Bunlar arasında iktidar partisi olan Müsavat'ın düşüncelerini benimseyen *İstiklal*" *Açık Söz* ve Rusça yayımlanan *Naş Put* (Yolumuz) gazeteleri, Ahrar partisinin *El*, Himmetçi menşeviklerin *Doğru Yol*, Devrimci Sosyalistlerin *Halkçı*, *İşçi* ve *Çiftçi* gazetesini yayımlanmaktaydı. *Müslümanlık* gazetesini İttihatçıların düşüncelerini halka açıklamayı amaç edinmişti. Edebi ve toplumsal gazetelerle birlikte, dönemin yayın organları arasında en farklı sosyal ve milli grupların çıkarlarını savunan gazeteler Türkçe ve Rusça ile birlikte ermeni, Gürcü, Yahudi, Fars ve Leh dillerinde okuyucularla buluşmaktaydı.²²⁸

1918 yılının 7 Aralık tarihinde Parlamentonun faaliyete başlamasından sonra hükümetin basın organı olan *Azerbaycan* gazetesini onun toplantıları ve kararları ile ilgili halka

²²⁵ Mahmudov, A.g.e, 2004, 73

²²⁶ Mahmudov, A.g.e, 2004, 75.

²²⁷ Mahmudov, A.g.e, 2004, 76.

²²⁸ Yine orada.

bilgi vermek amacıyla “Azerbaycan Meclis-i Mebusanı’nda” adında yeni bölümle basılmaya başlandı.

Mart 1919'da Bakanlar Kurulu Azerbaycan Telgraf Ajansı'nın kurulmasına karar verdi. Bu kararın uygulanmasına Mart 1920'de başlandı.

Dönemin gazetelerinden resmi olanları hariç, hemen hemen hepsi tek bir ortak hedefi halka inatla gösteriyor, halkın bu amaca ulaşması için onu hazırlıyordu. Hiç şüphesiz bu amaç, 1918 yılı 28 Mayıs tarihinde ilan edilmiş Azerbaycan'ın bağımsızlığıydı. İster Ekinçi olsun, ister ondan sonra her hangi bir milli gazete olsun, farketmez, Azerbaycan aydınları tarafından basılan her bir gazetede halkın karşılaştığı zorluklar ve bu zorlukların aşılması için atılması gereken adımlardan bahsediliyordu. Edebi, toplumsal ve siyasi gazete olmasına bakılmaksızın, tüm gazeteleri birleştiren ana tema 28 Mayıs 1918 tarihinde gerçekleşecek olan hayale köklenmişti.

Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandıktan sonra ülkedeki basın ve medya kurumlarının işine destek vermesi ve Parlamento veya hükümet düzeyinde onların önünü kesen engellerin ortadan kaldırılması yönünde kararlar alması, Halk Cumhuriyeti hükümetlerinin en az Rusya İmparatorluğu yönetimi kadar demokratik bir düşünceye sahip olduğunun kanıtıydı. Resmi basın organı olan *Azerbaycan* gazetesi sayesinde Parlamento'da alınan kararların halka açıklanması ve siyasi gazetelerle birlikte farklı dillerde basılan ve o dilin taşıyıcılarına hitap eden yayın kuruluşlarının önünün açılması ile ilgili yaptığı faaliyetler, Cumhuriyet liderlerinin demokratik düşüncede olduğunu ve ülkenin Meiji Japonyası veya dönemin Batı ülkeleri kadar çağdaş bir demokratik düşüncede olduğunu pekiştiren gerçekliktir. İlan edildiği döneme kadar 2 kere, 1905-1907 ve 23-31 Mart 1918 tarihlerinde patlak vermiş Ermeni-Müslüman çatışmalarına rağmen medya kuruluşları arasında yerel Ermeniler'in basınlarının olması hem de komşu Ararat Demokratik Cumhuriyeti'nin vatandaşlarına bir sulh mesajı olduğunu söyleyebiliriz.

Bir tarihî hülâsa yapılacak olursa, 19. yüzyılın sonu Rusya İmparatorluğu'nun Batı Türkistan ve Güney Kafkasya topraklarındaki işgalleri, bu bölgelerde savaşların durmasına ve bölgelerin tek merkezden yönetilmesine sebep oldu. Rusya yönetiminin bu bölgelerde farklı zaman kesimlerinde uyguladığı benzer politikalar ileride sonuçlarını vermeye başladı. Bu açıdan Azerbaycan Türkleri daha da öne çıktılar. Osmanlı İmparatorluğu ile siyasi yakınlık ve Avrupa ülkelerine Batı Türkistan'dan kıyasla daha yakın olması, Azerbaycan

topraklarında kültürel modernleşmenin temellerini daha erken atmasına, fakat sürecin daha uzun yaşanmasına sebep oldu. Tıpkı Kazak Bozkırında olduğu gibi bu coğrafyada da eğitimci aydınların faaliyetleri ön plana çıktı.

Edebiyatla başlayan kültürel yenilenme hareketleri kısa sürede Azerbaycan'da milli dilde basının ortaya çıkmasına sebep oldu. Ayrıca bu süreç biraz da komşu halklardan geri kalmamak adına hız kazandı. 1875 yılında yayın hayatına başlayıp iki yıl gibi kısa bir sürede yayımına devam eden Ekinçi'den sonra birtakım gazeteler olsa da, Azerbaycan Türklüğü'nün 1890'lı yıllarda milli dilde basını olmadı. Rusya yönetimi 1900'lerin başına kadar bu konuda atılan her adıma olumsuz cevap vermekle sanki Azerbaycan'da milli dilde basın konusunu tamamen kapatmak istiyordu. Fakat bunu başaramadılar. Siyasi aydınlar 20. yüzyıldan itibaren milli dilde basın konusunda yeni bir sayfa açmayı başardılar.

Rusya hâkimiyyetinde olan bölgelerde yeni usûl okulların açılması, kültürel yenilenme hareketlerinin temellerini teşkil etti. Bu yenilenmenin temeline dayanan bir diğer etkense Rusya'nın yerli halklardan kendine sadık memurlar yetiştirme isteği ile bağlantılıydı. Rusya Türklüğü 20. yüzyıla büyük beklentilerle dâhil oldu.

3. SİYASİ MODERNLEŞME

Kazak topraklarının Ruslar tarafından işgali sonucu burada uygulanan politikalar tıpkı Güney Kafkasya’da olduğu gibi Batı Türkistan’da da tamamen işgal amacına hizmet etmek için hesaplanmıştı. Zamanla buraya yönetimin zoruyla Rusya’dan göç ettirilen göçmenler Batı Türkistan’ın sosyal ve kültürel hayatını etkiledi. Bu etkileşim ekonomide de ciddi sonuçlar ortaya çıkardı. Rusya İmparatorluğu Batı Türkistan’a göç ettirilen Ruslar için bu coğrafyada Rus okulları açmaya başladı ve bu okulların açılması Kazak Türkleri’nin de bu okullarla tanışmasını beraberinde getirdi.²²⁹ Ruslar buradaki sosyal hayatı değiştirmekle birlikte kendileri ile kültürlerini de getirdiklerinden Batı Türkistan’ın kültürü de davetsiz misafirler sebebiyle etkilenmiş oldu. Tarıma yararlı toprakların Ruslara verilmesi ve onların buradaki tarıma yabancı olmaları, ekonomik olarak Rusya’nın gelişmesi önünde engele dönüştü. Fakat yönetim bu sorunu çözmek için hiçbir adım atmadı. Onlar için bu bölgede tarım ve onun ekonomisinden daha önemli olan kendilerini burada sosyal açıdan destekleyecek birilerinin –göçmen Rus nüfusun- olmasıydı. Rusların gelişi sebebiyle yeni usul okulların açılması, Batı Türkistan’ın kaderini değiştirdi. 19. yüzyılın ortalarında eğitimci aydınların ortaya çıkmasıyla yeni bir ekol yetişmeye başladı.

Eğitimci aydınların ortaya çıkmasından sonra Rusya Türklüğü yeni bir döneme dâhil olmuş oldu. Kafkasya’da Azerbaycan Türkleri’nin milli dilde basınının ortaya çıkması ve edebiyatının gelişmesi, Batı Türkistan Türklüğü ile onlar arasında bir farkın oluşmasına neden oldu. Buna rağmen Kazak Türkleri siyasi aydınlar kesiminin yetişmesi ile Güney Kafkasya ile aralarında olan farkı kapatabildiler. Zamanla Azerbaycan Türklüğü ile Batı Türkistan Türklüğü arasında işbirliği ortaya çıktı. 20. yüzyılın başlarında Rusya İmparatorluğu’nda sosyal ve ekonomik durumun kötüleşmesi ile zaman Rusya Türkleri lehine akmaya başladı. Japon savaşındaki yenilgi çözülmeyen tüm problemlerin yerel halklar tarafından kabartılmasına neden oldu ve bu süreç bir mücadeleye dönüştü. Sosyal ve ekonomik problemlerin çözümü için verilen mücadelenin sonuçları Rusya Türklerine tarihî fırsat yarattı. 1905 Karkaralı Dilekçesi ile yönetime itirazlarını bildiren Kazak Türkleri, Devlet Duması seçimlerine hazırlık amacıyla faaliyetini genişleten Kadet partisi şubesinin kurulmasıyla partileşme sürecine dâhil oldular.

²²⁹ Somuncuoğlu, T., (2006), “Türkistan’da Eğitim ve Çarlık Rusya’sının Sosyo-politik Açısından Eğitime Yaklaşımı” Gazi Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 75.

Kazak Türkleri gibi 1905 yılında tüm İmparatorluk genelinde ortaya çıkan protestolara Bakü tatilleri de eklenince durum ciddileşti. 1905 yılında Kadet Partisinin Bakü şubesi de faaliyet gösterince Azerbaycan coğrafyasında da siyasi partileşme süreci başladı. 1905 yılında Azerbaycan Türkleri arasında ilk parti olan Difai partisi kurulmuştu, fakat Difai'nin temel amacı Ermenilerle çatışmalarda yerel halkın birliğini temin etmektir. Yani Difai aslında Azerbaycan Türklüğü'nün partileşme sürecinde hem temel hem de hareket verici etken rolünü üstlenmiş oldu.²³⁰

3.1. Kazak Aydınlarının Siyasi Faaliyetleri ve Duma Temsilcileri

1905 yılı Kazak Bozkırındaki nüfus sayısı 4 milyon 442 bin 800'dür. Bunun 10,3%i göçmen köylüler, 6,3%'ü Kazaçık, 83,4%'i Kazak Türkleri'dir.²³¹ Bu Kazak Bozkırındaki istila siyasetinden halkın zarar gördüğünü gösteriyordu. Rusya İmparatorluğu'nda hayvancılık önemli yere sahip olduğundan Devlet Duması'nda İmparatorlukta diğer mesleklerle kıyasla hayvancıların sorunlarının tartışılmasına daha çok dikkat edildi. Devlet Duması'nda toprak meselesi bu açıdan önemli yere sahipti.

Birinci Devlet Duması'na seçimler, partiler ve sosyal grupların mücadelesine neden oldu. Seçimler siyasi yönetimde liberal yönlü partilerinde polis ve kanunlarla mücadelesini alevlendirdi. 1906 yılı Şubat ayında Dala Valiliği devlet mahkemeleri işçilerinin siyasi partilere üye olmasını yasakladı. 1906 yılı baharında bu durumu dikkate alan Bolşevikler Partisi Duma seçimlerini boykot etti. Bu boykot kampanyasına Kazakistan'ın sosyal demokrat toplulukları taraftar çıktı.²³² Kazak siyasi Aydınları devlet duması seçimlerine hazırlıklara başladı. 1905 yılı sonlarında dumaya hazırlık Rusya İmparatorluğu sınırları içerisinde olduğu gibi Kazak Bozkırında da çeşitli siyasi etkinliklerin organize edilmesine neden oldu. 1905 yılı 6-13 Kasım'da Moskova'da Rusya İmparatorluğu'na tabi bölgelerden gelmiş delegelerle şehir toplulukları üyelerinin kongresi yapıldı. Burada Birinci Devlet Duması esas tartışma konusu oldu. Kongre Rusya'nın her bir vatandaşının milliyetine, dini mensubiyetine bakmaksızın seçim hukuku olduğunu açıkladı. Bu kongreye Kazak Bozkırından delege olarak Alihan Bökeyhan katılmıştı.

²³⁰ Gündoğdu, A.g.m, 2015, 11-12.

²³¹ Koygeldiyev, M., (1995). *Alaş kozğalı*, Almatı, 51.

²³² Kozıbayev, M., (1966). *U İstokov Kommunističeskoy Partii Kazahstana*, Alma-ata, 143-144.

Aynı yılın Kasım ayında Petersburg şehrinde Özerkçiler Kongresi yapıldı. Bu kongreye Muhammedcan Tınışpayulı katıldı. Bu dönemde o, İmparatorluğun başkentindeki I. Aleksandr adına Mühendisler Enstitüsü'nde öğrenciydi. Tınışpayulı konuşmasında Çarlık yönetiminin şiddetli düzenini eleştirdi. Yaptığı bu hareket o dönemde çok cesaretli bir adımdı. O istilacı hükümetin "*Kazaklar'ın dilini, örf-adetlerini, dinini, genel özelliklerini yok ederek Kazak halkını insan yerine koymaksızın, topraklarına Ruslar'ı göçürmekle asimile niyetine dikkat çekti. Bu siyasetin durdurulması gerektiğini, Kazakların kendi ata-baba topraklarından ayrılmasının onlara hayati tehlike yarattığını, özerklik statüsünde olsa bile özgürlük verilmesinin talep etdi.*"²³³

Büyük Knyaz, Sergei Alexandroviç'in (III. Alexandr)²³⁴ ölümünden sonra Çar II. Nikolay²³⁵ İçişleri Bakanı Buligin'in²³⁶ adına "Halk arasından seçilmiş en çok hak eden kişilerin yasalaşma tekliflerine katılımı hakkında" kararname yayınladı. 17 Ekim 1905 tarihli Çar manifestosu Devlet Duması'nın oluşumunda kilit rol oynadı. Bu manifestonun etkisi çok büyüktü. Bu sefer, Çarlığın en büyük tavizi, Duma'nın danışma organından yasama meclisine dönüştürülmesiydi. Fakat Devlet Duması'nın kurulması, devlet iktidarının doğasını değiştirmede ve değiştirezmedi. Bu manifestoyla 25 milyon kişi oy kullanma hakkına sahip oldu. 1897'de ilk defa Rusya İmparatorluğu sınırları içerisinde genel nüfus sayımı yapıldı. Rusya'nın nüfusu diğer Avrupa ülkelerinden daha hızlı artmıştı. 1897'de, Polonya ve Finlandiya hariç Rusya nüfusu 116 milyondur. Kadınlar, 25 yaşın altındaki vatandaşlar, askerler, köylüler ve bazı işçiler oy hakkından mahrum bırakıldı. Seçimler doğrudan ve eşit değildi, Rusya Devlet Duması'nın Avrupa'daki karşıtlarından temel farkı, haklarının son derece sınırlı olmasıydı, çünkü ilk olarak Çarlık hükümeti yönetimi kimseyle paylaşmak istemiyordu, ikincisi, halk arasından seçilmiş milletvekilleri yönetimi kendi iradelerine tabi tutamıyordu. Rus nüfusunun büyük bir kısmı ataerkil gelenekleri olan köylülerdi, Çarlık hükümetinin Tanrı tarafından gönderildiğine inanıyorlardı ve seçilmiş temsilcilere bağımsız karar alma kabiliyetine sahip olmak yerine taleplerini rica etme tarzında ileri sürenler gibi

²³³ Tınışpayev, M., (1925) *İstoriya Kazahskogo naroda*, Taşkent, 25-26. (Kazak Halkının Tarihi)

²³⁴ I. Nikolay'ın oğlu olan II. Aleksandr'ın ikinci oğludur, Rusya monarşisi'nin son başkanı olan II. Nikolay babası II. Aleksandr'ın 13 Mart 1881 tarihinde öldürülmesi ile İmparatorluk tahtına oturdu ve 20 Ekim 1894'e kadar imparatorluğu Ortodoks değerleri ile yönetti. Daha fazla bilgi için bkz: Kurat, A., (1987). *Rusya tarihi Başlangıçtan 1917'e kadar*, Ankara, 359-362.

²³⁵ Nikolay II. Aleksandroviç (6 Mayıs 1868-17 Temmuz 1918) Rusya İmparatorluğu'nun son çarı olan II. Nikolay 1896 14 Mayıs tarihinden 15 Mart 1917 yılına kadar tahtta olmuştur. Daha fazla bilgi için bkz: Kurat, A., a.g.e., 1987, 364-365.

²³⁶ Aleksandr Grigoryeviç Buligin (6 Ağustos 1851 – 5 Eylül 1919). 20 Ocak 1905 – 22 Ekim 1905 tarihleri arasında Rusya İmparatorluğu'nun İçişleri Bakanlığı olmuş Buligin İmparatorluk Hukuk Okulundan mezun olmuştu. Daha fazla bilgi için : https://bigenc.ru/domestic_history/text/1888214 (Erişim tarihi: 29.01.2021)

davrandılar ve üçüncü olarak, yeni kurulan partiler zayıftı. Siyasi mücadele deneyimleri yoktu bu nedenle, Devlet Duması faaliyetinin başında kendi görevlerini yerine getirememiştir. Ancak zamanla bu düzen değişti.

11 Aralık 1905'te II. Nikolay seçimlerle ilgili bir kararname yayınladı. İşçiler ilk kez oy kullanma hakkını elde ettiler. Batı Türkistan halkları ve onun içerisinde Kazaklar da Duma'da temsil edilme hakkını kazandı. Rusya'da Kadetler²³⁷, genel nüfusun çıkarlarını temsil ettikleri için seçimlerde büyük avantaj kazandılar. Rusya'nın her yerinde Devlet Duması'na seçimler aynı anda yapılmadı. Birinci Devlet Duması'na 524 üye seçilmeliydi. Seçilmiş 436 milletvekili, Duma'nın açılış günü olan 27 Nisan 1906'da St. Petersburg'da toplandı. Buna rağmen, Dumanın feshedildiği 8 Temmuz tarihine kadar seçilen milletvekilleri sayısı toplamda 499'a yükseldi.

Seçimler Rusya'nın Güney bölgesinde, Kafkasya ve Batı Türkistan'da daha geç gerçekleşti. Güney Kafkasya'da seçimlerin geç yapılmasının nedeni Kafkasya'nın yöneticisi olan valinin sorumluluğuydu. Aslında burada seçimlerin yapılıp yapılmayacağını Kafkasya valisi tayin edecekti. Yapılan seçimler sonucu Güney Kafkasya halklarını temsil eden milletvekilleri Kadet S.A. Muromtsev²³⁸ başkanlığındaki Duma'nın açılış toplantısına yetişebildi.

²³⁷ Pavel Milyukov tarafından Ekim 1905 tarihinde kurulan parti 28 Kasım 1917 tarihine kadar Rusya İmparatorluğu'nun siyasi hayatında önemli yer aldı. 9-10 Temmuz 1905 tarihlerinde Zemstvo liderlerinin liberal örgütü olan Zemstvo Anayasacılar Birliği'nin 5. Kongresinde Devlet Duması seçimlerine hazırlık sürecinde Birlik üyelerinin Zemstvo güçlerini ulusal güçlerle birleştirme görevinden yola çıkarak Anayasal Demokrat Partisi kurma kararı alındı. Genel Rusya siyasi protestlerinin yola çıktığı ulaşım sorunlarına rağmen Birinci (Kurucu) Parti kongresi 12-18 Ekim 1905 tarihleri arasında Moskova'da yapıldı. Devlet Dumalarının tümüne dahil olan partinin ilk Dumada 179, II. Dumada 98, III. Dumada 54 ve sonuncusunda 59 milletvekili vardı. Bolşeviklerin yönetime gelmesiyle üyeleri takip ve ölümle cezalandırılmış partinin faaliyetine de son verilmiştir. Okuma yazma bilmeyen dönemin Rusya İmparatorluğu'ndaki kitleler "Anayasal Demokrat" ismi bir anlam ifade etmediğinden dolayı 5-11 Ocak 1906 tarihleri arasında yapılmış İkinci Kongrede parti isminin "Halkların Özgürlüğü" olarak değiştirilmesine karar verilmiştir. 23 Şubat 1906 tarihinden itibaren esas basın organı olan "Reç" gazetesi yayımlanmaya başlandı ve 3 Ağustos 1918 tarihine kadar yayımlandı. Daha fazla bilgi için bkz: Şeloxayev, V., Sorokin, A. (1997). *Rossiyskaya političeskaya entsiklopediya*, c.1, Moskova, 3-198.

²³⁸ Sergey Andreyeviç Muromtsev (5 Ekim 1850, Saint Petersburg - 4 Ekim 1910, Moskova) bir Rus avukat ve politikacıydı, 27 Nisanda açılmış ve açılışında bulunan 436 milletvekilinden 427'sinin oyunu alarak ilk Devlet Duması başkanlığına seçildi. Dumanın kovulması ile Frederik Avgust Odenval'ın projesi temel alınarak 1879 yılında kurulan, 8 yıl sonra yandıktan sonra yerinde restoranın dikilmesine rağmen aynı kişinin projesi üzerine farklı adreste günümüz Leningrad Oblastının Vıborg şehrindeki "Belveder" hotelinde 22 Temmuz 1906 yılında imzalanan Vyborg Manifestosu'nu imzalayan 190 milletvekili arasında kendisinin de imzası olması nedeniyle yetkililere pasif direniş sağlama -vergi ödememek ve askerlik hizmetine gitmemek- nedeniyle 3 ay hapis cezasına çarptırıldı ve 13 Mayıs - 11 Ağustos 1908 tarihleri arasında Moskova ili sınırlarındaki Taganke hapishanesinde tutuklu kaldı. Hapisten çıktıktan sonra siyasi faaliyeti yasaklandı. 4 Ekim 1910 tarihinde kalp krizinden vefat etti. Daha fazla bilgi için bkz: V.A. Sadovniçiy, (2019). "Sergey Andreyeviç Muromtsev (1850-1910)", Moskova, 68-71.

Kazak Türkleri Devlet Duması seçimlerine katılma hukukuna 1906 yılı Şubat ayının sonlarında hak kazandı. Bu açıdan Kazak halkı İmparatorluk topraklarında diğer halklardan geride kalmıştı. Diğer bölgelerde 1906 yılının 26 Mart tarihinden 20 Nisan tarihine kadar Devlet Duması seçimleri yapıldıysa, Kazak Bozkırı'nda, örneğin Jetisu eyaletinde seçimler Duma'nın feshedildiği günde hala yapılmamıştı. 1906 yılı 27 Nisan'da Devlet Duması faaliyete başladığında Semey eyaleti ilçelerinde seçmenler oylamayı yenice bitirmişti.²³⁹ Seçimlerde esas mücadele büyük şehirlerdeydi. Sosyal demokrat yönümlü Petropavlovsk, Akmola, Semey, Kostanay, Özkemen, Verniy ve başka şehirlerde daha büyük mücadele vardı.

Bu şehirler arasında Petropavlovsk şehrindeki yarışma diğerlerinden daha şiddetliydi. Burada sosyal demokratlarla menşevikler arasındaki mücadele sosyal demokratların menşevikleri eleştirmesiyle sonuçlanmış,²⁴⁰ şehir duması mahkemesi karşısında Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi (RSDİP) seçmelerine çağrılarını bastırarak dağıtmıştı.²⁴¹

Kazakistan'ın çeşitli bölgelerinde farklı partilerin Birinci Devlet Duması seçimlerinin protesto çağrıları Akmola ve Torğay eyaletlerinde seçimlere katılanların sayılarının az olmasında kendisini gösterdi.²⁴²

Bundan farklı olarak Gökçedağ, Torğay, Irğız şehirlerinde Birinci Devlet Duması seçimleri sosyal demokratların faaliyetleri neticesinde seçmenlerin ilgisini çekmedi. 1905 yılının sonuna doğru Oral şehrinde yapılmış 5. -Akmola, Semey, Torğay, Oral ve Jetisu-eyaletin delegeleri kongresinde "Kazak Anayasal Demokrat Partisi'ni kurma kararı alındı."²⁴³ Oral'da basılan "Fikir" gazetesinin 9 kişilik merkezi komitesini ilan etdi. Bunlar Bahıtcan Karatayev, Halel Dosmuhammetulı, T. Berdiulı, M. Bahıtkereyulı, İ. Toktanverdiulı, N. Aytmuhammedulı, M. Mukanulı, T. Rahımverdiulı ve İ. Düysebinulı'den oluşuyordu. Aynı yılı 10 Haziran'da Semey şehrinde Devlet Duması'na milletvekili seçimlerinde 150 den fazla kişinin katıldığı kongre yapıldı. Bu kongreye Pavlodar kazası Seyten ilçesi başkanı Temirgali Nurekenov²⁴⁴ başkanlık yaptı. Onun hakkında *Semipalatinskiy Listok* gazetesinde: *Alihan Bökeyhan'ın söze başlamasıyla "Halkın özgürlüğü" partisinin programı kongre üyelerine*

²³⁹ "Semipalatinskiy listok", 16 Haziran 1906

²⁴⁰ Kiyanitsa, P., (1955), *Bolşeviki Severnogo Kazahstana v period pervoy russkoy revolyutsii 1905-1907*, Alma-ata, 61. (1905-1907 Birinci Rus Devrimi Sırasında Kuzey Kazakistan Bolşevikleri)

²⁴¹ Kozıbayev, M., A.g.e, 1966, 66.

²⁴² Özğanbay, Ö., (2016). *Resey Memlekettik Duması jane Qazaqstan*, Almatı, 114.

²⁴³ "Ana tili" gazetesi, 15-16, 28 Haziran 1990, Koygeldiyev, a.g.e., 1995, 105.

²⁴⁴ Temirgali Tüyteulı Nurekenov (1858-1919) II. Devlet Duması'nda milletvekili, Semey eyaleti Pavlodar ilinin Seyten ilçesinin yönetiminde bulunmuştur. 1905 yılında Karkaralı dilekçesinin Kazak Türkçesi'nden Rusça'ya aktarıp, İçişleri Bakanı'na gönderilmesini desteklemiştir.

tanıtıldı. Kongre üyeleri partiye katılmakla ilgili karar kabul etdiler - diye Miryakub Dulatılı yazdı.²⁴⁵

Kazakistan'ın farklı bölgelerinde seçimlere halkın katılımları çeşitlilik gösterdiği gibi seçilen kişiler de farklı mesleklerdendi. Mesela, Batı Kazakistan eyaletlerinde seçimlerde kazananların çoğu esnaf olsada, seçilenler arasında molla da vardı. Zaman geçtikçe Kazak Bozkırında I Duma seçimleri bitiyordu. Torğay eyaletinden seçimlerin kazananı Ahmet Beremjanov oldu. Onunla birlikte Torğay eyaletinden Rus milletvekili de seçilmişdi.

Semey şehrinde 1906 yılı Ocak ayında "Halkın özgürlüğü" partisinin şubesi kuruldu. Seçimler öncesinde 1906 yılı 7 Mayıs toplantısında Kadet partisinin programı tanıtıldı. Mayıs ayının ikinci yarısında Semey şehrinde Devlet Duması'na aday 16 milletvekili vardı. 1906 yılı 15 Haziran tarihinde Semey eyaletindeki Halkın özgürlüğü partisinin bürosunda böyle karar kabul edildi: "Partinin yerli Kırgız bürosu ile birlikte seçimlere katılacağız."²⁴⁶ Semey şehrinde devlet Duması seçimlerini Alihan Bökeyhan kazandı.

Kazakistan'ın kuzey bölgelerinde seçimler diğer bölgelerden daha geç oldu. Mesela, Batı Türkistan halkının seçimlere katılması hakkında kanuna Çar, I. Duma'nın açılmasına sayılı günler kala imza atdı. Bundan sonra yerel yönetim seçim komisyonunu organize etme işleriyle uğraşmadı. Onlar seçicilerin listesini bile hazırlamadı. Verniy şehri seçmenlerinin biri bununla ilgili yerel yönetimin keyfiliğinden yazıyordu.

1906 yılı 4 Temmuz'da Verniy şehrinde seçimler oldu. 1408 adamın katıldığı seçimlerde Kazak milletvekili seçilmedi. Birinci Devlet Duması'nın feshedilmesi ile ilgili karar çıktığında Jetisu eyaletinde seçimler yeni başlamıştı. Kazak milletvekilleri Ahmet Beremjanov ve Alpısbay Kalmenov İmparatorluğun siyasi merkezi Petersburg şehrine ulaştığında Duma faaliyete başlayalı 1 ay olmuştu. Bu zaman kesğinde Duma'da vatandaşların hukuk beraberliği, tarım meselesi konuları tartışılmaya başlamıştı. Bundan dolayı onlar bu meselelerle ilgili komisyonların üyeliğine seçilemediler. Onların her ikisi kendilerinin katılamadığı 20'e yakın Duma toplantısının sonuçlarıyla tanışmaya başladılar.²⁴⁷

²⁴⁵ "Semipalatinskiy listok", 13 Haziran 1906.

²⁴⁶ "Semipalatinskiy listok", 17 Haziran 1906.

²⁴⁷ Khodjayeve, F., (1987). *Politicheskaya jizn russkikh musulman do fevral'skoy revolyutsii*, Oxford, 51. (Rus Müslümanlarının Şubat Devrimi Öncesi Siyasi Hayatı).

Kazakistan'ın 4 büyük eyaleti olan Torgay, Oral, Semey ve Akmola eyaletlerine 10 milletvekili seçme imkânı tanınmıştı. Bu 4 eyaletin Rus nüfusu %30 iken onlara 6, geri kalan Kazak nüfusa 4 milletvekili seçme hakkı verilmişti. Seçimlerin geç yapılması ve Duma'nın erken feshedilmesi sebebiyle Batı Türkistan'dan seçilen milletvekillerinden sadece ikisi Duma'nın geride kalan toplantılarına katılabildiler. I Duma'ya seçilen Kazak milletvekilleri şunlardı:

1.Alihan	Bökeyhan	—	Semey	eyaleti	
2.Ahmet	Birimcanov	—	Torğay	eyaleti	
3.Selimkerey	Jantöre	—	Ufa	eyaleti	
4.Alpısbay	Kalmenulı	—	Oral	eyaleti	
5.Davit	Noyan	Tundıtov	—	Astrahan	eyaleti
6.Şaymerden	Kosşıǵılulı	—	Akmola	eyaleti	
7.Bakıtkerey	Kulmanulı	—	Astrahan	eyaleti	
8.Molda Tayınulı	— Jetisu eyaleti				

27 Nisan'da açılış toplantısı yapılan İlk Duma milletvekilleri öğleden sonra, Rusya İmparatorluğu'nun yeni ve yüksek rütbeli isimleri II. Nikolay ile bir resepsiyonda Kış Sarayında toplandılar. Getirilen kısıtlamalara ve yapılan baskılara rağmen seçilen milletvekilleri İmparatorluğun dini ve sosyal olmakla en farklı sınıflarını temsil ediyordu. II. Nikolay'ın açılış konuşmasının ardından bir grup milletvekili küçük gemilere bindirilerek Petersburg'da yerleşen Tavrida sarayına gönderildi. “Kresty” hapisanesinin önünden geçerken milletvekilleri mahkûmların beyaz bayrak kaldırdıklarını ve “Af!” diye bağıldıklarını gördüler.

Faaliyete başladığı 27 Nisan tarihinden bırakıldığı güne kadar I Duma milletvekilleri hükümetin yasadışı eylemlerine karşı 361 karar kabul ettiler. Burada tartışılan konular arasında tüm siyasi tutuklular için af konusu, ölüm cezasının kaldırılması, Devlet Konseyinin kaldırılması ve Bakanlar Kurulu'nun Devlet Duması karşısında sorumluluk sahibi olması gibi meseleler vardı. Fakat bu meselelerin hiç birisi Bakanlar Kurulu tarafında olumlu yanıtlanmadı.

İlk Duma başarısız oldu. 9 Temmuz'da Rusya İmparatorluğu'nun başkenti Petersburgda Tavriya Sarayı'nın kapıları kapatıldı. İlk Duma tarım sorununu çözmedi. Harbiyelilerin inisiyatifiyle hükümet şiddetle protesto edildi. O dönemde Büyük Fin knezliği topraklarına dâhil olan Vyborg şehrinde Duma toplantıları yapmaya karar verdiler. 9-10 Temmuz'da Vyborg'da Kazak milletvekillerinin de katıldığı bir Duma toplantısı düzenlendi.

Toplantı, "Halk Temsilcileri"nin çağrısını kabul etti. Bu çağrı, Kadetler tarafından imzalandı. Vyborg Manifestosu, tüm Rus nüfusunu Duma'yı dağıtanlara itaatsizliğe çağırdı. Ancak hükumete itaatsizlik çağrıları havada asılı kaldı. Manifestoyu imzalayanlar hakkında mahkeme başladı. Duruşma Aralık 1907'de gerçekleşti. Mahkeme kararına göre, milletvekilleri üç ay hapis cezasına çarptırıldı ve ileride Duma'ya seçilme hakkından mahrum bırakıldı.

Birinci Devlet Duması'nın feshedilmesiyle İkinci Devlet Duması'na seçimler ilan edildi. Birinci Duma'yı protesto eden bolşevikler partisi Temmerfor konferansında İkinci Devlet Duması'nda seçimlere katılma kararı aldı. 1906 yılı Eylül ayında Batı Sibirya bolşeviklerinin yeni dumaya katılması konusunu tartışarak Petropavl RSDİP partisi şubesi de bu kararı destekledi. 1906 yılı 20 Ekim'de RSDİP Sibirya şubesi başkanı V.V. Kuybişev²⁴⁸ yönetiminde 38 üyeyle birlikte kongre yaptı. Kongrede başka partilerle birlikte veya ayrıca parti şeklinde Duma seçimlerine katılma konusu tartışıldı.²⁴⁹

Halkı siyasi olaylarla tanıştırmada konusunda karar kabul eden partiler yayınevi kurma faaliyetine başladı. Dönemin periyodik yayınlarında çeşitli istikamette farklı konularda makaleler yayınlandı. Bu makaleler arasında Devlet Duması'na seçilme kararları onun özellikleri ve Kazakistan topraklarından Duma'ya seçimlerle ilgili çeşitli fikirlerde vardı.²⁵⁰

Gazeteler farklı siyasi partilerin programlarıyla Birinci ve İkinci Devlet Duması'na seçimler sırasında halkı tanıştırmada bu partilerin halk arasında yaptığı iş ve birbirleriyle yarışmaları içinde onlara çok yardım etti.

Bu işte *Stepnoy Golos*, *Golos Stepı*, *Orenburgskiy Kray*, *Semipalatinskaya Jizn*, *Semipalatinskij Listok*, *Turgayskaya Gazeta*, *Akmolinskije Vedomosti* gazeteleri özellikle yer aldılar.

İkinci Devlet Duması'na seçimler Rusya'daki gibi Kazakistan'da da 1907 yılı Ocak-Şubat aylarında yapıldı. Seçimlere hazırlık 1906 yılının Kasım ayından başladı. Seçimlere katılacakların faaliyetleri 1906 yılının Aralık ayından 1907 yılının şubat ayına kadar köy

²⁴⁸ Valerian Vladimiroviç Kuybişev (1888-1935) – Rus devrimci Kızıl Ordu subayı ve Sovyet siyasetçisi. Hakkında daha fazla bilgi için bkz: Zenkoviç, N., (2005). “Samıy Sekretıye rodstvenniki”, *Entsiklopediya Biografii*, Moskova, 512. (En gizli akrabalar. Biyografi ansiklopedisi)

²⁴⁹ Ozganbay, a.g.e., 2006, 126.

²⁵⁰ “Stepnoy golos”, 25 Mart, 16 Nisan 1906, “Semipalatinskaya jizn”, 17 Aralık 1906, “Golos stepı”, 16 Şubat 1907.

yerlerinde ise 1906 yılı Aralık ayında yapılmalıydı. Devlet Duması üyeleri seçmenleri Ruslar'ın yaşadığı yerlerde 1907 yılı 16 Şubat Kazak yaşam alanlarında aynı yılın 20 Şubatı belirlendi.²⁵¹

İkinci Devlet Duması'na milletvekili seçme usûlü eski kanunla yapıldı. Burada hiç bir yenilenme yapılmamıştı. Aslında hükümet seçilecek milletvekilleri sayısını azaltmak için tedbirler görerek birtakım kısıtlamalar getirmişti. Fakat bu kısıtlamalar bile Batı Türkistan halklarının bu Duma'ya milletvekilleri çıkarmasına engel olmaya yetmedi.

Kadet Partisi bu seçimlerde Devrimci Sosyalistler Partisi ile birlikte faaliyet yürütmeye başladı. Aralarındaki anlaşmaya göre her partiden iki milletvekili adayı teklif edildi. Buna karşılık Sosyal Demokrat partisi yalnız hareket etmeye karar verdi ve onlar sonradan aslında yasal olmayan yollara başvurdıklarından Ombı şehrinden seçilmiş milletvekillerinin hepsi Sosyal demokratlar partisini temsil ediyordu ve ikisinin mesleği demiryol mühendisi, biri memur sonuncusu doktordu.²⁵²

Seçimlerin gidişinde Akmola eyaletinde yerel yönetim seçim kurallarının ihlali durumu ile de karşılaştı. Bununla ilgili “1907 yılı 10 Şubat tarihinde yerel seçim komisyonu yetkilileri Sosyal Demokrat Partisi üyesi İvanitskiy bilerekten haksızlığa uğratılarak seçilme hukukundan mahrum bırakıldı” diye periyodik yayınlar haberlere rastlamaktayız.²⁵³

Güney Kazakistan eyaletlerinde durum biraz daha farklıydı. Burada Sosyal Demokratlar Partisi'nin faaliyetlerine çok da rastlanmaması bu bölgelerde partinin üyelerinin sayısının az olması sebebiyle Özbekistan'ın ve Kırgızistan'ın kuzey bölgeleri ve ağırlıklı olarak Kazaklar'ın yaşadıkları Kazakistan'ın Güney bölgelerinde bu partinin pasif faaliyetlerinin oluşturduğu boşluğu Kadet partisi doldurdu.

Güney bölgelerinde özellikle Vernıy ve çevresindeki bölgelerde Kazak türklerinin seçmen olarak seçimlere katılmasını İmparatorluğun yerel yönetimi engel olamasa da burada yaşayan başka halkların seçmenlerinin seçimlere katılımını kısıtlayabildi. Fakat buna rağmen istilacı yönetim yine de asıl amacına -seçmenlerinin sayının azaltılması yolu ile yeterli sayda

²⁵¹ Ozganbay, a.g.e., 2006,.128.

²⁵² “Golostepi”, 30 Ocak 1907.

²⁵³ “Golostepi”, 18 Şubat 1907.

oy alınmaması- amacına ulaşamadı. Böyle olduğunda yerel yönetim organları yapılan seçimlere kanunları ihlal etme pahasına olsa da müdahale etmekten bile vazgeçmiyordu.

Doğu Kazakistan topraklarında yaşayan yerli Kazaklar genellikle bir partiye -Kadet Partisine- oy vermişti. Bu konuda Doğu Kazakistan şehirleri arasında sadece Zaysan seçiliyordu, burada seçimleri kazananlar solculardı.

Kazak topraklarında Birinci ve İkinci Devlet Dumaları seçimlerinin sonuçları buradaki bir meselenin dikat çekici düzeyde tehlikeli olmasından haber veriyordu. Bu hiç kuşkusuz ileriki yıllarda da devam edecek olan Bozkır topraklarına Kazak olmayan milletlerin zorunlu ve planlı göçü politikasıydı. Özellikle Karkaralı Manifestosu ve Birinci Devlet Duması tribününden İmparatorluk yetkililerine ve bu işte emeği geçen her kese defalarca bu prosedürün durdurulması konusunda çağrılar yapılmasına bakılmaksızın, İkinci Devlet Duması'na yapılan seçimler sonucu seçilmiş milletvekillerine baktığımızda aslında Kazak topraklarında ne kadar çok “Kara şekpendilerin” artık belirli sayıda çok yaşadığı ile ilgili belli bir düşünceye gelmeye yetiyordu. Ülkenin dört yanında yapılan seçimlerin sonuçları açıklandıkça, Rus halkını temsil eden milletvekillerinin sayısının artması da göç politikasının etkisiydi.

Aslında İkinci Devlet Duması seçimlerine İmparatorluk yönetiminin ve onun yerel temsilcilerinin müdahale etme isteği aşikârdı. Fakat yerel halkın vekillerinin seçilmemesini esas amaç edinen hükümet kısıtlamaları en çok Birinci Duma Milletvekillerinin Vyborg Manifestosu'na imza atan 182 kişiye yeniden seçilme hakkının tanınmaması ile etkili oldu diyebiliriz. Uçlarda, özellikle, İmparatorluğun Müslüman Türk topluluklarında, o dönemde okumuş kesimin sayısının yeteri kadar olmaması, bu halkların Rusya'nın diğer bölgelerinde yaşayan topluluk ve halklarla eşhukuklu olmamasının ıspatıydı. Yerel yönetim veya bürokrasi sayesinde Müslüman topluluklarından okumuş, halkını düşünen ve onun amaçlarına hizmet eden aydın kesiminin çıkmaması, ya da en az sayıda olması için elinden geleni yapmalarına rağmen Türk-Müslüman toplulukları siyasi mücadeleden kenarda kalmamaya çalışıyor, sayıları zaten az olan aydınlarsa temsil ettikleri halkların bu haklı mücadelelerine maksimum destek veriyorlardı. Mesela, Alihan Bökeyhan'ın İmparatorluk yönetiminin “tek adam hâkimiyeti” prensibi üzerinde kurulmasına ve bu düzenin onun halkı ve diğer Türk Müslüman topluluklarının eşhukuklu yönetilmemesine haklı itirazının simgesine dönüşen Birinci Devlet Duması'nın feshedilmesi sonucu Finlandiya Knezliği'nin

Vyborg şehrinde düzenlenen Manifestosuna 182 milletvekili ile birlikte imza atması İkinci Devlet Duması'na onun seçilmesine bürokratik engellerin oluşturulmasını güçlendirdi. 23 Aralık 1906 tarihinde İçişleri Bakanlığının onayıyla Adalet Bakanlığı Bozkır Genel Valiliği'ne özel emir vererek, Ombı eyaleti seçmenler listesinden “hakkında soruşturma açıldığı” gerekçesiyle Alihan Bökeyhan'ın isminin silinmesini talep edince, Ombı eyaleti yukarıdan gelen emri sorgulamadan yerine getirerek, şöyle bir cevap mektubu gönderdi: “Alihan Bökeyhan kendi isteği ile Semey eyaleti Kazakları adına isminin adaylar listesinden çıkarılmasını istemiştir”²⁵⁴.

Devlet Duması seçimlerine katılmakla ilgili kısıtlamalar bununla da bitmiyor, hükümetin faaliyetine kuşkusu olanların da bu seçimlerde yer alması engellenmişti. Ayrıca I. Duma seçimleri sırasında koyulan bazı hükümler hala öz yasallığını koruyordu: Bunlar arasında en önemlisi Devlet Duması seçimlerinde milletvekili adayları olanların Rusça'yı bilmesi zorunluluğuydu. Jetisu eyaletinde biraz da ileri gidilerek sadece seçilecek milletvekillerinin değil, seçmenlerin de Rus dili bilmesi talebi koyulmuştu.²⁵⁵

Yasa dâhilinde hareket eden I. Duma'nın acı deneyiminden hareketle II. Duma çatışmalardan kaçınmaya karar verdi. 20 Şubat-2 Haziran 1907 tarihleri arasında faaliyet gösteren II. Duma halefine kıyasla daha uzun faaliyet gösterme şansı yakaladı. Duma'nın iki konuyu tartışması gerekiyordu - tarım sorunu ve devrimcilere karşı acil durum önlemleri. Kadet F.A. Golovin²⁵⁶ II. Duma başkanı seçildi. II. Duma'ya seçilen Kazak milletvekilleri şunlardı:

1. Muhammetcan	Tınışpayulı	—	Jetisu	eyaleti
2. Ahmet	Birimcanov	—	Torğay	eyaleti
3. Tileulı	Allabergenulı	—	Sırderya	eyaleti
4. Şaymerden	Kosşığılulı	—	Akmola	eyaleti
5. Bahıtcan	Karatayulı	—	Oral	eyaleti
6. Bahıtkirey	Kulmanulı	—	Astrahan	eyaleti
7. Temirgali Nurekenov	— Semey eyaleti			

Muhammetcan Tınışpayulı hariç Kazak milletvekillerinin hepsi Müslüman hizbinde faaliyete başlarken, Tınışpayulı Kadet Partisi üyesi olarak Duma toplantılarına katıldı.

²⁵⁴ “Golostepi”, 12 Ocak 1907.

²⁵⁵ Ozganbay, a.g.e., 2006, 137-138.

²⁵⁶ Fyodr Aleksandroviç Golovin (21 Aralık 1867 - 10 Aralık 1937) 518 milletvekilinden 356'sının oyuyla Duma başkanı seçildi. Duma'daki görevinden istifa ettikten sonra 1912 yılında Bakü şehri başkanlığına seçildi fakat 1905 yılında kurucu üye sıfatıyla katıldığı Kadet partisine mensubiyeti nedeniyle bu görevi onaylanmadı. Golovin, F., “Devlet Duması başkanı”, (1905). *Sibirskaya Torgovaya gazetesı* 49, 5.

Bu Devlet Duması selefine kıyasla, milletvekillerinin temsil ettikleri partiler açısından daha solcuydu. Birinci Devlet Duması gibi bu Duma'da da esas tartışma konusu toprak ve tarım meselesiydi, fakat bu Duma ek olarak, Sibir ve diğer etniklerin milletvekilleri sayesinde başka bir önemli konuyu da tartıştı ki, bu da göç konusuydu. Bu Devlet Duması'nda da milletvekilleri komisyonların üyeleri olarak bölündüler.

3 Temmuz 1907'de bir seçim yasası temelinde seçilen üçüncü toplantıya ait Devlet Duması'nda, ulusal sınır bölgelerinin temsili keskin bir şekilde azaldı. Batı Türkistan bölgesi ve Bozkır bölgelerinin yerli halkı, "yeterli sorumluluk düzeyine" ulaşmadıkları için genellikle oy haklarından mahrum bırakıldı. Rusya'nın iç kesimlerinde Müslüman nüfusun yoğun olduğu bölgeler için de kotalar kesildi. Bu sebeple Rusya İmparatorluğu'nun Üçüncü Devlet Duma'sına ve Dördüncü Devlet Duma'sına Kazak topraklarından veya Ufa ve Astrahan eyaletlerinden Kazak milletvekili seçilmedi.

Kazak halkının seçtiği milletvekillerinin olmasına ve Kazak vatandaşların büyük ümitlerine bakmaksızın bu Duma Bozkır topraklarının sorunlarını çözecek yasa kabul etmedi. Bir sonrak, Duma seçimlerine kabul edilen yeni seçim kanununa dayanarak Batı Türkistan halklarının milletvekilleri göndermesi yasaklanınca Kazak halkı çareyi Kazak aydınları ile birleşmede gördü. Bu aydınlar kendilerinden önceki eğitimci aydınların açtıkları yolda durmadan yürüyerek yetişmişti. Onlar okumuş, ne yapmaları gerektiğini bilen, attıkları her adımın hesabını yapan, bu adımların kendi ve diğer müslüman halklarına etkilerini öngörebilen, tahmin eden ve mümkün zararları sıfıra indirebilme kabiliyetine sahip nadide bir takımdan oluşuyordu.

3.1.1 Ahmet Birimcanov

1871 yılı 7 Aralık tarihinde Torgay eyaleti, Torgay kazasının Tosın ilçesinin 1 numaralı köyünde doğmuştur. 1891 yılında Orenburg şehrindeki erkek gimnazyumundan gümüş madalyayla mezun oldu.²⁵⁷ 1892 yılında polis gözetimi altında kaldı. Bundan sonra Kazan Üniversitesi Hukuk fakültesini kazandı ve eğitim hayatına başladı. 1899 yılında okuduğu bölümden onur derecesiyle mezun oldu. Bu yıldan itibaren Orenburg eyalet mahkemesinde görev yapmaya başladı.²⁵⁸ 1906-1907'de Orenburg bölge mahkemesi hâkim

²⁵⁷ Koygeldiyev, a.g.e., 2008, 65.

²⁵⁸ Boioviç, M., (1907). *Çleni Gosudarstvennı Dumi (Portreti i Biografii) Vtoroy Sozıv*, Moskova, 491. (Devlet Duması üyeleri (Portreler ve Biyografiler). İkinci toplantı.)

adayı, Torgay bölgesinde sulh hâkimi görevlerinde çalıştı. Yaklaşık 4 yıl boyunca Orenburg bölge mahkemesinde Troitsk ve Orenburg bölgelerinde adli tıp araştırmacısıydı, daha sonra Aktobe bölgesinin 2. bölümünde sulh hâkimi olarak görev yaptı.

28 Mayıs 1906'da Torgay bölgesinin kenar ilçe delegeleri kongresinin 1. toplantısından Devlet Duması'na milletvekili adayı seçildi. Yapılan seçimlerde Birinci Devlet Duması'na milletvekili seçildi. Kadet partisiyle birlikte, Müslüman ve Sibirya grupları üyesiydi. 2 Temmuz 1906'da Duma'nın bir toplantısında kürsüden konuşan ilk Kazak oldu. Duma'da ulusal sınır bölgelerinden milletvekillerinin Tarım Komisyonu'na getirilmesi ihtiyacı üzerine konuştu. Duma'da Kazak halkının isteklerini açık şekilde bildirdiği için halk tarafından yüksek kıymetlendirildi. Birinci Devlet Duması'ndaki faaliyeti bu kadarla sınırlı kaldı.

Ardından 12 Şubat 1907 tarihinde İkinci Devlet Duması'na seçimlerde yeniden adaylığını ilan etti. Müslüman hizbine üye oldu ve hizbin yönetici yardımcısı olarak görev yaptı.²⁵⁹ Askeri Mahkemelerin Kaldırılması Komisyonu ve Yerel Mahkemeleri Değiştirme Komisyonu üyesi olan Birimcanov Yerel Mahkemelerin Değiştirilmesi Komisyonu üyeliğine Kazak Hukuku uzmanı olarak katılmıştı. 1907 tarihli yeni seçim yasasına göre, Torgay bölgesinin "etnik olmayan nüfusu", diğer bazı etnik yabancılar gibi, İkinci Devlet Duması'na seçilmiş temsilciler gönderme hakkından mahrum bırakıldı ve Birimcanov'un yeniden seçime aday olması yasaklandı. Mart 1907'de Sibirya parlamenterleri hizbine üye oldu. İkinci Duma'nın düşüşünden sonra ve 1917'ye kadar, önce Orenburg ve Troitsk eyalet mahkemelerinde, daha sonraysa Aktöbe, Torğay ve Buzuluk kaza Mahkemeler'inde soruşturmacı olarak görev yaptı.

3.1.2 Şaymerden Kosşığılı

1874 yılında Akmola eyaleti Kökşetau kazası Kotırkök ilçesinde doğmuştur. Genç yaşında köy mollasından eğitim aldıktan sonra Gökçedağ'daki Nauan Hazret medresesinde daha sonra da Buhara'da okudu. Bundan sonra bu şehirde 1886 yılı Mezgil ilçesinin vatandaşı Naurızbay (Nauan Hazret) Talasulı tarafından açılan cami yanındaki yatılı okulda öğretmen oldu. Kazak halkının başına getirilen olaylardan dolayı Naurızbay Talasulı ile birlikte Rusya İmparatoru'na iki kez mektup yazıyor. Bu faaliyetinden dolayı N. Talasulı ile

²⁵⁹ Koygeldiyev, a.g.e., 2008, 65.

birlikte haps edildi. Jandarma kontrolü sırasında Gökçedağ camisinden sansür kurallarına uymayan 164 kitap ve şübheli el yazma bulundu. Gökçedağ ve Buhara’da medrese eğitimi aldıktan sonra 1903 yılında “Kırgız halkı arasında dini gerekçeyle çalkalanma yarattığı” nedeniyle hapsedilerek 5 yıllığına Yakutsk bölgesine sürülmüştür. Buradan onlar Yakutiya’ya götürüldü. Bu illegal hareket sonucu, Alihan Bökeyhan ile Muhammedcan Seralin konuyu sorumlu organlara, Rus aydınlarına ıspatla açıklayarak birkaç yetkilinin ziyaretinde olup, 1905 yılı Mart ayında onların beraat almasına çalışıyorlar. Fakat 17 Ekim 1905 yılında Rus Çarı’nın aff manifestosuyla hapisten kurtularak yeniden özgürlüğüne kavuşmuştur. İmparatorluk döneminde Kazak halkı barasında bir hukuk mahkemesi kurulmasına karşı çıkmış, şariat mahkemelerinin destekçisi olmuştur. Bir süre Gökçedağ’da büyükbaş hayvancılıkla meşgul olmuştur, buradayken Rus-Müslüman kitaplarından ve süreli yayınlardan oluşan kitap mağazası olan Şaymerden yerel halktan çok saygı gören bir kişiliğe sahipti.

Sonunda padişah hükümeti 1903 yılı Temmuz ayında Şaymerden’e 5, Nauan’a 3 yıl ceza kesti. Ürkit valisi kontrolünde Batı Sibirya’ya gönderildiler. Buradan onlar Yakutiya’ya götürüldü. Bu kanunsuzluk Alihan Bökeyhan ile Muhammedcan Seralin sorumlu organlara, Rus aydınlarına ıspatla açıklayarak bi kaç bakanın ziyaretinde olup, 1905 yılının Mart ayında onları özgürlüğüne kavuşturdu.

Aynı yılda Muhammedcan Tınışpayulı, S. Şipabekulı gibi aydınlarla birlikte İmparatorluğun başkenti Petersburga giderek Çarlık yönetimine karşı çıktı. 1907 yılı Alaş aydını Alihan Bökeyhan’ın isteği üzerine Türkiye’yi ziyaret ederek hükümet ve parlament başkanlarıyla buluştu. Türkiyede iken bir gazete sayesinde Rusya İmparatoru II. Nikolay’a beyanda bulundu. Türk halkının Rus esaretindeki türk-müslüman halkların, onların içinde Kazaklar’ın durumu hakkında bilgi sahibi olması amacıyla birtakım faaliyetlerde bulundu. Bundan sonra Nijny Novgorod şehrinde açılmış Genel Rusya Müslümanları Kongresi’ne katıldı.

15 Haziran 1906 yılında Akmola eyaletinden 118 seçmenden 94 oy alarak Rusya İmparatorluğu Devlet Duması’nın I. dönem milletvekili olmuştur. Akmola bölgesel seçim komisyonu Kosşıgıulov’un Rus dilini bilmemesini sebep getirerek seçim sonuçlarını protesto etmiş, fakat ilk Devlet Duması’nın kısa varoluş süresinden dolayı ve yeni seçimleri finanse

edecek zamanlarının olmaması sebebiyle Kosşığulov'un I. Duma'ya katılmasına engel de olamadılar.

Yerel yönetim organları Şaymerden'in Rusça'yı kullanarak onum hakkında karalama faaliyetlerine başvursa da Şaymerden bunlara dikkat etmeyerek kendisinin altı odalı, ahşaptan evini okula dönüştürerek Rusça hocası bulup, gençlerin Rus dili öğrenmelerine yardımcı oldu.

Birinci Devlet Duması feshedildikten sonra II. Duma'ya seçimler bildirgesi yayımlandığında halk onu yeniden parlamentoya aday olarak teklif etti. Petersburg'a giderek Duma üyesi oldu, bu Duma da 102 günlük faaliyeti sonucu feshedildikten sonra kendi parasıyla başkentte Tatarların *Ülfet* (Birleşmek) gazetesine ek *Serke* gazetesini yayınladı. Kazak halkının delegesinin olmadığı III. Duma'ya "Toprak meselesi" kanunu ile ilgili sorgu gönderdi.

Dindar Şaymerden 1917-1919 yılları arasındaki Alaş hareketinden de kenarda kalmadı. Sovet hükümeti onu 1931 yılında Petropavl hapshanesinde tutukladı. 1932 yılında Ombı şehrinde vefat etti.

3.1.3 Muhammetcan Tınışpayev

Alaş'ın büyük bir halk figürü ve devlet adamı, tarihçi, eğitimci, ilk demiryolu mühendisi olan Muhammetcan Tınışbayev, 12 Mayıs 1879'da Yedisu eyaletinin Lepsi kazasının Mankaşı-Sadır ilçesinde (şimdi Almatı bölgesinin Kabanbay ilçesi) doğdu. Bir köy mollasından ilk eğitimini aldıktan sonra, 1890'da Verniy erkek spor gimnazyumu hazırlık sınıfına kabul edildi. Muhammetcan Tınışbayev'in kaderi, eğitim ve aydınlanma, ulusal eşitlik ve medeniyet için çabalayan Kazak halkının kaderi ile aynıdır. Hazırlık sınıfı dâhil 10 yıl gimnazyumda eğitim alan M. Tınışbayev altın madalya ile yani onur derecesiyle mezun oldu. 1900 yılında spor gimnazyumunun müdürü M.V. Vahruşev'in Yedisu valisine verdiği burs sayesinde (o zamanlar devlet eğitimi sadece bu şekilde yürütülüyordu) Muhammetcan, İmparator I. Alexander'ın adını taşıyan St. Petersburg Demiryolu Taşımacılığı Enstitüsü'ne kabul edildi. Bu Enstitüden 1906'da mezun oldu.

20. yüzyılın başında Rusya, biraz Batı demokrasisi kazanıyordu. Bu, bu imparatorluğun entelektüellerini uyandırdı. Örneğin, 1905'te A. Bökeyhan'ın dediği gibi

Rusya "ilk ve son kez Avrupa oldu". Yani, o yılın 17 Ekim tarihinde, ülkeye biraz ifade ve düşünce özgürlüğü tanıyan çar bildirgesi yayınlandı.

1906'da ilk Devlet Duması Rusya'da toplandı. Bu tür tarihsel olayların ortasında Muhammetjan Tınışpayev, siyasi mücadelenin temellerini öğrenmeye başladı. Genç adam çabucak ustalaştı. Muhammetcan'ın politik olarak olgun olduğuna dair pek çok kanıt var. Örneğin 1905'te Bakanlar Komitesi başkanına bir mektup göndererek hükümeti askeri rejimden kurtulmaya ve Kazaklar gibi yabancı milletleri yönetmekte sivil olmaya çağırdı.

Aynı yılın Kasım ayında otonomcuların ilk kongresine de katıldı ve "Kazaklar ve Kurtuluş Hareketi" başlıklı bir rapor hazırladı.²⁶⁰ M. Tınışpayev raporunda şunları söyledi: “Hükümetin ne yapmak istediği açıktır, önce dilimizi, geleneklerimizi, dinimizi ve maneviyatımızı vahşi ve acımasız baskılar yoluyla bizleri Ruslaştırmak, ikincisi, çeşitli idari tedbirlerle, akımlarla, Kazaklar'ı hukuksuz ve kanun hükümlerinden kenarda bırakmak, üçüncüsü, bizleri kanımızla suvardığımız, mezarlarımızı gömdüğümüz yerlerimizden ayırarak, çöle sürükleyip ölüme terketmek. İşte, Kazaklar'ın eski bağımsızlık ve özgürlükleri yerine Rus egemenliğine kansız girişlerinin karşılığı.”²⁶¹

Aktivistin bu ruh halindeki keskin yazılarından biri de "Kazaklar'ın mevcut durumu ve hayatın taleplerinin genel açıklaması" adı altındadır. Makalede yazar, insanların içinde bulunduğu kötü durumun nedenlerini ve ondan kurtulmanın yollarını sunuyor. Böylesine cesaretli bir açıklamanın ardından Çar'ın casusları Muhammed'i takip etmeye başladı.

1906 yılında vatana geri dönen Tınışpayev Jetisu Demiryolları idaresinde kısa süreliğine çalıştı. Birinci Devlet Duması'nın kovulmasından haberdar olduktan sonra buradaki işine son vererek Jetisu eyaletinden İkinci Devlet Duması'na milletvekilliği adaylığını koyuyor. Seçimler sonucu 28 yaşındaki Muhammetcan 1907 yılında İkinci Devlet Duması Milletvekili olma hakkı kazanıyor. Fakat 102 günlük faaliyeti sonucu İkinci Devlet Duması da Çarlık ve İçişleri Bakanı faaliyetleri sonucu feshedilmesi ve 3 Temmuz 1907 kararıyla Tınışpayev geçimini sağlamak için 1914 yılına kadar Batı Türkistan coğrafyasının farklı bölgelerinde kendi mesleği olan demiryolculuk ile ilgili olan çeşitli işlerde çalışıyor. 1914 yılında Türkistan şehrini Evliya Ata şehrine bağlayacak demiryolu inşaatına başmühendis görevini üstlenerek katılan Muhammetcan I. Cihan Harbi'nin patlak vermesiyle

²⁶⁰ Koygeldiyev, a.g.e., 2008, 165.

²⁶¹ Tınışpayev, M., (1993). *İstoriya Kazahskogo naroda*, Almatı 25-26.

kendi düşüncelerini kaleme aldığı “Savaşan padişahların askeri”, “Demiryolu ve Avrupa savaşı”, “Savaş gemileri ve mayın” yazıyor.²⁶²

1916 yılı Batı Türkistan’da başlanmış milli bağımsızlık hareketi sırasında kendi memleketinde olan Tınışpayulı, 1917 yılı Şubat devrimini sevinçle karşıladı. Kadet Şepkin başkanlığında Türkistan komitesinin kurulması ile onun yönetmenliğine menşevik Elpatyevski, Devrimci Sosyalist O.A. Şkapskiy, Alihan Bökeyhan’ın yanı sıra Muhammetcan Tınışpayulı da dâhil edildi.

Bu görevi sayesinde “Kazak” gazetesinde Jetisu bölgesindeki çeşitli meselelerin ışıklandırılmasına özel dikat ayıran Tınışpayev komşu Doğu Türkistan topraklarındaki Kazak Türkleri’nin sayısı ile ilgili önce bilgi veriyor, daha sonraki sayılarda bu bilgilerin kaynağını gösterip tarihi anavatanlarından uzaktaki soydaşlarının yaşadığı duruma dikat çekiyordu.²⁶³

Yerlerdeki Kazak Kongreleri’ne özellikle katılan Tınışpayev, bu kongrelerde tartışmaların esas konuları olan otonomi, tarım konusu ve milli mesele -dil ve Kazak okulları- hakkında kendi düşüncelerini bölüştü. 1917 yılı 21-26 Temmuz tarihleri arasında Orenburg şehrinde yapılan ilk Genel Kazak Kongresi’ne katılan Muhammetcan burada Jetisu eyaletini temsil ediyordu.²⁶⁴ Aynı yılın sonuna doğru, 5-13 Aralık tarihlerinde yapılan II. Genel Kazak Kongresi’nde o Milli Şura’ya (Ulttyq Kenes) üye seçilerek Alaşorda hükumeti yönetiminin bir parçasına dönüştü.

Sovyetler’in Batı Türkistan halklarını yeniden kendi idaresine tabi tutması ile Muhammetcan da Sovyet hükumeti yönetiminde çalışmaya başladı. 22 Nisan 1932 yılına kadar çeşitli görevleri üstlenip layıkıyla yerine getiren Muhammetcan bu tarihte haksız yere suçlanarak tutuklandı. Voronej’e götürüldü ve burada Moskova Donbass demiryol inşaatında da çalıştı. Buradan Soloviki’ye götürülerek hapsedildi.

3.1.4 Baktikerey Kulmanov

Baktikerey Ahmet oğlu Kulmanov 22 Aralık 1857 tarihinde Astrahan eyaleti Teniz ilçesinde, şimdiki Atırau eyaleti Kurmangazi ilçesinde doğdu. 1872-1881’de Orenburg erkek gimnazyumunda 9 yıl eğitim gördü ve mezun olan ilk Kazaklar’dan biri oldu ve gümüş

²⁶² Mekteptegi A., (1992). “M.Tınışpayulı. Otarbaday Ağıp ötken ğumır”, *Ana tili gazetesini*, 14, 10.

²⁶³ “Kazak”, 6 Aralık 1917

²⁶⁴ “Kazak”, 31 Temmuz 1917..

madalya aldı. 1881 yılında Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesini kazandı ve bu fakültenin 1. Sınıfında 3 yıl aralıksız okudu. 1884 yılı 1 Ocak'ta Üniversitenin Doğu Dilleri fakültesine geçiş yaptı. 1889 yılı 9 Mart tarihinde 877 numaralı kırmızı diplomayla Üniversitenin Doğu Dilleri fakültesinden mezun oldu. Arapça, Farsça, Osmanlı ve Tatar Türkçesi ve Rus sözlüğü derslerinden iyi puan alması sebebiyle 17 Eylül 1888 tarihli üniversite konseyinin kararı ile kendisine “felsefe doktoru” ünvanı verildi.²⁶⁵

Üniversiteden mezun olduktan sonra memleketine döndü ve 1889'da Astrahan valiliğinde Kamış-Samara bölgesinin belediye başkanı oldu. Belediye başkanı olarak görev yaptığı süre boyunca okullar açmaya ve sağlık tesislerinin sayısını artırmaya çalıştı. 1901'de Bökey Ordasının kuruluşunun 100. yıldönümü vesilesiyle Bökey Kazakları'nın vekilliklerine başladı ve Rusya Çarı tarafından kabul edildi. Burada milletvekilleri adına konuştu. 1903 yılında bu vazifesinden ayrıldı ve 22 Temmuz tarihinden Eylül 1906'ya kadar Bökey Ordası Geçici Konseyi'nde danışman olarak görev yaptı. 1906'da istifa etti.

Devlet Duması'na Stavropol ve Astrahan eyaletlerindeki göçebe kabilelere 2 koltuk tahsis edilmişti. Astrahan eyaletinden 1. Devlet Duması'na Baktıgery Kulmanov, Stavropol (Astrahan) eyaletinden Davit Çerencib Noyan Tundıtov seçildi. 1907 yılında yeniden İkinci Devlet Duması'na seçilmeyi başaran Baktıkerey Kulmanov burada Müslüman hizbine üye oldu.

Kendisinin 1907 yılından sonra 10 yıllık dönemdeki faaliyetini maalesef takip etmek için elimizde belge yoktur. Fakat 1917 yılından itibaren Alaş hareketine aktif katılımı ve Alaş partisinde sıkı faaliyetleri arşiv belgelerinde kalmaktadır.

21 Nisan 1917'de Kulmanov Bökey Ordasında yapılan eyalet Kazak kongresine katıldı. Burada alınan karara göre “Bölgenin büyüklüğüne bağlı olarak halkın dağınık yerleşmesi sebebiyle Astrahan eyaleti bir merkezden yönetilmelidir. Öyleyse bu amaçla, I Duma üyesi Baktıkerey Kulmanov başkan, onun yardımcılığına öğretmen İşengali Mendihanov²⁶⁶ seçildi.” Bundan sonra I. Genel Kazak Kongresi'ne katılan Kulmanov, Genel Rusya Müslümanları Kongresi'nde delege olma hakkı kazanarak burada Kazak halkını temsil ediyor. O. burada Kongre kararlarına Kazak milletvekillerinin başkanı olarak atıyor,

²⁶⁵ Koygeldiyev, a.g.e., 2008, 120.

²⁶⁶ İşengali Mendihanov - drama yazarı, aydın ve eğitimci. Daha fazla bilgi için bkz: Koygeldiyev, a.g.e., 2008, 131.

yardımcısı olarak imza atanlar arasında Alihan Bökeyhan, Ğumar Karaşev, Halil Dosmuhammedov, Miryakup Dulatov ve başkaları vardı.

İkinci Genel Kazak Kongresi'ne özel davetiye ile çağrılan Bahıtkerey Kulmanov burada Alaşorda hükümetinin kurulması ve onun yönetimine seçilmesine aday olan üç aydından birisiydi. Kulmanov burada Alaşorda hükümetinin halk meclisine üye seçildi.²⁶⁷

Alaşorda hükümetinin kurulması sonucu aydınların özerklik konusundaki fikir ayrılıkları bize aşikârdır. Bu konuda Bahıtkerey özerklik taraftarıydı.

3.1.5. Alpısbay Kalmen

1869 yılında Oral eyaletinin Temir kazasında doğdu. Çocukken okumayı köy mollasından öğrendi. Daha sonra Orenburg okulunda okudu ve Rusça'da akıcı hale geldi. Daha sonra Orenburg Gimnazyumunda okuyup Rusça'yı öğrendi. 1906 yılında açılmış Rusya'nın I Devlet Duması'na Bökey Ordası'ndan milletvekili seçildi. Duma'da "Emekçiler" hizbinde faaliyet gösterdi. Bökey Ordası yönetmenliği için Geçici Meclis'de danışman görevinde faaliyyet gösterdi.

1910'lu yıllardan sonra Kazak halkının önünde duran en önemli mesele olan bağımsızlık düşüncelerinin güçlendiği dönemde Kalmenov da halkını ileriye götürecek aydınlar grubunun içerisindeydi. Oral'da, Orenburg'da, Jımpıtı'da yapılan Kazak Kongreleri'nin hepsine katıldı. Bu kongrelerde Alaşorda aydınlarının düşüncelerini destekledi. Halil Dosmuhammedov ile birlikte faaliyyet gösterdi. Batı Alaş Orda hareketinin aktif üyelerinden birisine dönüştü. Alaş Orda'nın Sovyetler tarafından işgalinden sonra halkına hizmet etmekten vazgeçmeyen Alpısbay uzun yıllar boyunca Moskova, Kiev şehirlerinde faaliyyet göstererek Sovet hukumeti bankalarında çalıştı.

1937 yılında sürgün edildi.

3.1.6. Selimkerey Jantöre

Selimkerey Seyithanulı Jantöre 1864 yılında Ufa eyaleti Sterlitamak kazasında doğmuştur. Orenburg Gimnazyumunda orta eğitim alıp Moskova universitesi Fizik ve

²⁶⁷ Koygeldiyev, a.g.e., 2008, 121.

Matematik fakültesini ve St. Peterburg universitesinin Hukuk fakültesini kazandı. Burada eğitimini tamamladıktan sonra 1905 yılından Çarlık hükumetine muhalifetde olan siyasi güçlerle faaliyyet göstermeye başladı. "Özerklikçiler birliği" topluluğunu kurmaya çalıştı. 19 Kasım 1905 tarihinde yapılmış Özerkçiler Kongresi'ne katıldı ve burada "Özerkçiler Topluluğu" kurulmasını destekledi.

Kadet Partisi'nin üyesi oldu. Birinci Rus devrimi yıllarında Tüm Rusya Müslümanları Kongresi'nin organizatörlerinden biri oldu. Tüm Rusya Müslümanlarının III. Kongresi'nde "Rusya Müslümanları Birliği" (İttifak Ül-müslimin) Merkez Komitesi'ne seçildi. Birinci Devlet Duması'nın üyesi oldu. Burada Müslüman Hizbi'yle birlikte çalıştı. Vyborg Manifestosu'na imza atanların arasında onunda ismi var. Bundan dolayı da Çarlık hükumeti tarafından üç ay hapsedildi.

Selimkerey Jantöre kendi cebinden "Ğaliye" medresesine yardım amacıyla 20 bin som para göndermişti. Çeşitli eğitim merkezlerinde okuyan Kazak gençlerine yardım eden Selimkerey 1911 yılı türk dillerindeki arap, fars sözleri hakkında kitap yayınladı. 1914 yılında St. Peterburg şehrinde Tatar dilinde *Millet* gazetesini yayınlamaya başladı. Bu gazetenin 300 abonesinden sadece 14'ü Kafkasya'dandı.²⁶⁸ 1

1916 yılı Devlet Duması'ndaki Müslüman Hizbi'nin bürosunda çalıştı. Burada ana dilinde eğitim meselesini dikkatde tutarak bu hakda müslüman hizbinin teklifler vermesine yardımcı oldu. M.Şokay S.Maksudov A.Salihov gibi şahsiyyetlerle birlikte cebheye alınan Türkistan ülkesi ve Kazakistan'dan askerlerin durumu hakkında bilgiler toplayarak bu meseleyi Müslüman Hizbi'nin gündemine taşıdı.

1917 yılı Şubat devrimi sonucu Çarlık yönetiminin tahtdan inmesi sonucu ortaya çıkmış duruma uygun olarak İmparatorluğun Türk dilli müslüman halklarının siyasi faaliyetlerini birleştirmek için Tüm Rusya Müslümanları Kongresi'ni yapmak gerektiği fikrini savundu. Aynı yıl Ufa eyaletinden Tüm Rusya Müslümanları Kongresi'ne milletvekilliğine aday olaral teklif edildi. İdil - Oral Otonomisi'nin ulusal -Millet Meclisi-toplantısında milletvekili seçildi. Alaşorda hükumetinin destekleyip onun üyeleriyle sıkı iş birliği içerisinde oldu.

²⁶⁸ Seyidzade, D., (1991)., *Azerbaydjanskiye deputatı v Gosudarstvennoy Dume Rossii*, Bakü, 81-82. (Azerbaycan Milletvekilleri Rusya Devlet Dumasında)

3.1.7 Alihan Bökeyhan

27 Mart 1866 tarihinde soylu bir ailede Semipalatinsk eyaletinin Karkaralı kazasının Tokıraun ilinin 7 numaralı köyünde doğdu. İlk eğitimini Karkaralı'daki molladan almasına rağmen bu eğitim babasının düşüncelerine göre kendisine yetmediğinden babası onu şehirdeki 3 sınıflı ilkokula gönderiyor. Burayı da bitirdikten sonra 1879-1886 yıllarında Karkaralı şehrinde Kazak çocukları için açılmış okulda eğitim aldı. 1886-1890 yılları arasında Kazak Ombı Teknik Okulu'nda, ardından, 1890-1894 yıllarında St. Petersburg Ormancılık Enstitüsü İktisat Fakültesi'nde burslu okudu. Burada eğitim aldığı yıllarda öğrenci hareketlerinde sıklıkla yer alan Bökeyhan'ın düşüncelerinin oluşmasında buradaki çevresi ve faaliyetleri önemli ölçüde etkili oldu. “Ormancılık Enstitüsünün öğrencisi olduğu yıllarda bütün öğrenci hareketlerinde yer almış, özellikle solcularla birlikte olmuştur. Marksizm hakkındaki hararetli tartışmalarda ekonomik materyalizmin ilkelerini savunuyordu” diye “Semipalatinskiy Listik” gazetesinin 1906 yılı 5 Haziran sayısında yazıyordu.²⁶⁹

Üniversiteyi bitirdikten sonra Ombı şehrine geri döndü. Buradaki Ormancılık enstitüsünde matematik öğretmeni oluyor. Bu yıllarda sosyalist yöndeki *Stepnoy Kray* (Bozkır Diyarı) gazetesiyle işbirliği yapıp onun editör heyetine dâhil oluyor. 1896-1903 yılları arasında Şerbina gezisine katılıyor. Onun düşüncesine göre bu geziye katılmak o dönemdeki Kazak halkı için en önemli meseleye dönüşen toprak meselesini kendi gözleriyle görerek detaylarıyla anlamaya ve belirli neticeye gelmek açısından çok önemliydi. Alihan Bökeyhan bu ziyarete katıldığında Rusya İmparatorluğu'nun istila amacını ilk başta anlamasa da ziyaretin sonuna doğru bu mesele onun dikkatini çekti. Gezi onun düşüncelerini etkiledi. Geziden sonra birinci Rus devrimi Alihan Bökeyhan'ın düşüncelerinin oluşmasında önemli yer aldı. Ombı ve Petersburg'da öğrenciyken Marksist düşüncede olan Alihan'ın siyasi fikirleri giderek değişiyordu. O Kazak Bozkırı'nın İmparatorluğun istila siyasetine karşı çıkması için öncelikle birlik içinde olması gerektiğini ve kendini savunması için kendi kurduğu siyasi güçlere arkalanması gerektiğini düşünüyordu.

1904 yılı Alihan İstatistik kurumunda çalışmaya başladı. 1905 yılında Karkaralı şehrine toplanan siyasi aydınlar Koyandı ilçesinde 47 meselenin kaldırıldığı ve 14500 kişinin imza attığı Karkaralı dilekçesine halkın imza atmasını başardılar. Aslında içerisindeki

²⁶⁹ Koygeldiyev, a.g.e., 2008, 18.

taleplere bakıldığında bu dilekçenin tamamen Kazaklar'ın çıkarlarına hizmet etmesi sebebiyle Kazak halkının isteği ile yazıldığını görmekteyiz:

1. Kazak topraklarına Ruslar'ın göçü'nün durdurulması
2. Kazakistan'ın kendi egemenlik hakkının geri verilmesi
3. Kazakistan'ın kendisine ait dini idaresinin olması

Bu 3 ana başlık altında toplanan talepler Rusya İmparatorluğu yönetimini “Kazak topraklarının sahibinin -Kazak Türkleri- de var olduğunu göstermekle yetmiyor, Kazak halkının hakları var” ve “bu hakların olmasından Kazak Türkleri haberdar” olduğunu ıspatlamak amacı taşıyordu. Aslında bu belge İmparator içinde yeteri kadar açık bir sinyale dönüştü. Karkaralı Dilekçesinin yönetime ulaştırılması ile Rusya İmparatorluğu ile Kazak aydınları arasında bir siyasi mücadelenin temeli atıldı. Belge aydınlar içinde yeteri kadar net bir simgeye dönüştü. Arkalarında temsil ettikleri yerli halkın olduğunu iyice anlayan Kazak aydınları 1. Rus Devrimi'nin -tarihin- ayaklarına getirdiği şansı fırsata dönüştürmeye karar verdiler.

1905 yılının sonuna doğru durumun olağanüstü bir hal alması sonucu Devlet Duması'nı çağırma kararı alan Rusya İmparatorluğu, tüm müslüman halkları ile birlikte Kazaklar'a da değerlendirmeleri gereken fırsat tanıdı. Milletvekili olma şansını Kazak aydınları kullandı. Semey eyaleti vatandaşları adından Alihan Duma milletvekili oldu. 176 seçmen arasında 175 kişinin oyunu alan Alihan, sadece kendi oyunu başkasından yana kullanmıştı.

Aynı yılda "Halk Özgürlüğü" (“Anayasal demokrat” daha sonradan da “Kadet”) partisinin üyeliğine 1906 yılında partinin merkez komitesine seçildi. Alihan anayasal demokrat partisinin Kazakistan şubesinin açılması düşüncesindeydi. 1906 yılı haziranda Semey’de yapılmış Kazak seçmenlerinin kongresinde Bökeyhan "Halk Özgürlüğü" partisinin programını destekleyen açıklamalarda bulundu.

1906 yılına kadar Batı Türkistan'ın diğer halkları gibi Kazaklar da monarşi usulünde devlet yönetmişlerdi. Alihan demokratik yollarla Kazaklar arasından seçilmiş ilk milletvekili ve başkandı.

Tüm bunlara rağmen Alihan Devlet Duması'na katılamadı. Çarlık yönetimi onu hapsederek Pavlodar şehrinde hapisanede tuttu. 3 aylık hapis sonucu Özgürlüğüne kavuşan Alihan imparatorluğun başkenti Petersburg'a vardığında İmparator, zaten Devlet Duması'nı feshetmişti. Bazı milletvekilleri Finlandiya'nın Vyborg şehrinde çağrı ve onun kararını protesto etmek amacıyla toplanmıştı. Burada manifestoya imza atan 200'den fazla milletvekili arasında Alihan Bökeyhan da vardır. Diğer delegeler gibi o da Vyborg manifestosunun şartlarına en azından kendi seçmenlerinin uymasını istedi. Geri döndüğünde Alihan Semey şehrinde bu faaliyetinden dolayı yeniden hapsedildi.

Aslında bu hareketi ile Alihan Batı Türkistan sınırlarını aşarak genel Rusya İmparatorluğu seviyesine yükselmiştir Fakat yaptığı hareket Batı siyasi etiğine uyuyordu. Bu onun yaptığı tek hadise olarak kalmamıştı. 1. Cihan Harbi sonu Rusya yönetimi Varşova Üniversitesi'nde kapatmaya karar verdiğinde Alihan buna karşı çıkıyor: "Varşova Üniversitesi'nde kapatmak demokrasiye özgürlüğe tekme atmakla aynıdır" - diye yazıyordu. Dönemin Avrupa ve Osmanlı devletlerindeki meseleler ile ilgili kendi düşüncelerini de bu yazıdan görmekteyiz.

1905 yılı Kasım ayında Moskva'da yapılmış Zemstvo²⁷⁰ ve Şehrin Üst düzey Yetkilileri Kongresi'ne katıldı. Kongrede Kazak halkının çıkarlarını savunan çağrı yaptı. Dil, seçimler, din ve özgürlük meselesini kabarttı. 1905'ten beri Rusya Anayasal Demokratik Partisi üyesi, 1905 yılının sonunda Uralsk şehrinde 5. bölgeden delege kongresinde Kırgız – Kazak- Anayasal Demokratik Partisi'nin kurulmasının öncülerinden biriydi. Ocak 1905'te "Kırgız siyasi hareketinin lideri olarak" tutuklandı, ancak üç ay sonra serbest bırakıldı.

1906 yılı Ombı şehrinde basılan Kadetler'in *Golos Stepi* (Bozkırın Sesi), *Omiç* ve *Irtış* gazetelerinde 1908 yılı Petersburgda basılan menşeviklerin *Tovariş* (Yoldaş), Kadetler'in *Reç* (Nutuk), *Slovo* (Söz) gazetelerinde editörlük görevlerini üstlendi.²⁷¹ 1908 yılında Samara şehrine taşınarak 1909-1917 yılları arasında Don Tarım Bankı şubesinde çalıştı. 1917 yılı Kadet partisi Merkez Komitesi'nin üyesi oldu.

20. yüzyılın başındaki Kazak toplumunun siyasi ve manevi hayatında önemli yere sahip olan *Kazak* gazetesinin faaliyete başlamasında ve gazetenin ulusal düzeye

²⁷⁰ Rus Çarlığı'nın Avrupa'daki topraklarında ve Ukrayna'da, kırsal bölgelerdeki özyönetim organı. 1864'te toplumsal ve ekonomik hizmetlerin yerine getirilmesi amacıyla kurulmuş, Rusya'da önemli bir liberal etkinlik odağına dönüşmüştür. Daha fazla bilgi için bkz: Kurat, a.g.e., 1987, 359-362.

²⁷¹ Akkuli, S., (2016), *Alihan Bökeyhan, Araştırmalar, makaleler ve Nutuklar*, Almatı, 442.

yükselmesinde önemli yer aldı. 1914 yılı Haziranda Devlet Duması'nın müslüman hizbinin organizesiyle yapılmış Genel Rusya Müslümanları Kongresi'ne katılıp müslüman hizbinin daimi üyesi oldu. I Cihan Harbi yıllarında arka cebheye alınan Kazak, Kırgız, Özbek vs. Türk halklarına çeşitli yardım işlerine liderlik yaptı. *“Ayrıca bu dönemde Kazak gazetesinde makalelerini yayımlayan Alihan 1914 yılı Kazak gazetesinin 80, 81 ve 82. Sayılarında Kırım Türkleri'nin lideri, Rusya Türkleri arasında özel yeri olan İsmail Gaspıralı'nın biyografisi hakkında seri makaleler yayınlamıştı.”*²⁷²

Ağustos 1915'te Halkın Özgürlük Partisi'nin Samara İl Komitesi üyeliğine seçildi.

1917 yılı 15 Şubat tarihinde, I. Cihan Harbi ile ilgili Minsk'te oluşturulan Batı Cephesi'nin yerel departmanına başkanlık etti.

1917 yılı 20 Mart tarihinde Geçici Hükümet'in Torğay eyaleti başkanı ve Türkistan kadetlerinin üyesi görevlerine tayin edildi. Alihan Bökeyhan geçmiş Çar hükümetinin yerine kurulan Geçici Hükümet döneminde eyalet başkanı vazifesini tayin edilen ilk Kazak olmuştur. 2-8 Nisan 1917'de Kırgız kongresini hazırlamak için düzenlenen ilk Torğay bölgesel Kırgız – Kazak- kongresinde teşkilat bürosuna seçildi.

Mayıs 1917'de, Kadet Partisi'nin 8. Kongresi'nde A.N. Bökeyhan, Merkez Komite üyeliğine seçildi. Ancak 21 - 26 Temmuz 1917 tarihlerinde yapılmış 1. Kırgız -Genel Kazak- Kongresi'nden sonra bağımsız bir parti -Alaş'- kurmaya karar verdi.

Arşiv belgeleri Alihan'ın 1912-1915 yılları arasında Kadet Partisinin her türlü faaliyetlerinde aktif yer aldığını gösteriyor. Fakat giderek Kadet partisine olan inancını da kaybetmekte olan Bökeyhan, zamanla partiden ayrılma fikri hakkında düşünmeye başlıyor. Bu hakta kendisinin “Ben Kadet Partisi'nden Neden Ayrıldım?” isimli makalesinde yazıyor: “Kadet partisi toprağın kişinin mülkiyetine geçmesi gerektiğine olumlu bakıyordu, onlar milli özerkliğe karşı çıkıyor, devletten para alacağı halde mollaların dinlerini satacağına, manevi işlerin ayak altında kalacağı düşüncelerine inanıyordu. Bu konulara bakış açımız Kadet partisi ile uygun değildi”²⁷³

²⁷² Ercilasun, G., (2017), “Türk Dünyası'nda Aydınlanma Bilincinin Uyanış Sürecinde Alaş”, *Yüzyılların Kavşağındaki Alaş Düşünceleri isimli Uluslararası Bilimsel Pratik konferansın bildiriler*, Almatı, 69.

²⁷³ “Kazak” gazetesi, 23 Aralık 1917, №256.

Ardından Kadet partisinden ayrıldığını açıkladı. 31 Ekim'de Alaş partisinin kuruluş toplantısına katıldı, yeni partinin Torgay bölge komitesi başkanlığına seçildi ve Alaş Parti programının yazarı oldu.

Başlangıçta Ekim Devrimi'ni kabul etmedi. 5-13 Aralık 1917 tarihleri arasında Orenburg'da düzenlenen 2. Tüm-Kırgız (Genel) Kongresi'ne Kongre Başkan Yardımcısı olarak katıldı. Buradaki oylama sonucu Alihan 12 Aralık 1917 tarihinde Alaşorda ve Kazak Türklerinin lideri oldu.²⁷⁴ Orenburg'un 23 Ocak 1918'de Bolşevik birlikleri tarafından işgal edilmesinin ardından Bökeyhan, Semipalatinsk'e taşındı, ancak Sovyet iktidarı da orada kazandı. 2 Nisan 1918'de H. Gabbasov ve A. Yermekov ile telefonla V.I. Lenin ve I.V. Stalin, Kazakistan'a boşuna sonuçlanan bölgesel-ulusal özerklik vermesi üzerine.

Aralık 1919'da A.V. Kolçak, Sovyet iktidarının safına geçti. 4 - 12 Ekim 1920 tarihleri arasında Kırgız –Kazak- Sovyetleri OSSC 1. Kurucu Kongresi çalışmalarına katıldı. Daha sonra Sovyetler Birliği kurulunca ve Kazak OSSC ve ardından da Kazak SSC ortaya çıktığı dönemde ekonomik çalışmalarda bulundu. Ömrünün çoğunu halkına hasreden Alihan Alaş ideolojisinin tüm kalbiyle bağlıydı. Alihan hayatı boyunca Kazak halkına hizmet etmekten bir an olsa yılmamış hiçbir şey yapmasa bile kalemi ile Kazak Türklüğü'nün düşünce açısından daha da ileri gitmesine katkıda bulunmak istemiştir. Kazak basını, Kazak aydınlanması ve Kazak devletçiliği için mücadelelerde her zaman ön sıralarda dayanan Alihan hayatının son yıllarında da Rus edebiyatı klasiklerinin eserlerini Kazak diline çevirmekle geçirdi.²⁷⁵

20-30 yıl içinde üç kez tutuklandı. 30'lu yıllarda Moskova'da yaşadı. 27 Eylül 1937 tarihinde kurşuna dizilerek idam edildi.

3.1.8 1905 “Karkaralı Dilekçesi”

20. yüzyılın başlarından itibaren Kazak halkı İmparatorluk yönetimi karşısında kendi haklarını korumak amacıyla yönetime dilekçe ve talepler göndermeye başladı. 1902 yılından itibaren gönderilen bu dilekçe ve talepleri birleştiren ana hat yerel yönetim, Kazak dili ve Kazak halkının hukuksuzluğu meseleleriydi. Dilekçelerin gönderilmesi prosedüründe ilk

²⁷⁴ Ercilasun, G., (2016), “20. Yüzyılın iki meşhur lideri: Alihan Bökeyhan ile Atatürk'ün Bağımsızlık yolundaki mücadelesi”, *Alihan Bökeyhan ve Bağımsızlık İdeali isimli Uluslararası Bilimsel Pratik konferansın bildirileri*, Astana, 215.

²⁷⁵

adımı atan din adamlarıydı. Fakat zamanla, özellikle de Birinci Rus devrimi yıllarında dilekçe yazma işine siyasi aydınlar liderlik etmeye başladılar. Böyle değişim dilekçelerin etkili olmasını da güçlendirdi.

İlk başlarda yerel yönetimlere yazılan bu dilekçelerin zamanla adresleri de değişerek İmparatorluk merkezine gönderilmeye başlandı. Genel olarak içerikleri değişmese de zamanın talebine uygun olarak hukuksuzlukların çeşitleri artmaktaydı.

1902 yılından I. Rus devrimi yıllarına kadar gönderilen dilekçeler genel olarak, Kazan, Oral, Lepsi şehirlerinden gönderilmişti. 1905 yılı Haziran ayında bu şehirler sırasına Karkaralı da eklendi.

Alihan Bökeyhan Karkaralı dilekçesinin basılması ile ilgili şöyle yazıyordu: “Kazaklar arasında dilekçe kısa zaman içerisinde hızla yayıldı. Ülkenin farklı bölgelerinden dilekçeyi okuyan Kazaklar ileride yapılacak devlet duması seçimleri ile ilgili sorunları konuşmak için bir araya gelmeye başladılar. Eyaletlerin en uzak noktalarında yaşayan Kazaklar bile gruplar halinde şehirlere girerek burada yapılan mitinglere katıldı. Ruslar, Tatar Türkleri ve diğer milletler de Kazaklar’la birleşti.”²⁷⁶

Kazakistan'ın farklı bölgelerinde mitingler ve eylemler yapılmaya başlandı. Bu eylem ve mitinglere dönemin siyasi aydınları başkanlık ediyordu. Alihan Bökeyhan bu mesele ile ilgili şöyle yazıyordu: *Pavlodar'daki gösterilerin başkanı olan Yakup Akbayev'in Pavlodar'dan Karkaralı'ya tüm protestocularla birlikte gelmesi yol boyunca onların sıralarının genişlemesine neden oldu. Bu aslında örnek bir yürüyüşe benziyordu. Yol boyunca toplanmış Kazak protestocular grubu Akbayev liderliğindeki protestocuları sevinçle karşıladı. Yakup Akbayev kendisinin doğduğu şehre Kasım ayının ortasında ulaştı. Polis merkezinin karşısındaki meydana itiraz mitingi yapıldı.*²⁷⁷ Tüm bunlar aslında Rusya İçişleri Bakanlığı için bir sinyal olmalıydı. Fakat yerel yönetim böyle düşünmüyordu. Olayların büyümesi aslında Karkaralı isyanı'nın temellerini attı.

1905 yılı 15 Kasım tarihinde olaylar büyüyerek Karkaralı şehrini de etkiledi. Bu zaman Karkaralı'da Kurban Bayramı zamanıydı. Şehirde yaşayan farklı milletlerden oluşan

²⁷⁶ Bukeyhanov A., (1916). *Vıborı v Stepnom Krae. K 10-letiyu Gosudarstvennoy Dumı*, Saint Petersburg, 43-44. (Bozkır Bölgesinde Seçimler: Devlet Duması'nın 10. yıl dönümüne)

²⁷⁷ Bukeyhanov, a.g.e., 1916, 44.

mitinge 400 civarında protestocu katılmıştı. Buradaki protestocular en farklı meslekleri kapsıyordu. Bu da Karkaralı mitinginin geniş sosyal temellerinin olduğunu gösteriyordu.

Karkaralı dilekçesi sömürge yönetimi makamlarına gönderilen dilekçeler arasında en büyük ve en anlamlı dilekçeydi. Haziran 1905 tarihinde Karkaralı yakınlarındaki Koyandı, şimdiki ismiyle Botov ilçesinden gönderilen dilekçe Kazak halkı adından İmparator II. Nikolay'a düzenlenmişti. Semey eyaletinin Karkaralinsk şehrinden 42 ünlü Kazak tarafından imzalanan bu dilekçeye daha sonra Akmola ve Semipalatinsk eyaletlerinin komşu ilçelerinin vatandaşları da imza atmaya razı olunca dilekçeyi imzalayanların sayısı 14000'i geçiyor. Birkaç nüshası basılan bu dilekçelerde Bökeyhanov'un yanı sıra, Baytursinov, Akbayev ve Nurekenov'un da imzası vardı.

Dilekçede bölgenin idari sisteminin yeniden gözden geçirilmesi, Kazak dilinin statüsünün yükseltilmesi ve adli işlerde Kazak dilinin kullanımının yasallaştırılması, sömürgeci yerel yönetimin faaliyetlerinin kısıtlandırılması ve Kazak milletvekillerinin Devlet Duması'na katılımı konusunda Rusya Devlet başkanına Kazak vatandaşları çağrıda bulunuyordu. Dilekçede "Ticaret, tarım ve diğer mesleklerle uğraşanların oy kullanma yetkisi olduğu halde hayvancılık yapan kırgızlar neden seçim hakkından mahrum bırakılmıştır?" sorusuna yönetimin yetkili üyelerinden cevap talep ediliyordu.

Karkaralı dilekçesinde ayrıca yerel halkın hak ve özgürlüklerinin ihlal edilmemesi, Çarlık valilerinin tiranlığının yasaklanması, anadilde eğitim verilmesi, yeniden yerleşim politikasının durdurulması ve el konulan toprakların Kazaklar'a iade edilmesi gibi talepler de yer alıyordu.

Sabrı taşmış halkın isteklerini yerine getirmek yerine yerel yönetim organları, yeniden Karkaralı ve çevresindeki vatandaşların bu haklarından faydalanmaması gerektiğini savunuyordu. Bunu Semipalatinsk bölgesi askeri valisinin 19 Haziran 1905 tarihinde Bozkır Genel Valisine yazdığı bir mektubundan görmekteyiz: "Kırgızların dilekçe ve talep göndermelerine izin vermemeliyiz."

Dilekçenin diğer nüshaları ise "Sın Oteçestva", "Russkie Vedemosti" gibi merkezi gazetelerde yayınlanması için onların yazı işleri bürolarının adreslerine gönderilmişti.

22 Temmuz 1905 tarihinde yerel posta ve telgraf yoluyla Rus diline çevirdiği bir nüshasını Temirgali Nurekenov İçişleri Bakanına gönderdi. Bu nüsha diğerlerine kıyasla içerik açısından en büyük olan nüshaydı. 47 talebi kendisinde barından bu versiyon Kazak halkının karşılaştığı sorun ve haksızlıkları detaylıca yansıtıyordu.

Seçim sisteminin yeniden yapılandırılması için öneriler, din meselesi, Kazak dili, mahkeme yönetimi, toprak sorununun çözümü gibi çeşitli konuları kendisinde barından bu talepler sonuçsuz kalmadı.

Üst düzey devlet kurumlarına dilekçe göndermek, Kazak halkının siyasi bilincinin uyandığını ve güçlendiğini gösteriyor ve onun kendi haklarını koruyabildiğini ispatlıyordu.

Çarlık hükümeti Kazak halkının görüşlerini dikkate almak zorunda kaldı. Dilekçelerin yazarları bir cesaret ve organizasyon örneği sergiledi. Ancak Çarlık hükümeti dilekçelere uymayı reddetti. Bu gereksinimler, Rus İmparatorluğu'nun sömürge politikasına uymuyordu. Yine de, dilekçe hareketi olumlu bir rol oynadı - Kazaklar Rusya'nın Birinci ve İkinci Devlet Dumalarına seçildi. Kazak entelijansiyasının önde gelen temsilcileri özellikle kitlelere önderlik etmede ve sömürge otoritelerine dilekçe düzenlemede aktifti.

Karkaralı mitingine liderlik yapanlar 20. yüzyıl Kazak aydınlarının en faalleriydi: Yakup Akbayev, Ahmet Baytursinov, Kölbay Toğısov, vd. Gösteriler sırasında Y. Akbayev *“siyasi özgürlüğün kendi istekleriyle vermediklerini, Rusya hükümetinden zorla alındığını”* vurgulayarak halkı istilacı yerel yönetime baş eğmemeye ve yeniden onlarla mücadele etmeye çağırdı.²⁷⁸ İsyanın teşkilatçıları sonradan siyasi sürgüne uğradı. Bazı memurlar işlerinden kovuldu veya başka bir göreve değiştirildi. Bir kısım protestocu kaçmayı başarsa da, bazı liderler ağır ceza aldı, mesela Yakup Akbayev Yakutya'ya sürüldü.

3.2 Alaş Partisi

Partileşme sürecinin başlamasını doğal şartlar olumlu hale getirdi. Kazak halkının Devlet Dumalarına seçilen milletvekilleri vatanın geleceğini düşünmek ve şartları oluşturmak, oluşan şartları müteakiben otonomi veya özgürlük almak için ellerinden geleni etmeliydiler. Geride bıraktıkları 19. yüzyıl onlara çok pahalıya mal olmuş, bağımsızlığın yerini Rus işgali

²⁷⁸ Kul-Muhammed, M., (1995). *Jakıp Akpaev. Patriot. Politik. Pravoved*, Almatı, 43. (Jakıp Akpayev: Vatansever, Politikacı, Hukukçu)

almıştı. Yüzyılın ortalarında Kazak Bozkırı Ibray Altınsarıulı ve Abay gibi Kazakların bilim ve sosyal tarihine liderlik etmiş bilgilere vatan olmuştu. Onlar da bu vatana burcu ona kalem ve hareketleri ile hizmet ederek ödemeyi göze almışlardı.

Bu dönemde bölgede ortaya çıkan partiler arasında ikisi diğerlerinden daha çok seçiliyordu: anayasal demokratların Alaş adını alacak Partisi ve sosyalistlere ait Üç Cüz partisi. 1917 yılında kurulan Geçici Hükümet'e kadar Kazak Bozkırı türlü türlü olaylara şahitlik etti. Yüzyılın başında Kazak halkının önünde duran en önemli mesele Kazak topraklarını Rus işgalinden kurtarmaktı. Bu meseleyi çözmek için Kazak aydınları sorumluluk aldılar. Ancak onların da görececek çok işleri vardı. Kafkasya'dan farklı olarak bu coğrafya Osmanlı'dan çok uzaktaydı, fakat yine Kafkasya'dan farklı olarak İngilizlere yakın olan bu coğrafya uzun yıllar boyunca bölgesel savaflara şahitlik etmişti. Rusya'nın önce Kuzey sonra da Güney Kafkasya'da verdiği mücadeleler ve o toprakların işgali Batı Türkistan haklarının bağımsızlıklarını korumaya yetmişti.

20. yüzyılın başında Batı Türkistan'ın Rusya İmparatorluğu tarafından işgali yeni bitmiş, Kazak Bozkırları bu işgalin 50. Yılını yaşıyordu. İşgal her iki coğrafyada aynı etkiyi vermiş, işgale kadarki hanlıklar arasındaki savafları durdurarak Rusya, önce İpek Yolu'ndaki güvenliği temin etti. Ardından bölgenin sosyal gelişmesini temin etmek adına bir takım yenilemelere el atarken bu planını bölgenin ekonomik fethini gerçekleştirmek için de uyguladı. Güney Kafkasya'da uygulanmış politikalar 20 yıl arayla Hazar Denizi'nin doğusundaki engin Batı Türkistan çöllerinde uygulanmaya başlamıştı. Önce iç özgürlükler kaldırılıyor, sonra mahkeme ve eğitimde bir takım düzenlemeler yapılıyordu, Ruslar'ın göçünü Rusça'nın anadil konumuna getirilmesi takip ederken, Batı Türkistan'ın serveti Rusya'nın farklı bölgelerinin gelişmesi için harcanmaya başlanmıştı. Daha da kötüsü 1860 yılında Derbent'i kaybeden Azerbaycan misali Batı Türkistan'ın farklı yerlerinde yapılan yerel düzenlemelerle toprak kayıpları ve arazi meselelerinin ön plana çıkarılması politikasının uygulanmasıydı.

Eğitimdeki yenilemelere ilk başlarda halkın güvenmemesi gayet normaldi. Çünkü bölgede giderek çoğalan misyonerlik siyaseti dini eğitime üstünlük veren yerli halkın ana

dilini de etkiliyordu. 20. yüzyılın başında Kazak toplumunda üniversite mezunu gençlerin sayısı 120 iken, lise mezunlarının sayısı 700'e ulaşmıyordu.²⁷⁹

Genç nesli 20. yüzyılın başında imparatorlukta yaşamış Devrim hareketleri etkilemişti. Bu Devrim hareketleri arasında 1905-1907 burjuva demokratik devrimi en etkilisiydi. İsyan zamanı İsyanın merkezinde olmuş imparatorluğun başkenti Petersburg, Moskova gibi şehirlerde çok sayıda Kazak gençlerinin eğitim alması ve onların da bu olaylarda iştiraki tesadüf değildi. 1905 yılının kışında gelecek Alaş partisinin temelleri atıldı. Oral şehrinde Kazaklar'ın Anayasal Demokrat partisinde kurmak hakkında tartışmaları 1906 yılında Semey şehrinde Alihan Bökeyhan ve Şakerim Kudayberdiuli gibi Kazak aydınlarının toplantıdaki diğer Kazaklar'a Kadet partisinin programını tanıtmaları takip etti.²⁸⁰ Günümüze kadar hiçbir belgesine ulaşılamayan bu parti Kadet Partisi'nin Kazak bölümü diye isimlendirildi. Kazık devletçiliğin ilk partisi olma özelliğini taşıyan bu parti devlet kurma yolunda en doğru yolu seçti Rusların kolonileşmesi ne karşı Kazak halkının siyasi mücadelesi bu mücadelede Kazak halkının Alaşorda devletini kurma yolunda attığı sayısız adımların en önemlisi bu partinin kurulmasıydı.

1917 yılı 300 milyon Müslümana ev sahipliği yapan Rusya İmparatorluğu'nun çöküşü 300 yıldan fazla yönetimde olmuş Rusya İmparatorluğu'nun son hanedanlığı Romanovlar sülalesinin tahtan inmesi ile başladı. Halk bunu hazırlanmıştı. Şubat devrimi Rusya Müslümanları'nı ümitlendirdi. Moskova şehrinde yapılan Rusya Müslümanları Kongresi ülkenin Güney bölgesi ve sınırlarda yaşayan onlarla halkı ilgilendiriyordu. Kongres programını çok mesele koyulmuştu. Bu meseleler içerisinde en önemlisi devrimden sonraki Rusya'nın devlet kuruluşu meselesidir. Rusya Müslümanları bu konuda hepsi oybirliğiyle bir çağrı yaptı: Geçici Hükümet yerini Federatif demokratik Cumhuriyeti vereceği takdirde Rusya Müslümanları onu destekleyecekti.

1917 yılı Baharda Kazak Bozkırı'nda Geçici Hükümet'in yönetim organlarının yanı sıra sabit hükümetinin de destekçileri olan çeşitli cemiyetler kuruldu: Yedisu eyaletinde "Müslüman Emekçiler Birliği", Bişkek şehrinde "Buhara" adında cemiyet, Verniy şehrinde "Müslüman İşçilerin Birleşmiş Cemiyeti", Ombı şehrinde "Demokratik Öğrenci Gençler Sovyeti", Akmola'da "Genç Kazak", Aulie Ata'da Turar Rıskulov'un kurduğu "Kazak

²⁷⁹ Nurpeyisov, K., (1995). *Alaş hem Alaşorda*, Almatı, 38. (Alaş ile Alaşorda)

²⁸⁰ Nurpeyisov, a.g.e., 1995, 35.

Gençlerinin Devrim Cemiyeti", Semey'de "Janar", Kızılyar'da "Talep" adında gençlerin toplulukları kuruldu.²⁸¹

1917 yılının başındaki Devrim Kazak halkının problemlerini hall etmeyeceğini zamanla ortaya koydu. Giderek halkın ve Kazak aydınlarının Geçici Hükümet'e, burjuvazi ve Kadet partisine bakışları değişmeye başladı. Alihan Bökeyhan *Kazak* gazetesinde yayımladığı "Ben Kadet Partisi'nden niye ayrıldım?" isimli makalesinde kendisinin düşüncelerinin değişme sebeplerinden bahsederek yazıyor: 1) Kadet Partisinin toprağı her bir adamın özel mülkiyetini vermek politikasına karşı çıkıyorum. Kazakistan'daki sosyal-ekonomik yaşamın özellikleri nedeniyle toprağın özel mülkiyete verilmemesi gerektiğini o ıspatlıyordu, fakat Kadet Partisi'nin programında toprağın özel mülkiyete verileceği açıkça belirtilmişti. 2) Kadet Partisi küçük milletlere milli otonomi vermekten yana değil, fakat Kazak aydınlarının önemli amaçlarından biri milli özerklik kazanmaktır. 3) Kadet Partisi dini devletten ayrı tutmayı karşıdır. Avrupa tarihine bakarsak devletten maaş alan din adamları dinin değil, devletin tarafını tutuyorlardı. *"Bu üç farkın ortaya çıkması sonucu ben Alaş partisini kurmaya karar verdim. Ben bu konuda Temmuz'daki Genel Kazak Kongresi'nde konuştum."*²⁸²

Yukarıda Alihan Bökeyhan'ın bahsettiği üç mesele Kazak ziyalılarının Kadet Partisi ile yollarını ayırıp Alaş partisi kurmalarına neden oldu. Bu konu hakkında esas tartışmalar Genel Kazak Kongreleri'nde yapılmalıydı. Bununla da Bökeyhanın düşünceleri Liberal demokrattan milliyetçi demokrata dönüştü.²⁸³

1. Genel Kazak Kongresi 1917 yılı 21-26 Temmuz tarihlerinde Orenburg şehrinde yapıldı.²⁸⁴ Kongre'ye Akmola, Semey, Torgay, Oral, Jetisu, Sırderya eyaletlerinden ve Bökey Ordasından kazak sınırları haricinden ise Fergana vilayeti Kazakları'ndan delegeler katıldı. Kapsamına, delegelerin temsil ettiği topraklara, meselelerin tartışması ve alınan sonuçlara bakıldığında bu kongre Genel Kazak Kongresi olarak isimlendirilmektedir. Doğrudur, Kongre siyasi parti meselesi de dâhil olmakla 14 konuyu tartışıp karar vermeliydi. Kongre'nin en çok tartıştığı en önemli konular arasında parti kurulması meselesi vardı. Kazak Bozkırı'nın farklı yerlerini temsil eden delegeler parti kurma konusunda anlaştılar. Kazak halkının kendi geleceği için kendisinin Partisi'nin olması gerekiyor. Bu partinin programının

²⁸¹ Nurpeyisov, a.g.e., 1995, 110-111.

²⁸² Nurpeyisov, a.g.e., 1995, 115.

²⁸³ Nurpeyisov, a.g.e., 1995, 116.

²⁸⁴ İliyasova, K., (2003). *Kazak Syezderi: Kaulı kararları men şeşimderi (1917-1919 j.j.)*, Kızılorda, 128. (Kazak Kongreleri: Kararlar ve Çözümler (1917-1919))

hazırlanmasını Kongre katılımcıları, İslam Konseyi'ne - yani Şura'yi İslam'a seçilmiş milletvekillerine havale edildi. Kongre'nin kararına göre Parti'nin esas amacı demokratik, federatif, parlamenter cumhuriyet kurmaktır. Parti planının hazırlanması ile vekiller onu eyalet komitelerinin nezaretine gönderecekti. Burada onaylanacağı takdirde kurucu meclise toplanacak Kazak vekilleri siyasi parti planını onaylayacaktı. Siyasi partinin program taslağı hazırlanana kadar bu kurucu meclisin kararları vekillere kararnameler verebilirdi. Yeni kurulmuş parti "Alaş" adıyla isimlendirildi.²⁸⁵ 1917 yılı 21 Kasım'da *Kazak* gazetesinde Alaş partisinin kurulmasına işaret eden bir haber yer alıyordu. Makalelerden birinde Parti'nin programı basılmıştı. Bu Kazak halkının kurduğu ilk milli partiydi.

Parti kurulduğunda onun özel bir programı yoktu. Partinin kurulduğu 1. Genel Kazak Kongresi'nde bu mesele ile ilgili işlerin yapılması kararlaştırıldı. Ahmet Baytursinov tarafından 1917 yılında sonbaharda başlanan program düzenlenmesi işi Parti'nin basın yayın organı olan "Kazak" gazetesinde programın yayınlanmasıyla ve Parti'nin ikinci toplantısında kabul edilmesiyle sonuçlandı. Ahmet Baytursinov'a göre Kazak halkı Şubat devrimini zaten bekliyordu. Fakat Ekim darbesini Kazak halkı da diğer halklar gibi beklemediğinden bu olayı korkuyla karşıladı. Bunun nedeni gün gibi ortadaydı. Asrın başında Kazak halkının önünde duran meseleleri çözmek için umut ve inançları vardı. Bu ümit ve inançlar Rus devrimi ile daha da güçlenmiştir. Yönetime gelen Geçici Hükümet, yıllardır birikmiş problemleri çözmeye kalkışmadı. Ardından, yerine gelen Sovyet yönetimi, biriken sorunları komünizm ideolojisi çerçevesinde çözmeye kalkınca, halk bu olaya sadece kenardan ümitsiz bakmaya başladı.

İşte böyle tarihi dönemde ortaya çıkmış milli bir parti Alaş Partisi vardı. O parti Kazakların sesi olacak ve ülkeyi ileri taşıyarak Kazaklar'ın kendi devletlerine sahip çıkmasını destekleyecekti. Bu meseleler Alaş'ın programında yer alıyordu.

10 maddeden oluşan programın 1. Maddesi devletin şeklini belirliyordu. Rusya'daki burjuva demokratik devrimi ile demokratik federasyon devleti kurulmalı Kazak halkı bu federasyona özerklikle dâhil olarak siyasi bağımsızlıklarını elde etmeliydi. Programa göre bu demokratik cumhuriyette ülkeyi yöneten halk olmalıydı. Program federasyonun anlamını eş hukuklu devletler Birliği olarak gösteriyordu. Federasyon kuracak devletlerin özgürlüğü

²⁸⁵ Nurpeyisov, a.g.e., 1995,119.

programda onların "dayanışma" ve "kendisi kendisini yönetmelidir" gibi açıklamalarıyla kesinleştirilmişti.

Programın bir sonraki maddesi yerel özgürlük diye adlandırılmıştı. Bu maddeye göre Kazaklar yaşayan eyaletlerin hepsinde yönetim Kazaklar'da olması şartıyla Rusya Federasyonu üyesi olur, isterse Kazak otonomisi diğer otonomilerle birlikte, istemezse kendisi yalnız başına olabilirdi. Alaş partisi adillere hak çaresizlere yoldaş istismarcılara düşman olacaktır. Parti güç ve kuvvetini iyilik yolunda harcayacaktır. Bu maddeye göre tüm Kazak halkının siyasi bağımsızlığı ile ilgili meseleler, başka sözle, programın 1. Maddesinde gösterilmiş meselelerin detaylıca açıklanması göze çarpıyor. Maddeye göre Rusya Federasyonu'nun bir hissesi olacak kazak otonomisi bütün Kazaklar'ın yaşadıkları yerlere sahip olacaktı. Maddenin ikinci kısmına göre Federasyona eş hukuklu üye şeklinde dâhil olacak Kazak otonomisi nin eş hukuk olduğuna zarar geleceği halde o federasyondan ayrılarak tam bağımsız devlet olacaktı. Aslında bununla da Alaş ziyalıları Kazak halkının tam bağımsız devlet kurma fikrini programa dâhil etmişlerdi.

3. paragraf temel hukuklar diye isimlendirilmiş, burada emekçi kitlelerin temel hukuk ve özgürlükleri hakkında meseleler konuşuluyordu. Paragrafa göre Rusya Cumhuriyeti'nde vatandaşın dini ve cinsi farketmeksizin, sadece hukuklarını temin edilmesi gerekiyor. Bununla da insanları özgür toplanma hukuku topluluk kurma hukuku söz özgürlüğü neşriyata yazmaya özgürlük verileceği mahkeme kararı olmadan hiç kimsenin cezalandırılmayacağı kanunla belirleniyordu.

Bir sonraki paragraf dini siyaset hakkındaydı. Programda dinin devletten ayrı olduğu kaydedilirken bunun devletin dini kurumların işine karışmayacağı, dinin de devlet işine karıştırılmayacağı anlamına geldiği vurgulanıyordu. Tüm dinlerin kanun önünde beraber olduğu, bununla da her bir vatandaşın dini bakışlarına ve din değiştirmesine özgürlük tanınacağı belirtiliyordu.

5. paragraf mahkeme ve yönetim diye isimlendirilmiştir. Bu paragrafa göre mahkeme işinin hayata geçilmesinin temel prensipleri belirleniyor, mahkemeler halkın haline uygun kurulmalı, mahkemeyi yönetenler yerli halkın dilini bilmek zorundaydı. Kazakistan'da mahkemeler Kazak dilinde yapılmalıydı. Bu temel prensipti.

Diğer paragraf Vatan savunması işinin kurulmasını belirliyordu.. Burada kurulacak Kazak otonomisinin Vatan savunma güçlerini koruma prensipleri gösteriliyordu. Dönemin Rusyası'nda kullanılan vatani koruma işinin prensiplerini değiştirerek askeri hizmete çağırılmış vatandaşlara kendi memleketlerinde askerliğin sırları öğretilecek ve o vatandaşın kendi toprağını memleketini korunması prensibi temel alınıyordu. Kazak özerkliğinin Silahlı Kuvvetleri milis güçleri gibi yapılandırılmalıydı.

7. paragrafa göre sağlık hizmetini devlet her insanın maddi şartlarına uygun şekilde teşkil etmeliydi.

Programın diğer maddesi işçileri atanmıştı işçilerin hukukunu anayasa ile korumak devletin temel prensibidir.

Dokuzuncu paragraf halka bilim vermek ile ilgiliydi. Temel prensibe göre bütün vatandaşlara bedava eğitim verilmeliydi. Kazakistan'daki bütün eğitim yerleri - ilkokul, ortaokul ve üniversitede eğitim anadilinde verilmeliydi.

Son paragraf yer meselesi ile ilgiliydi. Rus İmparatorluğu'nun sömürge siyasetinin başlamasından 20 yüzyılın başlarına kadar Kazak topraklarında toprak meselesi güncelliğini koruyordu. Bundan dolayı Parti Toprak meselesini özel dikkat çekmekte haklıydı. Parti programında Kazak halkına ait toprakların Kazak halkına geri vermek, Rus köylülerinin Kazak topraklarında yerleştirilmesine yasak koymak, toprağın özel mülkiyete verilmesini önleyip ortak kullanımına temin etmek, yeraltı zenginlikler, ormanlar ve su havzalarının devlet kontrolünde kalması gibi meseleler Alaş partisinin programında yer almıştı.

Alaş Partisi'nin kurulması ile partinin diğer Kazak vilayetlerinde geçici komisyonlarının kurulmasına başlandı. Bu komisyonlara Alihan Bökeyhan, Rahımjan Mersekov, İmam Alibekov, Ahmetcan Kozıbagarov, Turagül Kunanbayev, Halel Ğabbasov, Sadık Düysenbiulı, Alimhan Ermekov, Müstakim Maldıbayev, Anuar Moldabaev, Biahmet Sarsenov gibi öndegelen aydınlar başkanlık ediyorlardı. Zamanla parti komisyonuna katılanların sayısının çoğalmasıyla Alaş partisi kongresinde vilayet kiomisyonlarını temsil eden kişilerin sayısı 15'e yükseldi.

Partinin bu komisyonuna başkan olarak Halel Ğabbasov seçildi ve onun yardımcısı Ahmetcan Kozıbağarov, mali işler yardımcısı Anuar Moldabayev, sekreteri Sadık Düysenbiulı oldu.²⁸⁶

3.2.1 “Kazak Elinin Tüzüğü”, Kazakistan’ın ilk Anayasası

Aslında Alaş partisinin programının temelinde 1911 yılında Barlıbek Sırtanov tarafından yazılmış “Kazakistan’ın ilk Anayasası” diye nitelendirebileceğimiz bir kanun toplusu duruyordu. Bağımsız bir cumhuriyetin vatandaşlarının sahip olması gereken tüm hukuk ve özgürlükleri kendisinde barındıran bu yasa tasarısı “Giriş” kısmı ve 4 anabölüm altında toplanan 28 maddeden oluşmaktadır:

Kazak Elinin Tüzüğü Giriş

Kazak eli eski halklardan biridir. Onun tarihi derinlere kök salmıştır. Bağımsız yaşamış, toprağını savunmuştur. Halkın sayısı 7 milyona ulaşmıştır. Sayısına göre Rusya’da üçüncü yerdedir. “Aktaban Şubırındı”, “Alkaköl sulama” yıllarında güçlü ve sayıca çok olan Kalmık askerleri karşısında birliğin olmaması sebebiyle direnemedi. Fakat Üç Cüz’ün bilge oğulları bir bayrak altında toplanmaya söz vererek Kalmıklar’ı geri kovdu. Ebilhayır han acele ederek Küçük Cüz Kazakları’nı Rusya’ya bağımlı hale getirdi. Rus çarı yaptığı anlaşmayı ihlal ederek, Kazak topraklarında kaleler dikti, işgalleri yoğunlaştırdı, Kazaklar’ı kuşatarak, Kazak topraklarına, ekmek ve suya el koydu. Talihsiz Kazaklar kendi topraklarını kaybetti, çöle ve kuma sürüldü.

Yeni dönemde egemenliği kendi halkımıza ait olan devlet olmak maksadıyla, tüm ülkelerle dost, olmak için, silahsız, savaşız, kansız ayrı bir Kazak eli Cumhuriyeti oluşturacağız. Kazak eli Cumhuriyetinde yüksek yönetimi tüm Kazak ve diğer milletlerin temsilcilerinin oylaması ile faaliyete geçecektir. Seçilecekler devletin en seçkin, eğitimli ve devleti için kendilerini adamaya hazır insanlardır.

Kendi başına bir ülke olma hedefiyle, dünyada kendi kendini yöneten milletler olarak, bağımsız bir ülke olmak ve ülkeyi mutluluk, eşitlik ve özgürlük dolu bir yaşama götürmek için bu kanunlar yürürlüktedir.

²⁸⁶ İliyasova, a.g.e., 2003, 130.

I. Kazak Eli Cümhuriyeti'nin bağımsız olması hakkında

1. Kazak Eli, halkın yönettiği, Kazaklar'a has özelliğe sahip bir devlettir.
2. Kazak Eli'nin kendisinin bayrağı var. Bu bayrak yeşil, kırmızı ve sarı renklerden oluşuyor. Başköşesinde ay ve yıldız resmi var. Yeşil, ülkenin İslam'a olan bağlılığının sembolü, kırmızı, ülkeyi savunmada kan dökülmesinin sembolü, sarı Kazak Bozkırının ve özgürlüğün sembolüdür.
3. Bundan böyle Kazakistan, Rusya ile dost, yani egemen ilişkilere sahip olacaktır.
4. Kazak Eli'nin yüce yönetim organı Halk meclisidir. Halk oylaması yoluyla buraya seçilen vekiller oylama yoluyla Kazak Elinin başkanı – Cumhurbaşkanı'nı 4 yıllık süreye seçecekler.
5. Bir Cumhurbaşkanı'nın iki kereden fazla seçilme hakkı yoktur.
6. Cumhurbaşkanı ülkeyi bakanlar vasıtasıyla yönetecek. Bakanları Cumhurbaşkanı kendisi tayin edecek, fakat Millet Meclisi'nin onayı gerekecek.
7. Bakanlar kendi görevleri ile ilgili Cumhurbaşkanı ve Millet Meclisi karşısında sorumludurlar.
8. Kazak Eli Cümhuriyeti'nin başkan yardımcısı Cumhurbaşkanı olmadığı dönemde devleti yönetecek, Cumhurbaşkanı olduğu halde onun dediklerini yapacaktır.
9. Kazak topraklarında otorite yasama, yürütme ve yargı organlarıyla yürütülecektir. Üç güç birbirine bağlı değildir, otoritesizliğin önünde engeldir.

II. İnsan hakları hakkında

10. Kazak devletinde tüm insanlar eşit haklara sahiptir. Bir kişiye din, kan, köken veya ırk temelinde hakaret etmek kabul edilemez. İnsan yalnızca yasaya ve Tanrı'ya karşı sorumludur.

11. Kazak devletinde insanların özgürlük, eşitlik ve mutluluk içinde yaşama hakkı vardır.
12. Kazak devletinde erkekler ve kadınlar eşittir. Kazak örf-adetleri kadını küçümsemiyor, kadınların rızasıyla gerçekleşiyor.
13. Kazak devletinde insanların özgürce konuşması, dernek kurması ve partilere katılması yasak değildir.
14. Bir örgütün, partinin veya insanın birbirine karşı ırkları kışkırtan faaliyetleri yasaktır. Failler kanunen sorumludur.
15. Kazak devletinde hiç kimse mahkemenin izni olmadan alıkonulamaz veya hapsedilemez. Tutuklular 24 saat içinde mahkeme tarafından cezalandırılmalı veya serbest bırakılmalıdır. Yasayı ihlal ettiği için hapsedilenler, mahkemede cezalandırılırlar.
16. Kazak devletinde insanların yazışmalarının açılmasına izin verilmez. İzin, mahkemenin sorumluluğundadır.
17. İnsan her türlü mülke sahip olma hakkına sahiptir. Mülkiyetin bulundurulması, kullanılması ve elden çıkarılması insanlara zarar vermemelidir. Mülkiyet haklarının ihlali, kanunen bedeli ödenerek gerçekleşir.

III. Kazak yeri hakkında

18. Kazak yeri Kazaklar'a aittir.
19. Kazak halkının arazisi satılık değil, Allah onu insan kullanımı için yaratmıştır.
20. Kara, orman, su, göl ve mallar Kazak halkına aittir. Otlatma, tarım, ekim ve arazinin yararlı amaçlarla hazineye iade edilmesi devletin iznine tabidir.

IV. Mahkemeler hakkında

21. Mahkemeler görevlerinde bağımsızdırlar.

22. Yargı hukuka ve mahkeme kurallarına dayanmaktadır.
23. Yargıçlar, hükumete veya insanlara itaat etmeyecek şekilde, hukuka ve hukukun üstünlüğüne göre karar vermelidir. Yargıçları etkileyenler ceza alacaktır.
24. Kazak devletindeki tüm hakimler, ömür boyu Millet Meclisi tarafından seçilir. Yasayı ihlal eden veya uymayan yargıçlar görevden alınır.
25. Görevden alma, bir insan başvurusu ve Kazakistan Cumhuriyeti Mahkemesi Başkanının kararı ile Millet Meclisinde çoğunluk oyu ile onaylanır. Aksi takdirde hakemlik görevine devam edecektir.
26. Yargıçlar Kazak dilini bilmelidir. Diğer ırklar mahkemede kendi dillerini konuşma hakkına sahiptir.
27. Ağır suçlara karar verme hakkına sahip olan Jüri mahkemeleridir. Jüri heyeti 7 kişiden oluşmaktadır.
28. Mahkeme işinde parti üyesi olmamalıdır. Yargıçlar partiye katılma hakkından mahrumdur. Gizli parti üyesi olursa görevden alınır.”

13 Haziran 1911. St. Petersburg, Sırtanov Barlıbek Alaşinskiy.

Yazar Barlıbek Sırtanov 1866 yılı Jetisu eyaleti, Kapal kazasının Arasan ilçesinde doğmuştur. Babası Sırtan beye halk saygı duyuyordu. 1881 yılında babası Sırtan beye müracaatla ünlü akın Cambul Cabayev “Sırtanğa” adlı bir şiir yazmıştır. Eğitim alması için oğlu Barlıbek’i en iyi okullardan birine göndermeye çalışan Sırtan bey sayesinde Barlıbek orta okulu Vernıy şehrinde 1877 yılında açılan erkek çocuklar gimnazyumunda okuyor. Barlıbek, esas olarak soyluların ve aristokrasinin çocuklarının bulunduğu gimnasiumdaki eğitime olan tutkusundan dolayı en iyi öğrenci oldu. Bu okulun müdürü D. Novak, öğrencinin eğitim alma isteğini göz önünde bulundurarak, Barlıbek’in üniversitede eğitimine devam etmesi için validen fon ayırmasını istedi. Askeri vali Barlıbek Sırtanulı’na St. Petersburg Üniversitesi Oryentalizm Fakültesi’nde okumak için özel bir burs verdi.²⁸⁷ “Barlıbek dünyayı

²⁸⁷ Özbekulı, S., (1996). “Barlıbek Sırtanulı”, Almatı, 26.

görmek, başkalarına örnek olmak ve yol göstermek amacıyla doğduğu köyü yalnız bırakıp oradan ayrıldı”²⁸⁸

Aldığı burs sayesinde 1886 yılında İmparatorluğun başkenti Petrograd’daki üniversitenin Orientalism fakültesinde okuma hakkı kazanıyor. Üniversitede hem öğretmenleri hem öğrenci arkadaşları açısından çok şanslı olan Barlıbek’e Arapçadan V.R. Rosen, Farsçadan V.A. Jukovsky, Türk-Tatar dilinden I.N. Berezin, Doğu ülkeleri tarihinden N.I. Veselovsky gibi büyük uzmanlardan ders aldı. Çalışkanlığı nedeniyle bilgiye susamış olan Jetisu’dan gelen bu başarılı öğrenci, ara sınavları mükemmel notlarla geçer. Burada öğrenci olduğu yıllarda eğitim alan gençler arasında Kazak devletçilik tarihinin önemli isimleri M. Seralin, B. Karatayev, A. Temirov, B. Kulmanov gibi ünlü isimlerle tanışma fırsatı yakalıyor. Bu gençlerle birlikte “Jerlester” (Yurttaşlar) adında topluluk kurmayı başarıyorlar. Bu topluluk üyeleri, öğrencilere yardım organizasyonunun yanı sıra siyasi ve sosyal konuları tartışıyor, Kazak Bozkırları’ndaki kültürel ve eğitim çalışmaları hakkında görüş alışverişinde bulunurlardı. Bilgi ve organizasyon becerilerini St. Petersburg’da artıran Barlıbek, 1890’da birinci derece diploması ile onur derecesiyle mezun oldu.²⁸⁹ B. Sırtanov, üniversiteden mezun olduktan sonra 1891-1894 yılları arasında Taşkent’te Türkistan Genel Valiliği Hazine Odası’nda çalıştı.²⁹⁰

29 Eylül 1894’te Jetisu askeri valisinin emriyle bölge yönetimi idaresinin yürütme departmanının başına atandı. Daha sonra özel görevler için küçük bir memur olarak görev yaptı. Burada çalıştığı dönemde Rus yetkililer tarafından zulüm gören kendi halkına yardım etmeyi temel görevi olarak kabul etti.

Barlıbek, memleketinin gözünü açmak için Ahmetkerim Zeynulin adlı bir vatandaşla birlikte basım işinde kullanmak amacıyla Kazan şehrinden 3 pud²⁹¹ kadar Arapça harfler ödünç aldı ve *Semireçenskie Oblastnye Vedomosti* (Semireçye bölgesel haberleri) gazetesinde *Tuzemny Otdel* (Yerel departman) başlıklı bir köşe açtı. Bu bölüm, göçebe Kazak halkının durumu, toprağın azalması ve sömürge politikasının sonuçları hakkında soruları gündeme getiriyordu. Barlıbek Sırtanov, Çarlık hükümetinin 1905 yılında çıkardığı kararnameye, tüm camilere Çar II. Nicholas’ın portresinin asılması emrinin uygulanmaya başlamasıyla şiddetle karşı çıktı. Ülkenin önde gelen isimlerinden Barlıbek Sırtanov müslümanların

²⁸⁸ Tınışpayev, M., (1915). “Sırtanov Barlıbek”, *Kazak*, 95,

²⁸⁹ Özbekulı, a.g.e., 1996, 26.

²⁹⁰ Özbekulı, a.g.e., 1996, 27.

²⁹¹ 14. Yüzyıldan itibaren Ortadoğu coğrafyasında kullanan ağırlık birimi. 1 pud tahminen 16 kilogramdır.

huzursuzluğunun ön saflarında yer aldığından, ondan korkan vali isteksizce verdiği talimatın yürürlükten kaldırılması ile ilgili yeni bir karar aldı.

Sırtanov Kazak halkının İslam’la birlikte Avrupalı bilimle silahlanmadığı sürece onun geleceğinin kasvetli olacağını göz önünde bulundurarak Jetisu bölgesindeki aydınlanma meselesine de çözüm aramaktaydı. Özellikle, Kapalı ilçesindeki zengin Maman Kut’un çocukları tarafından yaptırılan medresenin cedit tarzında eğitim vermesini göz önünde bulunduruyordu. “Aykap” dergisi sayesinde “Mamaniye” medresesine bilimli insanları davet eden Barlıbek, Calayır boyunun zenginlerine seslenerek onları Vernıy erkek gimnasiumu örneğinde okulların açılması için fon ayırmaya davet ediyordu.²⁹² Kendisinin eğitim aldığı okulda yeni neslin okumasını isteyen Sırtanov burada Muhammetcan Tınışpayev, Oraz Jandosov vs. şahsiyetlerin okumasına vesile oldu.

Stolipin reformu sonucu Kazak topraklarına el konulması meselesi gündeme geldiğinde Barlıbek Sırtanov bu karara karşı sert duruş sergileyerek işgale şiddetle karşı çıkıyor. Kazak aydınlarının da katıldığı 1905 yılı Karkaralı ilçesi Koyandı yerleşkesinde Ahmet Baytursinov, Alihan Bökeyhan, Yakup Akbayevle birlikte Barlıbek Sırtanov da Kazak halkının yer meselesi ve diğer hukukları ile ilgili Çar’a gönderilecek dilekçeye imza atıyor.²⁹³

1903-1907’de B. Sırtanov, Rusya-Çin sınırının denetiminde yer aldı. Çarlık yönetimi tarafından Rus köylülerinin Jetisu bölgesine yeniden yerleştirilmesini ve yerel halka ait olan tarıma uygun toprağa devlet ve göçürölmüş Ruslar tarafından el konulmasını protesto etti. Barlıbek kısa sürelik de olsa “Aykap” dergisinde makalelerle ortaya çıkmaya başladı. Makalelerinin esas konusunu sosyal siyasi meseleler oluşturuyordu. O dönemde yerel halkın ihtiyaçlarını belirlemek ve bunları ele almanın yollarını düşünmek için Genel Kazak kongresi çağırma konusunu gündeme getirdi. Bu teklif Cahanşah Seydalın ve B. Karatayev gibi Alaş hareketine aktif katılacak aydınlar tarafından olumlu karşılandı. Fakat bu teklif sonradan Barlıbek’e zarar veriyor.

Oğlu Abdölkadir Sırtanov’un yazdığı günlüğünün babası ile ilgili olan kısmında Barlıbek’in 1909 yılında Jetisu eyaleti askeri valiliği hizmetinden kovulduğunu görmekteyiz. Günlükte bunun nedeni olarak Barlıbek’in önce Karkaralı dilekçesine imza atması, daha son

²⁹² Özbekuli, a.g.e., 1996, 31.

²⁹³ Baygelova, N., ve Özbekuli, S., (2007). *Karkaralı dilekçesi ve Kazakistanda Anayasacılığın gelişimi*, Almatı, 65.

ise, aynı yılın Aralık ayında Oral şehrinde yapılmış eyalet Kazakları kongresinde “Anayasal Demokrat Partisi” kurulması yönünde açıkça fikrini belirtmesi olmuştur.

O 1910 yılı Uzunağaç’ta Jetisu bölgesi aktivistlerinin katıldığı toplantıda “İyi toprakların hepsi Ruslar’ın malı oldu. Toprağından kovulan talihsiz Kazak çorak yerlere sürüldü. Artık susup oturamayız. Oyanmamız lazım, asıl görevimiz atalarımızın bize bıraktığı toprakları korumaktır. Ruslar’ın gelişini durdurmamız için Kazaklar olarak tümleşmemiz, birleşmemiz gerekiyor”,²⁹⁴ - diye halkına hitap etti. Jetisudaki Kazak - Kırgızın toprak ve diğer meseleleri ile ilgili 1911 yılında St. Petersburg şehrini ziyaret ederek yetkililere şikâyetinde bulundu.²⁹⁵ O yılı Petersburg’da kalan Barlıbek zengin kütüphanenin olmasından faydalanarak Alihan Bökeyhan’ın isteği üzerine S.B. Alaşinskiy takma adıyla Kazak devletinin ilk Ana Yasasını yazdı.²⁹⁶

Memlekete döndükten sonra Barlıbek Sırtanov aralıksız *Aykap* dergisine makaleler yazarak, Kazak halkının çıkarlarına hizmet etmeye devam ediyor. Örneğin "Dönemin Yaşlıları" adlı makalesinde 70-80 yaşları arasındaki yaşlıların genç kızlarla evlenmesini eleştiren bir mizahi şiir yazdı.²⁹⁷ Büyük ayaklanmaların olacağını önceden sezerek buna iyice hazırlanmak için genel kongre düzenlemek hakkında düşüncelerini basın yoluyla halka ilettili.²⁹⁸ Köylerin kendilerini yönetmesine ilişkin "Birlik Kuralı" makalesini yazdı, Bukabay çocukları bu makaledeki kanunları pratikte uyguladı. Hastalığı ile ilgili Kapalı’a kımızla tedavi almaya geldiğinde Jetisu’daki maden suyu kaynaklarının olduğu yerlerde “Arasan”, “Barlık-Arasan” sanatoryumlarının açılışına şahitlik edecekti.

Ancak, yatmadan, aralıksız, halkına yorulmadan hizmet etmiş Barlıbek sağlığına dikat etmediğinden, kanlı öksürmeye başladı. Hastalığı ilerledi, öksürüğü şiddetlendi, sonunda 1914 yılı Kapalıda ebediyete kavuştu. Bu hakta M. Tınışpayev yazdığı ağıt niteliği taşıyan hatırasında: “*Barlıbek, elinden geldiğince, Kazaklar’ı desteklemek ve korumak için çok çalıştı. İş, özellikle, Kazak topraklarıydı. Bu iş sebebiyle sağlığına dikat etmediğinden öksürüğü çoğaldı. Bu öksürük Barlıbeki bizden aldı*”, – diye yazdı.²⁹⁹

²⁹⁴ Özbekulı, a.g.e., 1996, 13.

²⁹⁵ “Barlıbek Sırtanov’un dilekçesi”, *Saken Özbekulı’nın öze arşivi*, c.1., 1-4.

²⁹⁶ Özbekulı, a.g.e., 1996,36.

²⁹⁷ “Aykap”, 1912, №13.

²⁹⁸ “Aykap”, 1913, №16.

²⁹⁹ “Kazak”, 1915, №96.

Barlıbek'in öğrencilik arkadaşı, alenen tanınmış kişi Bahıtcın Karatayev: "Bence, sadece sen halkın güvenini kazanmıştın, sadece senin "halkım için emek verdim" diye söylemeye hakkın var", – diye, Barlıbek'in hayatı boyunca ülke için çok şey yaptığı kabul ediyordu.³⁰⁰ Barlıbek vefat ettiğinde S. Ėiyasov: "Alçakgönüllü, açıkfikirli, saf³⁰¹ Kazakça konuşan dürüst ve dindar bir adamdı. Bu taraflarda ülke prensi desek te olur. Huzur içinde uyusun, Allah günahlarını affetsin, hayır kapılarını kapatmasın, arkasında bıraktığı evlatlarına büyük sabır versin", – diye yazdı. Evet, Barlıbek Sırtanov vatani için kendi canını vermeye hazır prens, altı Alaş'ın yükünü omuzlamaya hazır sade vatandaşı.

3.3 Üç Cüz Partisi

20. yüzyılın başında Kazakistan'da bağımsızlık hareketi için Kazak halkına liderlik yapan aydınların üç gruba bölündüğünü görüyoruz:

- 1) Alaş partisi ile ortaya çıkmış milliyetçi aydınlar grubu
- 2) Kazakların ilk milli partisine muhaliflik eden komünistler
- 3) Sosyalist Üç Cüz Partisi'nin kurucuları

Batı Kazakistan'da Sovyet hükümetinin kurulmasında hizmetleri olan kazak devlet Parti komitesinin sorumlu hizmetçisi S. Jakupov ile kazak askeri komiserliğinin siyasi hizmetçisi N. Ötegenov ülke Parti komitesinin eyalet bürosuna gönderdiği beyannamede "Kazaklar'ın arasında özellikle Kazak aydınlar arasında 2 siyasi akım var. Onların biri şövenizm ile beslenmiş kazak milliyetçileri, ikinci kısım komünist düşüncedeki internasyonelistler. Bu iki akımın ortaya çıkması uzun zaman önce oldu. Milliyetçilik ideolojisi savunucuları Kerenskiy zamanında meşhur Kadet Alihan Bökeyhan etrafında birleşip Alaş partisi ve Alaşorda hükümetini kurmuşlar. Solcu akımların bazıları Üç Cüz diye isimlendirilen Parti kurmuş, geri kalanları Kazak halkının desteğini alamadığından Parti olamayıp Rusya'nın sosyal Demokrat işçi bu şibik partisini katılmışlar. "Bu akımlar arasında 1918 yılından itibaren acımasız mücadele olmuştur"³⁰² diye yazıyor.

Alaş üyeleri ile Üç Cüz Partisi etrafında toplanmış aydınlar arasında mücadele 1917 yılı Ekim Devriminin bitmesi ile başladı.

³⁰⁰ Fedorov, E., (1925). *Oçerki natsionalnogo-osvoboditelnogo dvijeniye v Sredney Azii*, Taşkent, 25. (Orta Asya'daki Ulusal Kurtuluş Hareketi Üzerine Yazılar)

³⁰¹ "Aykap", 1914, №24

³⁰² Nurpeyisov, a.g.e., 1995, 54-55.

Şubat Devriminin sonucu yönetimi ele alan burjuvaziye Alaş aydınlarının ümitleri artmıştı. Alaşçılar devlet duması yoluyla Kazak halkının siyasi bağımsızlığını sağlamak için harekete başladılar. Fakat geçici hükümet onları desteklemedi. Hükümet yönetiminin, “Kazak halkının bağımsızlığı” meselesini Duma'da kaldırıp halletmeye niyeti yoktu. Çok geçmeden geçici hükümet yönetimden ayrıldı.

1917 yılı Ekim olaylarını Alaş liderleri kanunsuz saydı. Onların fikrine göre Şubat devrimi ile iktidarı ele alan burjuvazini güç yoluyla - darbeyle devirip Sovyet hükümetini kurmak yasalara saygısızlıktı. Bu sebeple illegal hükümet ile mücadele etmek kararı verildi. Üç Cüz Partisi Alaşçılardan farklı olarak Ekim devrimini Sovyet hükümetinin ve komünist ideolojisini memnuniyetle kabul ettiler. Üç Cüz partisinin kuruluş vakiti ve içeriği ile ilgili belge bulunmamıştır. Parti ile ilgili elimizdeki belgelere dönemin Ombı eyaletinin işçi askeri vekiller sovyetinin basın organı *Revoljutsionnaya Mysl* gazetesinin 1917 yılına ait bir sayısında basılmış ilanında rastlamaktayız.³⁰³ Bilgiye göre Alaş Partisi'nin kurulmasına cevap olarak Ombı yerinde "Kazak'ın Üç Cüz Sosyalist partisi" kurulmuştur. Gazete partinin içeriği ile ilgili de bilgi vermektedir. Parti kongresinde Üç Cüz Partisi'nin Merkezi komitesi seçilip, başkanı Mukan Aytpenov, yardımcısı Kölbay Toğısov, sekreter İskak Kabekov, mali sekreter Abdrahman Kılıçbayev seçilmişti. Partinin merkezi Ombı şehrinde yerleşiyordu. Gazete partinin kurulduğu toplantısında vekilliğe teklif edilen 13 kişinin ismini yayımlamıştır. Partinin aynı isim altında 1917 yılı Aralık ayından gazetesini de basılmıştır.

Üyelerinin sayısı ile ilgili bilginin elimizde olmamasına rağmen partiye yazılmış mektupları incelerken onun sadece Kazak toprakları ile sınırlı kalmadığını, tüm Orta Asya genelinde üyelerinin olduğunu da görmekteyiz.

Araştırmacı V. Kş Grigoryev'e göre Parti üyelerinin sayı 1918'den başında bine ulaşmıştı.³⁰⁴ Alaş ve Üç Cüz Partisi ile ilgili biraz bilgiye de Kazak halkının meşhur yazarı Saken Seyfullin'in “Tar Jol Tayğak Keşu” romanından ulaşabilmekteyiz. Yazar kendi eserinde Alaş’la Üç Cüz Partisinin sosyal içeriğinden bahsederek bu partileri mukayese ediyor: "*Alaşordanın üyeliğinde beylerin en iyi tabakası, yukarı kesimdeki memurların evlatları, mirasçılar vardı. Fakat Üç Cüzün sıralarında Ombı vatandaşları, ustalar,*

³⁰³ Nurpeyisov, a.g.e., 1995, 55.

³⁰⁴ Grigoryev, V., (1989). *Protivostoyanie*, Alma-ata .114. (Yüzleşme)

menfaatçiler, mal sahipleri, şehrin cahil kısmı vardı. Onların içinde meşhur güreşçi Hacı Mukan, Petropavlın işçileri de vardı."³⁰⁵ diye yazıyor.

Üç Cüz Sosyalist Partisi'nin program esasları ve misyonu 24 Aralık 1917 yılında basılmış *Üç Cüz* gazetesinde yayımlanmıştı. Partinin programından solcu Sosyalist Devrimciler Partisi'nin tuttuğu yolu esas aldığını görmekteyiz. Sosyalist Devrimciler Partisi'nin bir grubu Ekim darbesini yapmakta ve Sovyet devletini kurmakta bolşeviklerle birlikte hareket ediyordu. Sovyet hükümetinin kurulmasından sonraki ilk yıllarda solcu Sosyalist Devrimciler yasama ve yürütme organlarında önemli yer tuttular. Sosyalizm güçlendikçe ve bu kuruluşun diktatörlük yöntemiyle zorla uygulama metodüne başvurması çoğaldıca solcu Sosyalist Devrimciler komünistlerle anlaşamayıp hükumetden ayrılmaya mecbur oldular. Böylece, Üç Cüz Partisi kurulur kurulmaz komünistlerin programını kabul etmedi, solcu Sosyalist Devrimciler Partisi'nin program istikametlerini benimsemeleri sebebiyle onların programının siyasi açıdan politik olarak olgunlaşmaması fikrini ileri sürmek doğru olmaz.³⁰⁶ Partinin komünizm düşüncelerini hemen kabul etmemesi partinin ortaya çıkış döneminin özellikleriyle ilişkilidir.

Parti programında imperyalizm savaşının hemen durdurulmasına taraftar olduğunu belirtiyor. Programda belirtilen esas mesele Kazak halkını siyasi bağımsızlığa ulaştırmak meselesidir. Biz bu talebi Alaş Partisi'nin de programında görmekteyiz. Fakat Alaş Partisi'nden farklı olarak Üç Cüz Partisi Kazakistan'ın Orta Asya Federasyonu otonom halde katılmasını ve Orta Asya Federasyonu'nun da Rusya Federasyonu'nun siyasi üyesi olmasını savunuyordu. Yani Alaş Partisi'ne göre Kazakistan otonom devlet olarak direkt Rusya Federasyonu'na katılacaktısa Üç Cüz Partisine göre Kazakistan önce Orta Asya Federasyonu'nun üyesi olmalı sonra bu Federasyon sayesinde Rusya Federasyonu'ndan bağımlı hale gelmeliydi. Burada en önemli mesele Kazak halkının bağımsızlığı meselesinde her iki partinin hemfikir olduğunu görmekteyiz. Partinin programına göre Kazakistan, Türkistan Federasyonu'nun vasıtasıyla Rusya Federasyonu ile dış politikada hesaplaşmalıydı.

Programın diğer paragrafı Kazak köylülerine toprağın verilmesi ve onların yerleşik hayata geçidinin temmin edilmesi ile ilgiliydi. Parti kendi imkanları dahilinde imkansızlara yardım edeceğini, ebeveynleri olmayanlara el tutacağını, fakirlerin zenginler tarafından sömürülmesine izin vermeyeceğini belirtiyordu. Program Kazak halkının gelenekel örf ve

³⁰⁵ Seyfullin, a.g.e., 1964, 137.

³⁰⁶ Nurpeyisov, a.g.e., 1995, 56.

adetlerine ve şeriata dayalı yargı sisteminin kurulmasını, köy yerlerine okul açılmasını, halka eğitim verilmesini, tarım ürünlerinin techizatını, tohum dağıtmak yoluyla yoksul köylülere yardım taleplerini içeriyordu. Parti Sovyet hükümetinin yerel yetkilileriyle birlikte çalışacağını, fakat görüşlerinin solcu eserlere yakın olduğunu beyan ediyordu.

Üç Cüz Partisi kendi hareketlerinde hem parti, hem de üyelerinin açıklamalarında Alaş Partisi'ne mühalif olmayı seçti. Alaş Partisi ilk başlarda sadece Kazak halkının düşmanları olan istilacı ve yabancılara karşı olsa da sonradan Üç Cüz Partisi'ne de karşı çıkmaya başladı. Bunun da esas sebebi sonuncuların Sovyetlerle işbirliğinden çekinmemesiydi. Elindeki bütün imkânları Alaş Partisi ve Alaş Orda Hükümeti'ne karşı mücadele için kullanan Üç Cüz Partisi faaliyette olduğu kısa zamanda sadece Alaş Partisi'ne mühaliflik yaptı. Hatta bu amaçla Sovyetlerin yerel organlarının yayın kuruluşlarını bile kullandılar.

Üç Cüz Partisi Merkez Komitesi 1918 yılı Ocak ayında parti karşısında duran meselelerin çözümünü içeren plan kabul etti.³⁰⁷ Plana göre parti Sovyet hükümetinin kurulması ve güçlenmesi için birlikte mücadele eden bolşeviklerle solcu eserlerin programlarını destekleyip, beyazlarla Alaş Ordanın karşı devrimci hareketleriyle mücadele etmeye hazır olduklarını ilan ediyorlardı. Aslında bu karar partinin merkez komitesi toplantısında alınmış bir karar niteliği taşıyordu. Burada ayrıca Partinin kurucu üyesi Kölbay Toğısov'un beyanı da tartışıldı. Toplantının sonunda Üç Cüz Partisi Sovyet hükümetinin iç ve dış düşmanlarına karşı isyancı halkla birlikte mücadele edeceğini belirtti. Zor şartlar altında Kazak demokrasisinin Rus demokrasisi ile birlikte olacağı karara alındı.

Burada tartışılan diğer mesele Alaş Orda hükümetinin karşıdevrimci hareketlerini ortaya çıkaran bilgileri paylaşmaktı. Üç Cüz üyelerine göre Alaş hükümeti geçici hükümet döneminde kurulan Akmola eyaleti Kazak komitesinden sorumlu olmuş, kendisinin karşıdevrimci hareketlerinde de bu komiteyi kullanmıştı. Bununla ilgili olarak Üç Cüz Partisi Merkezi Komitesi Akmola eyaleti Kazak komitesini ortadan kaldırmakla ilgili çözüm kabul edip Akmola eyaletinde Sovyet hükümetinin yerel yönetimini kurmak amacıyla Merkez komite üyeleri Ş. Aljanov, E. Tokbayev, K. Musin, A. Kılıçbayev'i Akmola'ya göndermişti. Bu şahıslar Akmola'daki işçi, asker ve köylülerle birlikte hareket etmeliydi.

³⁰⁷ Nurpeyisov, a.g.e., 1995, 57.

Dönemin gazetelerinde Üç Cüz Partisi üyelerinden K. Toğısov'ın Alaş Parti'sine ve onun üyelerine karşı yazdığı yazılar veya Alaş üyelerinin yazdığı yazılara yazdığı cevap makaleleri bu iki partinin bir birine karşı taraflarda olduğunu gösteriyor. Kazakistan topraklarında Sovyet hükümetinin kurulmasından sonra her iki parti bir-biriyle karşılaştırılıyordu. Alaş partisini milletçi burjuvazinin partisi hesap eden Sovyet basın organları ve tarihçileri Üç Cüz Partisini halk kitlelerinin çıkarlarını koruyan parti olarak nitelendiriyorlardı. Komünist Partisi ve Sovyet hükümetinin Kazak halkının geleceğini düşünen bu iki partiyi kendi maksatlarını hayata geçirmek için karşı-karşıya koyması ve hatta bazen Sovyetlerin, Alaş Partisine karşı Üç Cüz Parti'sini kullandıklarını da görmekteyiz.

Bazı Üç Cüz Partisi üyeleri Alaş aydınlarının amaçlarını anlamazken, diğerleri de anlamazlıktan geldi. Aslında Parti kurulduğu dönemde bile onun içerisinde istikrar olmamıştı. Bunun ispatını birçok faktörden görmekteyiz. Öncelikli olarak Parti kurulduğunda kabul edilen programın amaçları, partinin tuttuğu yol sonradan değişti. Ayrıca Parti'nin Alaş, Bolşevik ve Sosyalist Devrimciler Partisi ile arasındaki meselelere bakış açısından üyeleri arasında fikir farklılıkları vardı. Yeni kurulan partinin başkanı Mukan Aytpenov seçilmişti. O bolşeviklerle yaklaşıma karşıydı. Kazak halkının çıkarlarını koruma taraftarı olan Aytpenov sonradan Toğısov'la değiştirildi. Toğısov Partinin bolşevik ve Devrimci Sosyalistlere yaklaşması taraftarıydı. Aytpenov yakalandı ve mahkemeye verildi.

Partinin bolşevikler tarafına eğilmesini 1917 yılı Aralık ayında olmuş merkez komitesinin yetkili toplantısında ilan edildi. Toplantı Rusya Federasyonu halk komiserleri Sovyet'inin 20 Kasım 1917'de "Rusya ve Doğu'daki tüm Müslümanlara" yaptığı çağrısı destekledi. Toplantıda kabul edilen kararlar Müslüman işçi kitlelerinin çıkarlarını korumaya yönelmişti. Halk komiserleri Sovyetinin çağrısında Müslümanların umutları karşılık bulmuş *"bugüne kadar Ruslar'ın da Avrupalıların da hükümetleri bizde böyle istişarede bulunmamıştı. Bugüne kadar Avrupa'nın hiçbir Sivil Toplum Kuruluşu Müslümanlara böyle yaklaşmıştı"*³⁰⁸ diyor.

Parti sadece 6 ay faaliyet gösterebildiği nokta aslında bunun çok sebebi vardır. En başlıcası Parti örgütsel olarak uyumlu, ideolojik olarak birlik içinde kurulmamıştı. Bundan başka yeteri kadar destekçisi de yoktu. Mesela Parti'nin Güney ve Batı Kazakistan işçileri arasında etkili olmaya yetecek kadar destekçisi yoktu. Partinin faaliyet sahası yalnızca Kuzey

³⁰⁸ Nurpeyisov, a.g.e., 1995, 61.

Kazakistan ile sınırlı kaldı. Parti içerisinde örgütsel uyum ve ideolojik birliğin olmamasına gelince, Bunun nedeni partide düzenin olmamasıydı. Parti'nin sosyal temelleri de doğru ve eşit değildir. Mesela Sovyet hükümeti kurulduğu ilk zamanlarda Parti'ye destek veren Sibiryա beyazları güçlendikten sonra Parti'den yüz çevirdiler.

Parti bahçeleri içerisinde sürekli mücadele devam etti. Lider Toğısov ve muhalifleri arasındaki mücadele Parti içten de sarsıyordu. Bu partinin rakipleri başta Alaş Partisi olmakla bolşevilerin de zamanla işine yaradı ve parti Kazak halkı arasında destek kazanmak bir yana, faaliyetini tüm Kazak topraklarında genişletemedi.

Kuzeydoğu Kazakistan'la Batı Sibiryа'nın Komünist Partisi grupları ile Üç Cüz Partisi arasında sıkı işbirliği de vardı. Bolşevik Partisi kendi eylemleriyle Üç Cüz Partisi içindeki Alaş Partisi taraftarlarını sıkıştırarak partinin komünistleşmesine neden oluyordu. Ayrıca bazı Parti üyelerini Bolşevikler kendi partilerini üye bile etmişlerdi. Onlar arasında Parti'nin lideri üyeleri olan K. Dusekeyev, A. Dosov, K. Musin gibi isimler var. Bu ve bunlar gibi şahısların ileri dönemde vatandaş Savaşı ve Sovyet hükümetini kurmak için önemli hizmetleri olacaktı. Üç Cüz Partisi ve onun üyeleri Kazak tarihinde önemli yer aldılar. Onlar Kazakistan'da Sovyet hükümetinin kurulmasında ve güçlenmesinde özel yer aldılar ve bütün güçlerini bu amaçla harcadılar. Parti üyeleri arasında ünlü isimler de vardı. Kazak yazarları Gazeteciler editörler vs. Mesela, Üç Cüz partisinin eski üyesi Smağul Saduakasov 1920 yılında Komünist Partisinin üyeliğine kabul ediliyor. Vatandaş savaşı yıllarını kendi gözleriyle gören Saken Seyfullin o yılları anlatırken 1917-1918 yıllarında Üç Cüz Partisi'nin üyelerinin bolşeviklerin tarafına geçtiğini yazıyor. Kazaklar'ın arasından bolşevikler partisine üye olanlar içerisinde Atbasar'dan Maykotov, Kökşetau'dan S. Şaripov, Petropavl'dan N. Köbekov, Ş. Aljanov, Ombı'dan K. Toğısov, işçi U. Janibekov ve diğer isimleri anıyor.³⁰⁹

1917 yılında tarihi Kazakistan topraklarından birisi olan Taşkent şehrinde siyasi hayat canlanmaya başladı. Burada 1917 yılında 2 yeni parti kuruldu. Onlardan birincisi ceditçilerin, yani milliyetçi demokratik hareketin gücü ile kurulmuş "Şuro-i İslami" (İslam Şurası) adındaki partiydi. Bu partinin önde gelenleri arasında kendi siyasi faaliyetleri ile meşhurlaşmış Münevver Kari, U. Hocayev, M. Behbudi ve Türkistan'ın diğer meşhurları

³⁰⁹ Seyfullin, a.g.e., 1964, 198.

vardı.³¹⁰ Partinin faaliyeti ile yakından ilgilenenlerden birisi de Nisan 1917 tarihinde Petersburg'dan Batı Türkistan'a taşınmış Mustafa Çokay'dı. Bu parti Rusya İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra kurulmuş Geçici Hükümetin faaliyetini destekledi. Parti Batı Türkistan'ın demokratik yolla gelişmesinden yanaydı. Giderek daha da güçlenen "Şuro-i İslami" sadece Taşkentle sınırlı kalmadı bugünkü Güney Kazakistan topraklarında, özellikle Sırderya ve Jetisu eyaletlerinde taraftar kazandı. Yeni partinin ortaya çıkması ile Batı Türkistan coğrafyasında aynı anda yönetimde olan 3 tane hükümet vardı. Bunlar Sovyetler Birliği, Geçici Hükümetin yerel yönetimi ve kendisini yerel Müslüman halkın seçim yoluyla kurduğu hükümeti diye nitelendiren "Şuro-i İslami" partisi.

1917 yılında Taşkent'te kurulmuş diğer bir parti "Şuro-i Ülema" (Dini topluluklar şurası) diye adlandırılmaktaydı. 1917 yılı haziran ayında Seralı Lapin önderliğinde "Şuro-i İslam" partisi'nden ayrılmış Müslümanların bir araya gelmesi ile kurulmuş bu parti rakibine kıyasla daha zayıftı ve Taşkent haricindeki hiçbir Güney Kazakistan eyaletinde nüfus kazanamadı.

Bu partilerin ortaya çıkmasıyla Batı Türkistan coğrafyasındaki siyasi durum rengârenk bir şekil aldı. Monarşinin devrilmesinden sonraki dönemde Alaş aydınları 1917 yılı 11 Haziran tarihinde Ahmet Baytursinov, Alihan Bökeyhanov, J. Janibekov, M. Duvlati, S. Kadırbayev, E. Umarov, O. Alimbekov, N. Begimetov'un imzalarıyla "Şuro-i İslam" adında makaleyi *Kazak* gazetesinde yayımladı. Makalenin ana teması Moskova'da yapılacak Tüm Rusya Müslümanları Kongresi'nde karşıya koyulmuş amaçlara ulaşılması ile ilgili bir takım konuları kapsamaktaydı.³¹¹

3.4 Azerbaycan Aydınlarının Siyasi Faaliyetleri ve Duma Temsilcileri

Kazakistan'dan farklı olarak, Azerbaycan'da eğitimin, basın ve matbaacılığın, tiyatro ve edebiyatın daha erken gelişmesi halkın politik meselelerle ilgilenmesine ve kendisini Rusya İmperyal Duması'nda temsil edecek milletvekillerini aramaya neden oldu. Bu işte ermeni meselesinin de kısmen önemi vardı. 1900'lerin başında içlerinde Bakü de olmakla tüm Rusya İmparatorluğu'nun büyük şehirlerini kapsayan işçi tatilleri, 1904-1905 Rus - Japon savaşı ve 1905-1907 Rus devriminin baskıları Rusya İmparatorluğu'nda yeni bir

³¹⁰ Abdullayev, R., (2000). *Turkestan v naçale XX veka: K istorii istokov natsionalnoy nezavisimosti*, Taşkent, 22.

³¹¹ Kul-Muhammed M., (1998). *Alaş kayratkerleri sayasi-quıqtıq közqarastarının evolyutsiyası*, Almatı, 150.

dönemin başlamasına neden oldu. Yeni başlayan bu dönem Rusya İmparatorluğu'nun hayatında başlayan sonuncu dönemdi.

İlk Rus devrimi otokrasinin temellerini sarstı. Aralık 1905 tarihinde ülke genelinde silahlı ayaklanmanın bastırılmasına rağmen, devrimci eylemler durmadı. Liberaller de dâhil olmakla hükumette temsil olunan farklı kitlelerin üyeleri hükumeti, monarşiyi kurtarmanın tek yolunun “bir halk meclisi” toplamak olduğuna ikna etmeye çalıştı. Atılan adımlar olumlu sonuç verdi. Reformlar adı altında verilen kararların perdearkasında Çar'ın kendi otoritesini daha da güçlendirmesi niyeti duruyordu. Rus çarı Japonya karşısında ağır yenilgi alan silahlı kuvvetleri affetmemekle birlikte, kendi haklarını da talep etmek amacıyla devlete karşı isyan eden halkı sakinleştirmek amacıyla Yasama organı fonksiyonunu yapacak Parlamentonun çağrılacağını ilan eden kararname imzaladı. Ardından 11 Aralık 1905 tarihinde ilk halk meclisi statüsü taşıyacak Rusya Parlamentosu'nun çağrılması için seçimlerin tayin edilmesi amacıyla kararname imzalandı. Kararnameye göre, ilk kez işçilerin bir kısmına seçim hakları verildi. Fakat köylülerin bu seçimlere katılımı engellendi. Böylelikle, sosyal üst sınıfların temsilcileri seçimlerde ve Duma'nın kendisinde bir avantaj kazanmış oluyordu. Böyle adım atılmasının bir diğer nedeni de öylülerin Dumada temsil olunmasını engellemek ve işçilerin köylülerden Duma içerisinde tam arınmasını sağlamanması amaçlanmıştı.³¹² Kısacası, 11 Aralık 1905'te Rusya'da Devlet Duması seçimlerine ilişkin yayınlanan bu yeni yasa, oy hakkının genişletildiğini ilan ederek, işçilere kısmen köylülere çok az oy hakkı tanınmasını sağladı.

Azerbaycan Duma seçimlerinde iştirak etme hakkı almıştı. Fakat burada durumlar biraz karışık. Hükumet, Duma'daki etnik azınlıkların temsilini sınırlamak ve en aza indirmek için uzak bölgelerde seçim kurallarının uygulanmasını incelemek üzere bir dizi komisyon kurdu. Uzun bir bürokratik hazırlıktan sonra, 2 Şubat 1906'da Çar, Kafkasya'da Seçim Bildirgesi'ni onayladı. "Bildirgeler", köylü seçimlerini, genel bir il genel meclisinde toprak sahipleri seçimleriyle birleştirerek, Kafkas köylülerini Duma'da bağımsız temsil etmekten mahrum bıraktı. Duma'da seçim hakkının olmasına rağmen Azerbaycan Kafkasya Valisine bağımlıydı. O, bölgenin çeşitli illerinde seçimlerin zamanlamasını kendi takdirine göre belirleyebilir, nüfusun bir veya bir kısmını seçimlere katılmaktan mahrum bırakabilir, yerleşim yerlerini seçimler halindeyken sandıklarda birleştirebilir, illerde seçim yapabilir il seçim toplantılarından ofisler tahsis edebilir ve burada seçilen veya başka bir şubeden seçilen

³¹² Borovskiy, V., (1933). *Soçineniya tom 3*, Moskova, 49. (Denemeler, c.3)

toplam milletvekili sayısından Duma üye sayısını belirleyebilirdi.³¹³ Aslında bu yetkilerle Valiye, Kafkas vilayetlerinin "nüfusun sakinleşmesine" bağlı olarak seçim tarihini belirleme hakkı verildi ve böylece Kafkasya'da Duma seçimlerinin süresiz olarak ertelenmesine izin verildi.

Ocak-Şubat 1906'da, Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nde Devlet Duması seçimlerine karşı tutum meselesi üzerine bir tartışma yapıldı. En muhalif partisi Kadet Partisi idi. İmparatorluğun hemen hemen tüm vilayetlerinde seçim öncesi aktif bir kampanya başlatan ve platformunun propagandasını yapan bu parti seçimleri kazandı. Bunun nedeni, mümkün koşullar altında Kadetlerin büyük ölçüde nüfusun geniş katmanlarının çıkarlarını ifade etmesiydi. Sadece "Rusya'nın birliğini ve bölünmezliğini" ilan etmediler, mümkün olan her şekilde bu birliği sağlamanın yollarını açıkalamaya çalıştılar.

Hükümeti bunu zorla başarmaya çalıştığı için suçlayan Kadetler, "Rusya'nın süngü ve mermilerle birleştirilemeyeceğini ilan ettiler ve her tabi milletin gelenek, dil ve inançlarına saygı duyduğunu ilan ettiler."³¹⁴ Dahası, Halkın Özgürlüğü Partisi seçmenlere bunun geniş bir özyönetim için, "özgün bir ulusal yaşam" için yaşayan tüm yerlerin özerklik şeklinde yönetilmesi için ve "evrensel, özgür, zorunlu eğitim" için olduğunu bildirdi.³¹⁵

Tüm bunlar, Azerbaycan da dâhil olmak üzere Müslüman uçların seçkinlerinin temsilcileri için çok cazipti. Bu nedenle de uçlardaki müslümanlar, özellikle Bakü şehri vatandaşları Kadet'lere umut bağladılar ve Kadet Partisinin Bakü şubesi kapsamlı bir propaganda çalışması başlattı. 29 Nisan 1906'da parti üyelerinin katıldığı genel bir toplantıda, "parti bürosu, Müslüman seçmenlere Tatar (Azerbaycan Türkçesi) dilinde bir çağrı yaparak, parti programını ve bu seçim kampanyasında izlediği görevi tanıma fırsatı verdi."³¹⁶ Şube üyeleri, partinin fikirlerinin açıklandığı konferanslar düzenledi, "tüm, partinin eşitlik ve geniş özerk denetimden yana olduğu... cinsiyet, köken ve din ile ilgili okula girme üzerindeki tüm kısıtlamaların ortadan kaldırılacağı" ilan edildi.³¹⁷ Tüm bunlar Kadet'lerin istenen sonuçları elde etmesini sağladı, St. Petersburg'daki Tüm Rusya Müslümanlar Kongresi, yaklaşan seçimlerde Rusya Müslümanları'nın konumunu geliştirmek için temel hedef olarak

³¹³ Sidelnikov S., (1962). *Obrazovaniye i deyatelnost pervoy gosudarstvennoy dumi*, Moskova,, 80.

³¹⁴ "Baku", 1906 16 Mart.

³¹⁵ "Baku", 1906 19 Mart.

³¹⁶ "Baku", 1906 5 Mayıs.

³¹⁷ "Kaspi", 1906 9 Şubat.

Kadet'lerin siyasi platformuna katılmaya karar verdi,³¹⁸ böylece Rusya'nın müslüman uçlarından gelecek Duma milletvekillerinin parti üyeliğini ve konumunu önceden belirledi. Bakü şehri ve Bakü vilayetinde seçimler 31 Mayıs 1906 tarihinde, Yelizavetpol vilayetinde - 16 Mayıs'ta, yani 27 Nisan'da açılan I Devlet Duması faaliyetlerine başladığında yapıldı.

Azerbaycan'dan milletvekillerinin geç seçilmesine ve Duma'nın açılışına katılmamasına rağmen H.Z. Tağıyev Duma'ya gönderdiği açılış oturumuna ve onun başkanı S.A.Muromtsev'e telgramında şöyle yazıyordu: "Camide toplanan tüm Bakü Müslümanları, bu kadar sıkı ve sorumlu bir çalışma üstlenen halkın temsilcilerine mutluluk ve uzun ömür bahşedilmesi için Yüce Allah'a dua ettiler. Aynı zamanda, Rusya hükümetinin kan dökmeden ülkedeki özgürlüklerin temellerini sağlamlaştırmasını içtenlikle diliyoruz."³¹⁹

Bakü ve Gence eyaletleri ve Bakü şehrini Duma'da temsil etmeye 40 yaşlarında tüccar olan, Petrovsk Ziraat Akademisinden mezun olmuş, Duma'nın 8. Bölümüne mensup Halkın Özgürlüğü Partisi üyesi Mehmet Tağı Aliyev, Asadullabey Murathanov - 40 yaşında, Bey kökenli, bir öğretmen okulu mezunu, Cevat yerleşim biriminde katip, Duma'nın 1. bölümü üyesi, Halkın Özgürlüğü Partisi'ne bağlıydı, Ali Merdan-bey Topçubaşı - 42 yaşında, Bey kökenli, avukat, St. Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunu, *Kaspi* gazetesi editörü, şehir дума yetkilisi, Müslüman parlamento hizbi başkanı Duma'nın 1. bölümünün üyesi olan, Halkın Özgürlüğü Partisi'ne üyeydi, Ziyathanov İsmailhan Abulfathan oğlu - 39 yaşında, büyük bir toprak sahibi, Moskova Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunu, Tiflis Bölge Mahkemesi Savcı Yardımcısı, Müslüman Parlamento Grubu Bürosu üyesi, Halkın Özgürlük Partisi, Müslüman hizbine mensuptu, Abdürrahim bey Hakverdili - 36 yaşında, toprak sahibi bir ailenin yerlisi, St. Petersburg Üniversitesi'nin Oryentalizm fakültesinde, nüfusun devrimci demokratik katmanlarının ideolojisinin çalışmalarına yansdığı tanınmış bir oyun yazarı, yazarlık kursa katıldı. Duma'daki 4. Daire üyesi, Müslüman hizbine aitti.³²⁰

Kadet'ler, Duma'daki en büyük parti grubuna dönüştü. Onlar mevcut durumda nüfusun çoğunluğunun çıkarlarını tam olarak yansıtan platformlarını aktif olarak kampanyalar düzenleyerek ve geniş çapta tanıtarak seçimi kazandılar. *"Yalnızca Rusya'nın birliği ve bölünmezliğinden yana olduklarını söylemekle kalmadılar, aynı zamanda bunu başarmayı kesinlikle kolaylaştırmaya çalıştılar."* Kadet'ler, *"Rusya'nın birliği süngü ve*

³¹⁸ "Kaspi", 1906, 4 Şubat..

³¹⁹ "Baku", 1906, 3 Mayıs.

³²⁰ Seyidzade, a.g.e., 1991, 32

mermilerle sağlanamaz" ve "her tabi halkın gelenek, dil ve dinine saygı gösterilmesi gerektiğini" düşüncesine inanıyordu.³²¹ Daha sonra Halkın Özgürlük Partisi seçmenlerini ulusal yaşamın her alanında geniş özgürlüğün, özerkliğin, "genel, ücretsiz, zorunlu eğitim" vs. destekçisi olduğuna ikna etti. Bütün bunlar, Azerbaycan dâhil Müslüman uçlardaki tüm üst sınıflar için oldukça çekiciydi. Bu nedenle de onlar ümitlerini Kadet Partisi'ne bağladılar.

Duma'nın faaliyeti döneminde, Kadet fraksiyonu yeni seçilen milletvekilleri ile yavaş yavaş doldu. Bunlar çoğunlukla burjuvaziyi temsil eden kişiler ve imparatorluğun Müslüman kenarlarının toprak sahipleriydi. Faaliyetinin sonuna doğru Duma üyelerinin çoğalmasının nedeni, İmparatorluk genelinde seçimlerin yapılması, seçilen milletvekillerinin Petersburg'a gelmesinde ulaşım konusundaki sorunları halledebilmesindeydi.

İlk Dumanın varlığından itibaren 72 gün boyunca 123'ü acil olmakla 391 talepte bulunuldu.³²² Kadetler, Duma üyelerinin kimlik bilgilerini kontrol etmek için oluşturulan ve 11 kişinin bulunduğu bölümlere başkanlık etti. Ayrıca 30 kadar kalıcı ve geçici komisyona başkanlık ettiler ve böylece Duma'nın genel siyasi yönünü belirlediler. Bu, kişisel dokunulmazlık, ölüm cezasının kaldırılması, sivil eşitlik, siyasi özgürlükler vs. konularının tartışılması sonucu verilen kararlarda onların etkili olması ile kanıtlanmaktadır.

Azerbaycanlı milletvekilleri Duma'nın çalışmalarında - hem toplantılarında hem de departmanlarında ve komisyonlarında aktif rol aldılar. Onlar, 36 milletvekilini kendisine barındıran ve Rusya'nın tüm Müslüman uçlarından milletvekillerinin olduğu Müslüman parlamento grubuna girdiler. Üyelerinin sayısı açısından, Müslüman Hizbi Duma'daki en önemlilerinden biriydi ve Ukraynalı vekiller grubunu, Polonya kolonu ve diğer grupları geride bıraktı. Hizip, 21 Haziran 1906'daki kendisinin ilk oturumunda kuruldu. Hizbin 7 üyeden oluşan bir bürosu seçildi. Azerbaycan'dan İ. Ziyathanov. A.M. Topçubaşı hizip üyeliğine seçildiler ve A. M. Topçubaşı hizbin başkanı seçildi. Oluşturulduğu zaman, hizip 22 kişiyi birleştirdi, o zaman Kırgız bölgesi, Türkistan Bölgesi ve Hazarötesi, Fergana, Jetisu, Semipalatinsk, Sırderya, Akmola ve Dağıstan bölgelerinden milletvekilleri henüz yoktu.³²³ Hizbin kurucuları bu konuda çok endişeliydi. Bu da onları heyecanlandırıyordu çünkü en az 30 milletvekilinin imzasıyla parlamento soruşturmalarının yapıldığı Duma, tarım, vicdan

³²¹ Azerbaycan Merkezi Devlet Tarih Arşivi f.13, s.27, i.52, v.28. , Ed.: İsmayilov, M., ve Maksvell, N., a.g.e., 2008, 126.

³²² Şelohayev, V., (1983). *Kadet – Glavnaya Partiya Liberalnoy Burjuazii v Borbe s Revolyutsiei 1905-1907 gg.* Moskova, 204. (Kadetler, 1905-1907 Devrimi'ne Karşı Mücadelede Liberal Burjuvazinin Ana Partisidir.)

³²³ Seyidzade D., a.g.e., 1991, 33.

özgürlüğü ve sivil eşitlik gibi önemli konuları tartışmaya çoktan başlamıştı. “Bu konulara karşı tavrımızı öğrenmek” için örgütlenmek gerekiyordu.³²⁴ Duma başkanına Hizbin oluşumu hakkında bilgi verildi, Hizbe ayrı bir oda tahsis edildi, ancak bu Duma'da resmen ilan edilmediğinden faaliyetleri süreli yayınlarda çok az yer almıştır.

Müslüman Hizbi, Kadet Partisi ile birlikte hareket etmeye karar verdi. Konu ile ilgili Topçubaşı P.N. Milyukov'u³²⁵ bilgilendirdi.³²⁶ Kadet Parti Komitesi toplantısında bu öneri kabul edildi ve Hizbin, Temsilcilere, Kadet'lerin hizip komitesine hemen katılma ve Kadet Partisi sloganlarından biri Müslüman milletvekillerini cezbetti: tüm milletlerin eşitliği.³²⁷ Kendileri için de geçerli olan bu slogan onları bu partiye çekti.

Vicdan özgürlüğü kanun taslağı ile ilgili bir rapor hazırlandı, ancak 10 Temmuz'da yapılması planlanan tartışma, Duma'nın feshedilmesi nedeniyle gerçekleşmedi. A.M. Topçubaşı Müslüman Hizbin görüşüne göre, 70 kişinin öldürüldüğü, 80 kişinin de yaralandığı 1-3 Haziran 1906 tarihlerinde Belostok'taki Yahudi'lere yönelik katliamın yerel yetkililer tarafından organize edildiğini ilan etmek için, söz hakkı istese de tartışma kapandığı ve 23 konuşmacının söz alamayacağı sebebiyle konuşamadı.³²⁸

Müslüman Hizbinin hiçbir talebi dikkate alınmadı. Ayrıca A.M. Topçubaşı, Hizbin kendisi, içeriği, görevleri hakkındaki mektubuna Dumanın 14 Temmuz tarihine ertelenmiş bir sonraki oturumunda da bakılmadı. Milletvekilleri Ahtyamov, Alikin ve Topçubaşı tarafından başlatılan, Müslümanların haklarının kısıtlamalarının belirlenmesi çalışmaları da tamamlanmadı.³²⁹

Sonraki Devlet Dumalarında olduğu gibi, I Devlet Duması'nda da ana tartışma konusu tarım-köylü sorunuydu. Partinin ve grubun bu konudaki tüm duruşlarının netleşmesi de tesadüf değildi.

8 Mayıs'ta, Kadet'ler tartışılmak üzere bir tarım yasası taslağı sundular. Bu taslakta sahipsiz toprakların zorunlu şekilde fakat kısmen sahiplendirilmesi meselesi vardı. Buna

³²⁴ “Kaspi”, 31 yanvar 1907.

³²⁵ Khodjayeve, A.g.e, 1987, 51.

³²⁶ Hüseyinov M., (1929). *Partiya "Musavat" v Proşlom i Nastoyasıyem*, Bakü, 9. (Geçmişte ve günümüzde Müsavat Partisi)

³²⁷ Seyidzade D., a.g.e., 1991, 34.

³²⁸ Seyidzade, D., a.g.e., 1991, 34.

³²⁹ Khodjayeve, A.g.e, 1987, 51.

yanıt olarak Trudovikler, toprak sahipliği için tam bir "ülke çapında toprak fonu" oluşturulmasını, yani toprakların kamulaştırılmasını önerdiler.

Hizbin birkaç toplantısı yapıldı. İlk toplantıda Duma'ya sunulan kanun tasarıları hakkında ayrıntılı raporların dinlenmesine karar verildi. Ancak, karşıya konular maksatların hiçbirisi yerine getirilmedi. Hizbin faaliyetinin tek tezahürü, önerdiği tarım reformunun hükümlerinin tartışıldığı 24 Haziran'daki toplantıydı. Bunun nasıl ürkek bir adım olduğu ve Duma'nın Tarım Komisyonu'nun faaliyetleri açısından ne kadar anlamsız olduğu, bu komisyonunun 7 Haziran'dan 8 Temmuz'a kadar olan toplantılarının günlüklerinde bununla ilgili tek bir sözün bile geçmemesiyle kanıtlanıyor. Komisyon, Müslüman Hizip üyelerinin önerilerini görmezden geldi.³³⁰

Müslüman Hizbi, tarım reformunun ana hükümlerini tartışarak el konulan toprakların karşılığının "adil bir fiyatla" ödenmesi şartıyla köylülerin topraklarının yeniden dağıtılması önerisini destekledi. Aynı zamanda, hizip üyeleri vakıf topraklarının sahiplendirilmesinin kabul edilemez olduğunu düşünüyor ve köylünün "udel, kabine ve manastır arazileri pahasına" toprak payının artırılması gerektiğine inanıyorlardı. Proje göçlerin durdurulmasını talep ediyordu.³³¹

Tarım Komisyonu'nun raporunun tartışılmasına katılan A. Topçubaşı, Tarım Komisyonu'nun bilgilerinin geniş çapta yayınlanması gerektiğini düşündü ve "Bir uç bölge vatandaşı" , "Kafkasyalı" olarak bilgilerin sadece devlet diline değil, aynı zamanda "yerel dillerde" de yayınlanması gerektiğini teklif ediyordu. *"Tüm Rus tebaalarının haklarının eşitliği, vicdan özgürlüğü, ifade özgürlüğü, kişinin dokunulmazlığı, köylülere toprak tahsisi gibi konuların geliştirilmesinde, bu tür genel devlet meselelerinde böyle bir ulusal konuya izin verilemez. Rusya'nın bütün halklarının çıkarları buna izin vermiyor, zamanın bütün koşulları buna aykırıdır."*³³²

İlk Duma tarım sorununu çözemedi. Toprak sahiplerinin çıkarlarını "yasal olarak" korumak niyetinde olan hükümet, toprak sahiplerinin topraklarının zorunlu olarak devredilmesi talebini tamamen reddeden birkaç kararname çıkardı. İçişleri Bakanı'nın İrevan ve Yelizavetpol eyaletlerindeki etnik çatışmalarla ilgili talebi üzerine konuşan I. Ziyathanov,

³³⁰ "Kaspi", 1 iyul 1906.

³³¹ Khodjayeve, A.g.e, 1987, 51.

³³² Yine orada.

tarım sorununa da değindi. O çarlığın yeniden yerleştirme politikasını gördü, Yeniden yerleştirme politikasına karşı protestoda, "Rusya'nın merkezinde olduğu gibi toprağa da ihtiyacımız var, biz de toprak sıkıntısı ve topraksızlıktan muzdaripiz, ancak yönetim bu konuda farklı karar verdi," diye protesto etti. İ. Ziyathanov Azerbaycan'ın halkının yüksek kesiminin isteklerini de dile getirmeye çalıştı. Oldukça ayrıntılı konuşmasına, Azerbaycan burjuvazisinin 20. yüzyılın başındaki dilekçe ve taleplerinde yer alan hemen hemen tüm isteklerini yansıttı. İmparatorluktaki kanunsuz siyasi durumdan duyduğu endişeyi bir kez daha dile getirdi ve Rus burjuvazisi ve toprak sahipleriyle diğer halkların eş hukuklu olması gerektiğinden bahsetti. Duma kürsüsünden, yönetimin zulmüne dikat çekerek, Müslüman din adamlarının menfaatlerinin ihlal edildiğini bildirdi. İ. Ziyathanov, toprağın yetmediğine, şehir yönetimindeki glasnılar³³³ içerisinde yerli vatandaşların temsilcileri ile ilgili kısıtlamalara dikkat çekti. Yükseköğrenim görmüş Azerbaycan Türklerinin devlet kurumlarında görev almalarına izin verilmemesi ve bazı üniversitelerin Azerbaycanlıların eğitim almasına kapatılmasından endişe duyuyordu.³³⁴

Diğer Duma milletvekilleri gibi Azerbaycan temsilcileri de halkın kişisel, mal sivil güvenliği meseleleriyle ilgileniyorlardı. 26 Haziran 1906'da 31 Devlet Duması üyesi, temel kanunların yayınlanmasından önce (Nisan 1906) ilan edilen bazı mahallerde güvenliğin korunmasıyla ilgili İçişleri Bakanına artan endişelerini dile getiren bir dilekçe sundular. Dilekçeyi imzalayanlar arasında A. Hakverdili de vardı. Duma üyeleri, Erivan ve Yelizavetpol vilayetlerinde bir yıldan fazla süredir benzer bir durumun oluştuğunu ve "binlerce can kaybı" ve "bölgenin tamamen ekonomik yıkımına" yol açtığı konusunda diğer milletvekillerini de uyardılar. Fakat bu konuyu tartışmak için milletvekilleri acele etmek niyetinde değildi. 1906'nın sonraki benzer olayları, valinin bölgedeki halkın güvenliğini sağlamak için önlemler alma niyetinde olmadığına kanıttır. 14 Haziran'da talep Bakanlar Kurulu Başkanı'na gönderildi. 7 Temmuz tarihinde Bakanlar Kurulu başkanı İvan Goremikin³³⁵ Duma başkanına cevabında "Valinin yetkisi ve yönetiminin, bakanlığın genel yapısıyla ilişkili olarak tamamen ve bağımsız olarak belirlendiğini ve bu nedenle de Bakanlar

³³³ İmparatorluk şehrini yönetmek amacıyla kurulmuş, genelde "Duma" adını taşıyan kurumun belirleyici oya sahip olan üyesidir.

³³⁴ Khodjaye, A.g.e, 1987, 51.

³³⁵ İvan Logginoviç Goremikin – 27 Ekim 1839 – 11 Aralık 1917 Rusya İmparatorluğu'nun yüce Yasama organında Senatör (1894), 1895-1899 yıllarında Rusya İmparatorluğu'nun Dışişleri Bakanı, Devlet Şurası üyesi (1899), 1906 ve 1914-1916 yıllarında İmparatorluk Bakanlar Kurulunun başkanı, 1910 yılında Rusya Devlet Sekreteri gibi çok önemli görevlerde çalışmış Rusyalı devlet adamı ve diplomat. Daha fazla bilgi için bkz: Kulikov, S., (2004). *Byurokratiçeskaya elita Rossiyskoy imperii nakanunye padeniya starogo poryadka (1914—1917)*, Ryazan, 467. (Eski düzenin çöküşünün arifesinde Rus İmparatorluğu'nun bürokratik seçkinleri (1914-1917))

Kurulu'nun, Devlet Duması'nın Kafkasya ile ilgili soruşturmasına cevap verecek yasal yetkiye ve bilgiye sahip olmadığı" bildirdi.³³⁶ Böylece, Kafkasya milletlerinin kaderine tamamen kayıtsız kalan Bakanlar Kurulu, bu talebe de geçiştirici cevap vermekle sorgu sahipleri olan milletvekillerini resmi olarak Kafkasya Valisine yönlendirdi. Etnik gruplar arası çatışmaların şiddetlenmesi olaylarının boy gösterdiği 1906 yılı ile valinin herhangi bir ülkede bireyin dokunulmazlığını sağlamak için önlemler alma niyetinde olmadığı kanıtlandı.

Azerbaycanlı milletvekilleri, memurların sorumluluğu, kanun ve düzenin tesisi, kanunsuzluk ve şiddete karşı ve idari organların keyfiliği ile ilgili çeşitli soruşturmaların tartışılmasına katıldılar. A.M. Topçubaşı, I. Ziyathanov, M.T. Aliyev ve A. Murathanov, Kafkasya yönetiminin "barışçıl Rus vatandaşlarına suikaste hazırlanan Terek bölgesindeki muhafız-dağcılar -strajniklerin- derhal geri dönmelerini Kafkasya yetkililerinin sağlamasını için 22 Haziran 1906'da Bakanlar Kurulu başkanına başvuran Duma üyeleriyle dayanışma içindeydiler.³³⁷ Böylece, bu tür tedbirlerle İmparatorluk halklarına birbirlerine yabancılaşma ve düşmanlık duygusu aşılamayı düşünen Çarlık siyasetini engellemeye çalıştılar.

Duma'nın 30 milletvekilinden M.T. Aliyev, intihara sürüklenen siyasi tutuklular nedeniyle keyfi suçlu görevlilerin adalet önüne çıkarılması talebiyle başkana başvuruda bulundu. I. Ziyathanov, keyfiliğin tezahürlerini ve "Baltık bölgesinde talihsiz kanunsuzluk olaylarını önlemek için tedbirler alınması gerektiğine ilişkin açıklamayı nutkuna ekledi. Aralarında A. Hakverdili'nin de bulunduğu Duma milletvekilleri, Novominsk sakinlerinden gelen bir telgrafta haksızlıkları, ölüm cezası ile ilgili şikayetlerini duyurdular ve infaz cezasının durdurulmasını talep ettiler.

Duma'nın dağılmasıyla ilgili olarak A.M. Topçubaşı, Kırım Müslümanlarının içinde anlatılan durumu duyurma hakkı tanıyan Kırım Tatarlarının basılı dilekçesini Duma'ya iletemedi. Azerbaycan milletvekilleri çeşitli taleplerin ve "yasama açıklamalarının" tartışılması ve sunulmasında yer aldı. Ancak, Azerbaycan'ın sosyal liderlerinin dilekçelerinin ana hükümlerinden biri kendi ana dillerinde okul talebi olduğu için bu açıklama hiç şüphesiz onlar tarafından paylaşıldı. Toplantı ve kongrelerin program belgelerine dâhil ettiler. Ayrıca I. Ziyathanov, Müslümanların hukuklarının kısıtlamalarından bahseden konuşmasında şunları kaydetti: "Eğitim kurumlarına erişim tamamen imkânsız. Müslümanların kazandıkları

³³⁶ Şelohayev, a.g.e., 1983, 206-207.

³³⁷ "Kaspi", 1 Temmuz 1906.

üniversitelerden mezun olduktan sonra, sadece Transkafkasya'da değil, Rusya İmparatorluğu genelinde herhangi bir orta öğretim kurumunda ders vermelerine izin verilmiyor."

Azerbaycan milletvekilleri de dâhil olmak üzere Duma'daki tüm Müslüman hizbin siyasi amacı A. Topçubaşı tarafından "Müslüman Parlamenter Hizbi" makalesinde çok açık bir şekilde ifade edilmiştir: "Kesinlikle anayasal ilkelere dayanan Müslüman programı, toprakların kamulaştırılması, din meselelerinde tam özerklik, küçük özyönetim birimleri ve imparatorluk genelinde il meclislerinin kurulması yoluyla sahada geniş özerklik ilkesini teşvik ediyor".³³⁸ Duma'da milliyetçiliğin tek bir tezahürüne rastlanmadığını memnuniyetle belirterek Halkın temsiline ilk adımlarının Rusya'nın tüm halklarında ortak olan kamu-devlet inşası konularına yönlendirilmesi gerektiğini anlayan ulusun temsilcilerine özellikle övgüler yağdırdı.³³⁹

Müslüman hizip, raporlar ve sohbetler, sürekli yayınlarda materyal yayınlama, Müslüman bölgelerini ziyaret etme ve kongreler düzenleme vs. faaliyetler sayesinde milyonlarca Müslüman nüfusu Devlet Duması'nın faaliyetleriyle tanıştırmak için güçlü adımlar attı.

Tüm bunlara rağmen, Müslüman halklarının milletvekillerinin büyük umutlarla katıldığı Birinci Devlet Duması'nın faaliyetleri başarısızlıkla sonuçlandı. Çarlık hükümeti, Yasama Temsilci Kurumu'na son vermeye yeminli şekilde kararlıydı ve 9 Haziran'da Duma milletvekillerinin bir araya geldiği Tavriya Sarayı'nın tüm kapılarını kapalı tuttu. Bu milletvekilleri için beklenmedik bir durumdu.

Kadet partisinin girişimi üzerine hükümet protesto edildi ve Vyborg'da toplantılar yapılmasına karar verildi. Sosyal Demokratlar ve Trudovikler de Kadet'lerle dayanışma içindeydi. Azerbaycanlı milletvekilleri de 9 ve 10 Temmuz tarihlerinde Vyborg'da düzenlenen toplantılara katıldı. A. Topçubaşı ve I. Ziyathanov, Kadetler tarafından hazırlanan ve Vyborg toplantılarının tüm katılımcıları tarafından onaylanan "Halkın Temsilcilerinden Halkına" çağrısını imzaladılar. Vyborg şehrindeki milletvekilleri Rusya'nın tüm nüfusunu Duma'nın feshini protesto etmeye çağırdılar.

³³⁸ Şelohayev, a.g.e., 1983, 206-207.

³³⁹ "Kaspi", 1 Temmuz 1906.

Vyborg Manifestosu, Rusya'nın tüm nüfusunu Duma'nın feshedilmesini protesto etmeye çağırdı, zorunlu askerlik, vergi ödemeyi reddetme, kredilerin ödenmemesi vs. konusunda“... Halk temsilcileri olmadan, hazineye tek kuruş ödemeyin, orduya tek bir asker bile göndermeyin. Hepiniz, bir vatandaş olarak itaatsizlik konusunda kararlı olun, hakkınız için ayağa kalkın,... Bu zorunlu ama kaçınılmaz mücadelede, seçtikleriniz sizinle birlikte olacak ”. - dedi.³⁴⁰

15 Temmuz 1906'da Bakü valisi, tüm yerel gazetelerin ve basımevlerinin editörlerinin Eski Devlet Duma Milletvekillerinin Çağrısı'nı yayınlamalarını yasaklayan bir emir çıkardı ve onları en ağır idari cezalarla tehdit etti.³⁴¹

Ancak Kadetler, hükümetin karşı-devrimci saldırılarına karşı direnişlerini pratik eylemlerle destekleyemediler. Direniş çağrıları havada asılı kaldı. Vyborg toplantılarına katılanlar kınandı. Temyizde imza atanlar aleyhine ceza davası açıldı, mahkemeye çıkarıldılar. Bazıları, özellikle İ. Ziyathanov ve A. M. Topçubaşı, temyize katılımlarını reddetmeden, kendilerine yöneltilen suçlamaların esası hakkında açıklama yapmak istemediler.³⁴²

Vyborg toplantılarının katılımcıları hakkında devlet yönetimi suç duyurusunda bulundu. Milletvekilleri için ceza davası açıldı. Milletvekilleri mahkemeye çıkarıldı. Milletvekillerini "Rus halkını kanuna karşı itaatsizliğe ve isyana kışkırtmak" ve "bu çağrının sayısız kopyasını Rusya'nın her tarafına dağıtmak" ile suçladılar.³⁴³

Aralık 1907'de düzenlenen mahkeme, faillerin üç ay hapis cezasına çarptırıldığı ceza verdi, aralarında A.M. Topcubaşı ve I. Ziyathanov'un da bulunduğu 167 eski Duma üyesi gelecekte Devlet Duması'na seçilme hakkından mahrum bırakıldı.³⁴⁴ A.M. Topcubaşı, *Kaspi* gazetesinin liderliğinden çıkarıldı. 15 Şubat 1907'de Bakü Şehir Duma'nın bir toplantısında, onu glasnıların sayısından hariç tutma konusu ele alındı.

³⁴⁰ Seyidzade, a.g.e, 1991, 39.

³⁴¹ Gosudarstvennaya, Duma., (1906). *Prilozheniya k Stenografičeskim otčetam Gosudarstvennoy Dumi, Tom 2, III sozıv, I sessiya*, St. Petersburg , 1228-1231.

³⁴² Kryukov, F., Borodin, N., Kuzmin-Karavayev, V. (1906). *Vıborgskiy protsess*. St.Petersburg., 9-10 (Vyborg süreci).

³⁴³ Gosudarstvennaya, Duma., A.g.e., 1906, 1228-1231.

³⁴⁴ "Kaspi", 1 Şubat 1907.

Bir dizi glasnının ısrarı üzerine ve Moskova Şehir Duması örneğini takiben, onu "bağımsız koşullar nedeniyle geçici olarak uzaklaştırılmış" olarak değerlendirilmesine karar verildi.³⁴⁵ Buna rağmen, A. M. Topçubaşı yine de şehir dumasından çıkarıldı.³⁴⁶

14 Eylül 1906'da Bakanlar Kurulu toplantısında devlet kurumlarında hizmetin siyasi kuruluşlara ait olanlarla uyumsuzluğu konusu tartışıldı. Dahası, yerel makamlara verilen emirlerde, bunun, kendilerini açıkça "devrimci" olarak nitelendirmemelerine rağmen, yine de programlarında, "liderlerinin itirazlarında (Vyborg Çağrısı gibi)" geçerli olduğu kaydedildi ve faaliyetlerinin diğer tezahürlerinde hükümetle savaşıma veya halkı böyle bir mücadeleye çağırma arzusunu ifade ediyorlar". Dahası, eylemlerinin tuttukları pozisyonlarıyla kombinasyonu, "*yetkilerini aldıkları ve adına hareket ettikleri hükümetin muhalifleri*" olarak nitelendirildi. Bu olaya "*kabul edilemez ve ne olursa olsun müsaade edilir bir olay değildir.*"³⁴⁷

10 Temmuz toplantısı I Devlet Duması'nın son toplantısı oldu. Faaliyette olduğu 72 gün içinde Birinci Devlet Duması Rusya'nın diğer uçlarında olduğu gibi Azerbaycan'daki meseleleri de çözme de en azından Azerbaycan Türklerinin sorunlarının açıklanması ve bu sorunların halkın temsilcileri olan saygın delegeler tarafından dönemin Rusyası'nın en yüksek makamlarından biri olan Parlamentosunda dinlenilmesi açısından önemli gelişmeydi. Tüm bunlar gelecek için umut vaat ettiği dönemde Çar Devlet Duması'nı kovarken İkinci Devlet Duması için seçimleri de ilan etti.

Hükümet, Birinci Duma'yı feshederek ve İkinci Duma'ya seçimleri ilan etti. Ocak-Şubat 1907'de seçimler yapıldı. Seçimlerden kısa süre önce "Tarafsız Müslüman blok" ortaya çıktı. Blok, halk arasında açıklayıcı bir çalışma yürüttü ve onu "Müslümanların çıkarlarının savunucularının" seçilmesi için Duma'ya yönlendirdi. Bakü Bolşevikleri bir sol blok oluşturmaya çalıştı. Kasım 1906'nın ortalarında, RSDİP'nin Bakü şubesi, Himmet ve Ermeni Sosyal-Demokrat Örgütü Bakü Komitesi ("Spesifikler") arasında bir anlaşma imzalandı.

Bu partilerin temsilcilerinden ortak bir sosyal demokrat seçim komisyonu oluşturuldu. Bu komisyon tarafından yayınlanan bir takım çağrılarda, seçim kampanyasının amaçlarını ve

³⁴⁵ "Kaspi", 17 Şubat 1907.

³⁴⁶ "Kaspi", 29 Mart 1907.

³⁴⁷ Seyidzade, a.g.e., 1991, 40.

hedeflerini, Bolşeviklerin taktiksel çizgisini ve kitlelerin karşı karşıya olduğu sorunları çözmede Duma'nın zayıflığı açıklanıyordu.

Bu bloğun karşısında ortaya çıkan Toprak ve Özgürlük'te işçilerin, Taşnak'ların ve "ilerici" çizginin bazı tarafsız burjuva temsilcilerinin çıkarları çakışıyordu.

Bakü'deki seçimler sırasında Sosyal-Demokrat blok, Taşnak ve Sosyalist Devrimciler Partisi, "Toprak ve Özgürlük", Kadet ve "Partisiz Müslüman Blok" arasında bir mücadele yaşanmaktaydı. Yelizavetpol vilayetindeki seçim kampanyasının seyri, üst sosyal tabakaların temsilcileri tarafından belirlendi. RSDİP'nin Yelizavetpol örgütü, halkın ulusal ilkelerden ziyade sınıf tarafından yönlendirilmesi çağrısında bulundu, fakat seçimlere katılmadı.

İkinci Devlet Duması 20 Şubat 1907'de açıldı. Kadet partisinden F.A. Golovin başkan seçildi. Petersburg şehrinden II. Duma'ya adaylığını koyan Lenin Dumanın yeniden toplanması ile ilgili öyle yazıyor: “Sınıfların siyasi olarak yeniden gruplanması o kadar derin, o kadar geniş, o kadar güçlü ki hiçbir askeri baskı, Senato açıklamaları, hileli tepkiler ve değil düm günlük basını tekerci bir şekilde dolduran Kadet yalanları, hiçbir şey bu yeniden gruplaşmanın Duma'ya yansımaları engelleyemezdi. II. Duma, farklı sınıfların derin, kitlesele, örgütsel, bilinçli mücadelesinin derinleştğini gösteriyor.”³⁴⁸ Burada Azerbaycan'ı temsil etmek hukukuna F. A. Hoyski, H. Hasmehmetov, İ. Z. Tağıyev, M. Şahtatılı, M. Mahmudov ve Z. Zeynalov sahip oldular.

Feth Ali han İskenderhan oğlu Hoyski - 31 yaşında, üniversite mezunu, Moskova Üniversitesi hukuk fakültesi mezunu, Yekaterinodar bölge mahkemesi savcı yardımcısı, 2. daire üyesi, Duma'nın altıncı komisyonuna ait, Halkın Özgürlüğü Partisine aitti, Halil bey Hacıbaba oğlu Hasmehmedov - 34 yaşında, toprak sahibi, üniversite değerlendircisi, Moskova Üniversitesi hukuk fakültesi mezunu, Yekaterinodar bölge mahkemesi savcı yardımcısı,³⁴⁹ 11. daire üyesi, beş komisyon, Halkın Özgürlüğü Partisine aitti, İsmayıl Zeynal oğlu Tağıyev - 42 yaşında, gerçek devlet meclisi üyesi, Azerbaycan burjuvazisinin en büyük temsilcisi H.Z. Tağıyev'in oğlu, Bakü Realnı Gimnazyumu'nda okudu, tüccar, 9. bölüm üyesi, partisiz, Mehmet Ağa Mehmet Tağı Sultan oğlu Şahtatinskiy - 56 yaşında, toprak sahibi olan yerli bir aileden çıkmış, Fransa'da Sorbonne'da derslere katıldı, “Şergi Rus” gazetesinin yayıncısı, Doğu dilleri öğretmeni, Leipzig Üniversitesi Felsefe Fakültesi'nden

³⁴⁸ Lenin, V., (1972). *Polniye Sobraniye Soçineniy t..15*, Moskova, 21. (Eserler külliyatı c.15.)

³⁴⁹ *İrşad*, 27 Şubat 1907.

mezun olmuş. 10. Daire üyesi, yemek ve tarım komisyonlarının üyesi, Halkın Özgürlüğü partisine aitti, Mustafa Hacı Musa oğlu Mahmudov - 29 yaşında, köylü ailesinden çıkmış, Kürdemir doğumlu, Gori Öğretmenler Seminerisi'nden mezun oldu, sonra Bakü'deki ilk, 13 Numaralı Rus-Tatar okulunun müdürlüğünü yapmış, 9. Daire üyesi, dört komisyon üyesi, Halkın Özgürlük Partisi'ne aitti, Zeynal Eynal oğlu Zeynalov - 30 yaşında, köylü ailesinden çıkmış, ilkokul mezunu, Hazar-Karadeniz topluluğunda tamirci, Müslüman işçi Hizbi başkanı, 2. daire üyesi, üç komisyon üyesi, İşçi partisine aitti.³⁵⁰

II. Duma'ya ilk Duma'nın da üyesi olmuş sadece 32 milletvekili seçilmeyi başarmıştı. Toplam 518 milletvekilinden oluşan bu Duma 102 gün faaliyet gösterebildi. Rus Devrimi sırasında seçilen bu Duma da selefi gibi Çarlık yönetiminin haklarını kısıtlamak, Rusya'yı Demokratik bir ülkeye dönüştürmek için mücadele etti.

Azerbaycan toplumunun yeni Duma için büyük umutları vardı. Azerbaycan toplumu, özellikle Vyborg çağrısının imzalanmasında Azerbaycanlı milletvekillerinin dayanışması göz önüne alındığında, Birinci Duma'da Rus milletvekillerinin kendilerini daha iyi anlayacaklarına ve onlara yardım edeceklerine inanıyordu.³⁵¹ Bakü ve Yelizavetpol Dumalarının glasnıları, İkinci Duma'yı tebrik ettiler ve ülkede özgürlük, hukuk ve düzenin güçlendirilmesi için gerekli şartları oluşturmada Birinci Duma'nın başlattığı çalışmaları tamamlamasını dilediler.³⁵²

Azerbaycanlı milletvekilleri Müslüman Parlamento hizbine, F.Hoyski ve H. Hasmehmetov hizbin yönetim bürosuna katıldılar. Hizbin pratik çalışmasında, eski lideri A. Topçubaşı da etkindi. Kendisi Petersburg'u birkaç kez ziyaret etmiş ve bazen Müslüman parlamenter hizip üyeleri ve Tüm Rusya Müslüman Birliği Merkez Komitesi'nin Duma'da yasa tasarılarını tartışan ve kabul eden, hizbin genel düşüncelerini hazırlayacak toplantılarına başkanlık etmişti. Müslüman Birliği'nin talimatlarını takiben, hizip Birinci Duma hizbinin politikasını sürdürdü ve faaliyetleri esas olarak Kadetlerle ortaklı.

Ayrı bir kitapçıkta yayınlanan hizip programı, vatandaşların haklarını, devlet ve dini yapıyı, yerel özerkliği, yargı sistemini, kamu eğitimini, finans ve devlet ekonomisini, köylü ve işçilere ilişkin hükümleri, siyasi amaç ve hedeflerini tanımlamaktadır. Hizip, tüm Rus

³⁵⁰ Seyidzade, a.g.e., 1991, 42-43

³⁵¹ Bakü, 16 Temmuz 1906.

³⁵² Kryukov, A.g.e., 1908, 21

Müslüman vatandaşları ve benzer düşünen insanları, Rusya İmparatorluğu'nun yönetim yapısını yeniden yapılandırmak için çaba göstermeye çağırdı. Anayasal olarak sınırlı bir monarşiye ve Tüm Rusya Devlet Duması'na veya Tüm Rusya Meclisi'ne "genel, doğrudan ve gizli oyla" seçilen tek meclisli temsilcilerden oluşan bir anayasal parlamenter monarşi, kabul edilebilir bir hükümet biçimi olarak kabul edildi. Hizip, Rusya'daki Müslümanların sayısını, kendilerine Duma'da verilen koltuk sayısını ve müslümanların sayısını belirleme konusunu gündeme getirdi. Programda, aynı zamanda, Azerbaycan toplumu tarafından defalarca sunulan dilekçelerin içeriklerini de karşılayan talepler -Müslümanları siyasi ve medeni haklar açısından Rus İmparatorluğu'nun geri kalanıyla eşitleştirilmesi, bu hakların imparatorluğun temel yasalarına eklenmesi, zorunlu, genel ve ücretsiz ilköğretim uygulaması, anadilde eğitim, seçilmiş yargıç ve jüri üyelerinden oluşan bir mahkeme kurumunun kurulması, imparatorluğun mevcut vilayetinde üstünlük sağlayan halkın dilinin devlet diliyle birlikte herkesin -yerel temsilci organlar ve genel mahkemelerin- dili olarak tanınması meseleleri de vardı.

Tarım politikası alanında, program ayrıca Kadetlerin, girişimcilere haklarının adil fiyatlarla ödenmesi koşuluyla arazilerin sahiplendirilmesi talebini de içeriyordu. İşte bu talep müslüman milletvekilleri arasında tartışma konusuna dönüştü. Her şeyden önce, kendilerini köylülerin temsilcisi olarak kabul edenler, hizbin ana meseleyi - tarım meselesini tartışmakta gecikmesinden, özellikle “toprakların zorla sahiplendirilmesini” destekleme acelesini memnun değildi. Z.E. Zeynalov da dâhil olmak üzere hizbin birkaç üyesi, açık kadetler ve Kadet programına katılan milletvekillerinin sosyalistlerle ortak çalışmasının etkili olacağına inanmadıklarını belirttiler.³⁵³ Onlar işçi Müslüman hizbinden ayrılmakla Duma'nın İşçi grubunda birleşmeyi karara aldılar. Nisan-Mayıs 1907'de Z. Zeynalov-T. Hasanov, St. Petersburg'da "Duma" adlı bir gazete yayınladı ve okurlarına, Hizbin Duma'da tartışılan konulara yönelik tavrını mümkün olduğunca tanıtmaya çalıştı.

Kendilerini "Sol Genç Türk Partisi" üyesi ilan eden F. Hoyski ve H. Hasmehmetov da fraksiyonun programını hiç kabul etmediler. Bu durumda, Müslüman Birliği Merkez Bürosu, Müslüman hizip üyelerine bir çağrı yaparak, *"programın bazı eksikliklerinin olduğunu itiraf etti ve tüm Müslümanları onun hükümlerini rehber tutmaya çağırdı."*³⁵⁴

³⁵³ Kryukov, A.g.e, 1908, 194; 217; 248.

³⁵⁴ “Kaspi”, 20 Şubat 1907.

Duma'nın çeşitli komisyonlarına Halkın Özgürlüğü Partisi'nden Azerbaycan milletvekilleri seçildi. Azerbaycan milletvekillerinin çeşitli konularda yaptığı konuşmalar, somut tekliflerin hazırlanmasına katılımlarının kanıtıdır. Örneğin aç ve işsizlere yardım meselesi tartışılırken, Zeynalov İşçiler Partisi'ni destekleyen bir konuşma yapmıştı. Zeynalov açlara ve işsizlere yardım etmek için tek bir komisyon kurulmasını önerdi ve Duma'ya seçilirken seçmenlerin kendisinden böyle bir istekte bulunduklarını söyledi: “Toprağa ihtiyacımız var, özgürlüğe ihtiyacımız var, ekmeğe ihtiyacımız var, işe ihtiyacımız var.”³⁵⁵ Grevcilere ekmek sağlamadan ve açların doyurulmasına izin vermeden grevleri önlemenin imkânsızlığının somut kanıtları bakımından zengin olan konuşma, Kadetlerin yalnızca “endüstriyel krizden etkilenen işsizlere yardım etme” önerisine karşı çıkan Sosyal Demokratların açık bir savunmasına benziyordu. Duma, konuyla ilgili Kadetlerin kararına düzenleme yaptı ve "endüstriyel krizden etkilenenler" ifadesini programdan kaldırdı.³⁵⁶ İşsizlere yardım komisyonu üyeliğine seçilen M. Mahmudov, *Progress* (İlerleme) gazetesinde seçmenleri işsizler ve ihtiyaç duydukları yardım miktarı konusunda bilgilendirmek için çağrıda bulundu.

Duma'daki milletvekillerinin toprak meselesindeki konumu sınıfsal ve çelişkiliydi. Bu konunun tartışılmasına büyük önem veren Müslüman hizip, Bakü'den A. Topçubaşı, G. Garabeyov ve B.A Ahundov'u tarım komisyonunun faaliyetlerine katılmaya davet etmişti.³⁵⁷ Hizbin tamamı adına konuşan F. Hoyski, sahiplendirilmiş toprakların ülke çapında bir arazi fonu değil, her bir belirli ilde bölgesel bir arazi fonu oluşturması gerektiğini ve toprakların bölünmesi ve nüfusun dağıtımı görevinin "*en demokratik ilkelere göre örgütlenmiş il organları özyönetimine verilmesi gerektiğini söyledi.*"³⁵⁸

Tarım sorununun tartışılması sırasında Z. Zeynalov, Müslüman işçi hizbinin toprak sorunuyla ilgili taleplerini ortaya koydu. Bakü vilayeti köylülerinin durumu hakkında detaylı olarak konuşan Zeynalov, köylülerin en ucuza arsa alma imkânına sahip olmadığını, topraklar "zorla sahiplendirilmesi gerektiğini ve bir halk fonu aracılığıyla tüm Rus vatandaşlarına verilmeli olduğunu" söyledi. O, özel mülkiyete ve her türlü finansla alım satım faaliyetlerine karşı yönelmiş bir konuşma yaptı.

³⁵⁵ “Kaspi”, 24 Şubat 1907.

³⁵⁶ “Progress”, 21 Mart 1907.

³⁵⁷ “Kaspi”, 7 Nisan 1907.

³⁵⁸ “Kaspi”, 7 Nisan 1907.

Müslüman hizip kadın eşitliği sorununu da gündeme getirdi. Mollalar Konseyi ve İslam dinin çeşitli makamları ile yapılan çok sayıda anlaşma sonrasında hizip şu sonuca varmıştır, kadınlara oy kullanma hakkı verilmeli, ancak seçim öncesi toplantılar ayrı ayrı yapılmalıdır.³⁵⁹ Duma'nın halk eğitimi komisyonu üyesi olarak konuşan mesleği öğretmen olan Mahmudov, Halk Eğitim Bakanı'nın sunduğu yasa tasarısı hakkında konuştu ve Müslüman öğretmenlerin hukuksuz durumuna dikkat çekti. Mahmudov, Müslüman öğretmenlerin insan haysiyetinden yoksun özel bir sınıfa ayrıldığını, halk eğitiminde belirli görevlerde bulunma hakkına sahip olduklarını, ana dillerini konuşma hakkına sahip olmadıklarını, bu nedenle baskı altında olduklarını kaydetti. Mahmudov, Kadet'lerin tasarısını zorunlu genel ilköğretim şartını eklemekle komisyona sunma teklifini destekledi.

Duma komisyonunun yerel mahkemelerle ilgili raporu, profesyonel avukatlar F. Hoyski ve H. Hasmehmetov için özel ilgi uyandırdı. Onlar Rusya'nın her yerinde yargı reformu ve yargılamanın yerel halkın dilinde yürütülmesi çağrısında bulundular.³⁶⁰

1907 baharında Duma'daki ana tartışma konusu, devrimcilere karşı olağanüstü hal tedbirleri konusuydu. 17 Mayıs 1907'de Duma, polisin "yasadışı eylemlerine" karşı oylama sonucu karar çıkardı. Bu hükumete itaatsizlik anlamına geliyordu ve hükumet Duma üyelerinin böyle karar çıkarmasına tepki gösterdi. İçişleri Bakanlığı, Duma'dan gizlice yeni seçim yasasının bir taslağını hazırladı. 1 Haziran 1907'de Pyotr Stolypin, 55 Sosyal Demokratın Duma toplantılarına katılmamasını ve 16'sının "devlet sistemini devirmeye" hazırlanmakta ve kraliyet ailesine karşı komplo kurmakta suçlayarak parlamento dokunulmazlığından mahrum edilmesini talep etti.

Buna dayanarak, II. Nikolay, 3 Haziran 1907'de, İkinci Dumanın feshedildiğini ve seçim yasasının değiştirildiğini duyurdu. Duma milletvekillerinin faaliyetine son verildi. İçişleri Bakanı Peter Stolypin'in insiyatifi ile hazırlanan ve 3 Haziran 1907 yılında İmparator onayı alarak kanun hükmü taşıyan bu kararla II. Duma resmen feshedildi. 287 yasa tasarısı için tartışmaların yapıldığı bu Duma'da milletvekilleri sadece 20 yasa tasarısını onayladı ve onlardan 3 tanesi yeni yasa olma hakkı kazandı: Mahsul kıtlığının önüne geçmek amacıyla iki proje ve biri de mahsül kıtlığı kurbanlarına yardım etmek amacıyla yeni bir işçi grubunun kurulması.

³⁵⁹ "Kaspi", 21 Mart 1907.

³⁶⁰ Kolesniçenko, D., (1985). *Trudoviki v Period Pervoy Rossiyskoy Revolyutsii*, Moskova, 216. (İlk Rus devrimi Sırasında Trudovikler.)

II. Duma'nın feshedilmesinin ardından III. Duma'ya seçim yasası çıkarıldı. Yasa, İmparatorluğun uçlarının Duma'ya temsilci gönderme hakkını ciddi şekilde kısıtladı. Şöyle ki, Bakü, Yelizavetpol ve Erivan vilayetlerinin her birinin önceki Duma'ya 3 temsilci gönderme yetkisi varken, yasa sonrasında tüm bu vilayetler birlikte sadece iki temsilci gönderebiliyordu. Tiflis vilayetinin önceki dört milletvekili yerine bir temsilci ile temsil olunma hakkı vardı. Genel olarak Kafkasya'dan önceki 28 milletvekili yerine 10 temsilci seçilmesi planlandı. Aslında Batı Türkistan bölgesi ile kıyaslandığında Kafkasya ve özellikle Azerbaycan'ın bu konuda çok şanslı olduğunu görebiliyoruz.

Kısıtlamalar halkın endişelenmesine neden oldu. "Kaspi" gazetesi "Duma'ya gidecek 10 milletvekilinin eski 28 kişi seviyesine eşit seçilmesi gerektiğini" yazıyordu.³⁶¹

Devlet Duması seçimleri ile ilgili 3 Haziran 1907'de onaylanan Bildirge'nin 25. Maddesi Bakü, Yelizavetpol ve Erivan illeri genel kurulunda seçimlerin yapılmasının kontrolünün Yelizavetpol valisine verildiğini ve Yelizavetpol'da seçim meclisinin yapılmasını belirledi. Seçimler neticesinde yukarıda anılan vilayetlerin Müslüman nüfusu arasından Üçüncü Devlet Duması'na Halil bey Hasmehmetov seçildi. Ermeni nüfusu I. Sagatelyan tarafından, Rus nüfusu ise kendisinin bilgisi olmadan Kafkasyalı'ya dönüşen tesadüfi bir "Astrahanlı" olan Timoşkin tarafından temsil ediliyordu.³⁶²

Üçüncü Devlet Duması 1 Kasım 1907'de açıldı. Onun liderliğine tamamı Oktyabristler'den (Liberal Cumhuriyetçiler) oluşan ekip seçildi.

Smolensk vilayetinde milletvekili seçilmiş Nikolay Homyakov³⁶³ milletvekillerinin yaptığı oylama sonucu ezici oy çokluğuyla Duma başkanı seçildi. O bu görevi 1910 Nisan ayına kadar yürüttü. Purişkeviç liderliğindeki Duma'da aşırı sağcı grubun davranışlarını protesto etmek amacıyla bu görevinden istifa etti. III. Dumanın seleflerinden daha sağcı bir mevkide olması bekleniyordu. Hasmehmetov, Duma'nın sekiz daimi komisyonundan

³⁶¹ "Baku", 7 Mart 1907.

³⁶² Gosudarstvennaya, Duma., (1908). *Prilozheniya k Stenografičeskim otčetam Gosudarstvennoy Dumı, Tom I, III sozıv, I sessiya*, St. Petersburg, 1818.

³⁶³ Nikolay Alekseyeviç Homyakov (19 Ocak 1850-28 Haziran 1925) 1875 yılında Moskova Devlet Üniversitesi Hukuk fakültesinden mezun olan Homyakov, 1877-1878 Rus - Osmanlı savaşında görev almış, II., III. ve IV. Duma'nın Smolensk eyaletinden milletvekili olan Homyakov II. Duma başkanlığına adaylığını koysa da 91 oy alarak F.A. Golovin'e bu mücadelede yenildi, fakat III. Duma başkanı olmayı başardı. İstifa ettikten sonra yerine Liberal Cümhuriyetçi grup başkanı Aleksander İvanoviç Guçkov Duma başkanı oldu. Daha fazla bilgi için bkz: Kara-Murza, A., (2006). *İntellektualnoye portreti: Oçerki o russkikh političeskikh mıslitelyakh XIX-XX vv.*, Moskova, 18-27.

birkaçının üyesiydi - imparatora müracaatların hazırlanması, sorgular, yeniden yerleşim ve yargı reformu hazırlama komisyonları.

Hasmehmetov'un faaliyetinin analizi, konuşmaları, araştırmaları, çeşitli Duma materyallerinin hazırlanmasına katılımı, çeşitli imparatorluk makamlarına Azerbaycan toplumunun gönderdiği, dilekçe ve itirazlarından toplanan talep ve isteklerin uygulanmasına çalıştığını kanıtlıyor.

Hasmehmetov'un 13 Kasım 1907'deki toplantıda II. Nikolay'a hitaben yaptığı konuşma iki bölümden oluşuyordu: *"Siyasi inançları anayasal bir monarşi olan bir grubun üyesi olarak, bu başvurunun ilk kısmına tamamen katılıyorum. Burada hükümdarımıza olan bağlılığımızı ve sevgimizi ifade etmeliyiz ve aslında ifade etmekteyiz, siyasi kısım için ise aynı şeyi söyleyemem."* "Kafkas Müslümanları" adına muhakeme sorumluluğunu üstlenen Hasmehmetov, milletvekillerine *"Devletimizin siyasi sisteminin şu veya bu adı hiç önemli değil, bizim için daha önemli olan bu siyasi yapının mesleklerimizi, gereksinimlerimizi karşılayabilecek içeriğidir"* dedi.³⁶⁴ Bu, 17 Ekim 1905 bildirgesinin hükümlerinin uygulanması anlamına geliyordu. Hasmehmetov'a göre, çağrı "eski Rusya ile yeni Rusya arasında net bir sınır dışı etme hattı oluşturuyordu". Manifestoyu izleyen iki yıl içinde, "diğer ulusların istekleri şöyleydi: tam sivil özgürlükler, tüm vatandaşların siyasi ve medeni haklarının eşitliği, halkın gerçek temsili, hükümetin meşruiyeti ve halk temsilcilerinin devletin yasama faaliyetlerine tam katılımı." Hasmehmetov ayrıca iki yıldır Müslümanların haklarını Rus halkının haklarıyla eşitlemek, aydınlanmalarını geliştirmek ve maddi refahlarını iyileştirmek için hiçbir çalışma yapılmadığını kaydetti. Yeniden yerleşim konusuna atıfta bulunarak, Duma milletvekillerine "uzun süredir toprak sıkıntısı çeken yerel köylülere" toprak verilirse "kim olurlarsa olsunlar ve nerede yaşarlarsa yaşasınlar, bütün Rus oğullarını kabul edecekleri" konusunda güvence vermeye çalıştı.

Üçüncü Devlet Duması'nda, Rusya İmparatorluğunun Müslüman dış mahallelerinden milletvekilleri tek bir parlamento hizbinde birleşti. Fraksiyon 8 kişiden oluşuyordu, özel bürosu bir Duma milletvekili olmamasına rağmen, fraksiyonun ve bu Duma'nın kanun tasarılarının hazırlanmasında ve sunulmasında yakından yer alan A. Topçubaşı tarafından yönetiliyordu.

³⁶⁴ "Progress" gazetesi, 27 Mart 1907.

Fraksiyon, özel toplantılarını ana dilde ilköğretim ve Kafkasya'da zemstvo bürolarının kurulması gibi konularda tutumunu geliştirmeye adanmıştı. Din ve vicdan özgürlüğü konusuna büyük önem veren Müslüman hizip, bu konuyla ilgili özel bir raporu Duma'ya sundu. Fraksiyonun faaliyetini, tüm yasa tasarılarının tartışılmasına katılmak, Duma'da tek bir faaliyet çizgisini takip etmek oluştururken, amaç reformlara ulaşmaktı.

Hasmehmetov konuşmalarında defalarca sivil özgürlüklerin ve siyasi hakların verilmesi, yeniden yerleşim sorununun çözümü, eğitim ve mahkeme işlemlerinin anadilde yapılması, zemstvoların uygulanması ve en önemli konular üzerinde durdu. Onun konuşmalarından en önemlisi "Kafkas sorgusu" isimli konuşmaydı. "Kafkas sorgusu" aşırı sağ inisiyatifiyle Duma'ya sunulmuş ve sağcı Liberal Cumhuriyetçiler çoğunluğunun ısrarı üzerine gündemden çıkarıldı.

Hasmehmetov, öncelikle Kafkasya halkları arasındaki çatışma vakalarına dikkat çekerek, ülkedeki eğitim durumuna vurgu yaparak, mevcut okulların yerel nüfusa kendi ana dillerinde ders vermedikleri için yerel nüfusa hizmet vermediğini kaydetti. Böyle okullar çok azdı. Müslüman bölgelerindeki her 14.000 kişiye bir ilkokul ve Hristiyan bölgelerindeki her 4.000 kişi için bir ilkokul vardı.

Yükseköğrenim görmüş Müslümanların ortaokullarda ders vermelerine izin verilmiyor ve bakanın izni olmadan avukatlık yapmalarına müsaade edilmiyordu. Şehir tüzüğü'nün 44. Maddesi şehir yönetimindeki Müslümanların sayısını sınırladı. Müslüman din adamları da kısıtlamalara tabi tutuldu. Hasmehmetov tüm bunların bir sonucu olarak Müslümanların kültürel olarak komşularından geri kalmış olduklarını açıklamıştır³⁶⁵.

Ülkedeki yönetim meselesine karşı tavrını ifade eden Hasmehmetov, hükümetin halka karşı nazik olması gerektiğine, milletleri bir birine düşürerek değil, birleştirerek devlete sevgi tohumlarını ekmesi gerektiğine inanıyordu. O, Çarlığın yeniden yerleşim politikası ile ilgili olarak, ancak yerel nüfusa toprak sağlandıktan sonra kalan arazilerin yeniden yerleşim için tahsis edilebileceğini defalarca ifade etti.³⁶⁶

Hasmehmetov, arazi komisyonunun bazı kararlara değişiklik ve eklemeler üzerine yasa tasarısı raporunun tartışılmasında yaptığı konuşmada, kırsal arazi mülkiyeti konusuna,

³⁶⁵ "Kaspi", 1 Temmuz 1906.

³⁶⁶ "Kaspi", 24 Haziran 1907.

Rusya İmparatorluğu'nun batı illerinde zemstvoların kurulmasına değinerek Kafkasya'da zemstvonun uygulanmasını önerdi. Hasmehmetov, ana dilde eğitimle bağlantılı olarak ilkokulda öğretmen yetiştirme sorunu, Müslümanların okuyabilecekleri Gori ve Erivan seminerlerinin uzaklığı ve sınırlı boşluklar nedeniyle kendilerinin ihtiyaçlarını karşılayamamaları hakkında konuştu. Azerbaycan dışındaki öğretmenlerin eğitiminin, gelecek öğretmenlerin ulusal geleneklerin, tarihlerin, örf-adetlerinin farkında olmadıkları veya nüfusla iletişim kuramayacakları düşüncesine kapılıyor. Bu nedenle, Zakafkasya Seminerisi'nin Türk-Müslüman şubesinin Gence'ye taşınması ve onun bağımsız bir seminariye dönüştürülmesi için Halk Eğitim Bakanlığı önünde mesele kaldırıyor, müslümanlar için kadın öğretmen okulu açma konusunu gündeme getirerek, din adamlarının gereksiz idari desteği ve okul yönetim kurulu başkanı ve okul öğretim üyelerinin yarısından fazlasının hristiyan olması gibi bir dizi sorunları protesto etti. En önemli konu olarak din özgürlüğünü ilan eden Hasmehmetov, Cuma günleri ve İslami bayramlarda Müslümanlar için tam dinlenme çağrısında bulundu.

Parlak zekâsı ve derin hukuk eğitimi, Hasmehmetov'a çok çeşitli yasa tasarıları, yerel yargı reformu, askerlik hizmeti vb. hakkında proje tartışmalarında konuşma izni verildi. "Tüm vatandaşlar ülkenin her yerinde aynı haklara sahip olmalıdır" - bu onun bütün konuşmalarının ana motifiydi. Maalesef ki, dilekleri ve umutları yalnızca Devlet Duması'nın protokollerinde ve kısa raporlarında kaldı. Bunun nedeni, 9 Haziran 1912'de Çarlık Senatosu kararnamesine göre Duma oturumlarının askıya alınmasıydı.

IV. Devlet Duması seçimleri Eylül ve Ekim 1912'de yapıldı. 20 Ekim 1912'de M.Y. Caferov Azerbaycan türklerinden ve M.I. Papajanov ermeni halkından olmakla IV Devlet Duması'nın milletvekili oldu. Tiflis'te (Gürcistan) seçilen bir Rus milletvekili olan L.I. Skobelev gibi diğer ikisi de Bakü'de yaşıyordu.

Bakü'de ikamet eden Mehmet Yusuf Hacıbabaoğlu Caferov 27 yaşındaydı. Bakü Aleksandr Gimnazyumunda okuduktan sonra, Moskova Üniversitesi Hukuk Fakültesinden 1912 yılında mezun oldu, jüri vekili yardımcısı olarak çalışıyordu.

IV. Devlet Duması, 15 Kasım 1912'de çalışmalarına başladı. M.V. Rodzyanko, Duma'nın başkanlığına seçildi. Rodzyanko Ekimci-Kadet çoğunluğunun bir üyesi olarak, kendisini derhal anayasal düzenin destekçisi ilan etti.

M. Caferov, IV. Duma'nın bütçe ve transfer komisyonu üyeliğine seçildi ve 7 milletvekilinden oluşan Müslüman fraksiyonuna katıldı. Parti üyeliğini anlatan *Kaspi* gazetesi, fraksiyonun ilk beş üyesinin ilerici inançlar tarafından yönlendirildiğini ve İlerici Parti'ye katıldığını kaydetti, Samara'nın temsilcisi bir sağcı ve Dağıstan'ın temsilcisi bir Liberal Cumhuriyetçidir.³⁶⁷

IV. Devlet Duması'nın faaliyetleri, Müslüman bölgelerden milletvekillerinin katılımı, M. Jafarov'un da dâhil olduğu Müslüman fraksiyonun toplantıları Azerbaycan basınında geniş yer almıştır. Toplumun siyasal kültürünün yükselmesi için, Rusya'nın parlamento hayatındaki olaylar hakkında medyaya kapsamlı bilgilerin yayılmasının önünü açan, o dönemde St. Petersburg Üniversitesi'nde okuyan Ceyhun bey Hacıbeyov, Duma'nın toplantılarına düzenli olarak katılıyor, Bakü'ye detaylı ve son derece profesyonel bilgiler veriyordu. Okurlara, Tavriya sarayındaki atmosferi tanıtır, Müslüman hizbin başarı ve başarısızlıklarını analiz ediyor ve üyelerini oldukça doğru karakterize ediyordu.

M. Caferov, hem Duma hem de hizip çalışmalarıyla yakından ilgileniyor, seçmenlerle bir araya geliyor, görevleri ve yapılan çalışmalar hakkında onları bilgilendirerek, hizbin zor maddi ve manevi durumu hakkında içtenlikle konuşuyordu. Duma milletvekillerinin çoğunluğunun, özellikle de sağın, hiziplere karşı kibirli olduğunu, kimsenin kendisinin sesini dinlemediğini ve Müslümanların haklarının eksikliğinden bahseden konuşmacıların seslerinin duyurulmasının karşısının alınmasını kaydediyordu.

Çeşitli zorluklara rağmen, M. Caferov da dâhil olmak üzere Müslüman hizbin az sayıdaki üyesi, sorunları zamanında çözmek için Duma kürsüsü ile birlikte, çok sayıda komisyonunu ve alt komisyonlarını kullandı. Seçmenlerinin ve ülkesinin çıkarlarını savunmanın yanı sıra, IV. Devlet Duması'nda temsil edilmeyen uzak bölgelerdeki Müslüman nüfusunu savunmayı vazifesi olarak görüyordu. Örneğin Kırgızlar, kendilerini oy hakkından mahrum bırakan 3 Haziran 1907 yasaının yürürlükten kaldırılması için Duma milletvekillerinin çalışmalarda bulunmalarını talep etti, göçmenlerin en iyi topraklarından el konulmasından duydukları memnuniyetsizliği dile getiriyor ve eğitimle ilgili bir dizi önemli

³⁶⁷ Gosudarstvennaya, Duma., (1916). *Prilozheniya k Stenografiçeskim otçetam Gosudarstvennoy Dumi, Vypusk 3, IV sozıv, IV sessiya*, St. Petersburg, 885.

meselenin gündeme taşınmasından yanaydı. M. Caferov, Duma'nın tüm faaliyeti sırasında ve Kırgız savunma konuşmasını hazırlarken bilgileri dikkatlice inceledi ve analiz etti.³⁶⁸

10 Aralık 1912'de M. Caferov, hükümetin bildirisine cevaben hizip adına bir konuşma yaptı. Kafkasya'daki Müslümanları ilgilendiren konularda Müslüman hizbin taleplerini belirtti (zemstvo özyönetim, bildirge bu konuyu ele almasa da zemstvo düzenlemelerinin revize edileceği alanları sıralıyordu). Ayrıca eğitim konularına da değindi: *"İlk bakışta halk eğitiminde ve siyasetinde yeri olmayan bu kutsal işe hükümetin önyargılı yaklaştığını derin bir üzüntüyle kaydetmemiz gerek. Şimdiye kadar hükümet müslümanları aydınlatma adı altında onları Ruslaştırmayı amaçlayan tedbirler uygulamaya çalışmıştır."* M. Caferov, hayırsever ve aydınlanma derneklerinin ve bu derneklere komşu okulların kapatılması vakaları olduğunu kaydetti ve bunları *"Rus yaşamına, Rus kültürüne entegre etme girişimlerinin"* hükümetin zulmü, halka güvensizliğinin bir göstergesi olarak değerlendirdi.³⁶⁹

Mart 1916'da Milli Eğitim Bakanlığı bütçesi üzerine Duma'da yaptığı bir konuşmada Müslüman hizbin programını duyurdu. Program, Müslümanların eğitim alanındaki haklarını kısıtlayan mevzuatın ve idari normların kaldırılmasını, ana dilde eğitimin başlatılmasını (o sırada ilkokul müfredatında Rus dili eğitimine belirli zaman ayrılıyordu) ve bireylerin ve toplumlar anadillerinde okullar açma arzularını içeriyordu. Program ayrıca, anadili okullarının ilgili öğretim elemanlarının eğitilmesi için gerekli önlemleri ve Müslümanlar için son derece önemli olan bu iş için bütçeden gerekli fonun tahsis edilmesini sağlaması gerektiğini savunuyordu. Duma, hizbin onayıyla, bu konunun toplantıda çözülmesinin zor olacağını göz önüne alarak, meselenin çözülmesini Halk Eğitimi Komisyonu'na havale etmeye karar verdi.

3 Kasım 1916'da, Dördüncü Duma'nın bir toplantısında, bazı milletvekilleri hükümete güvenmediğini ifade etti. Caferov, hizip adına muhalefetin hükümetin çalışmalarına ilişkin değerlendirmesine katılmadı ve *"bizim nefret dolu ulusal baskı deneyimimiz asla böyle bir ölçüğe ulaşmadı. Merkezileşmiş, kalpsiz bürokrasi, Rusya'nın diğer halklarının ulusal duygularıyla asla alay etmedi, bugün olduğu gibi onların iç ve ahlaki karakterini de sakat bırakmadı."*³⁷⁰

³⁶⁸ "Kaspi", 6 Mart 1916.

³⁶⁹ Gosudarstvennaya, Duma., A.g.e., 1916, 885.

³⁷⁰ "Kaspi", 11 Şubat 1909.

Hizip başkanı K.B. Tevkelov ve M. Caferov, Bakanlar Konseyi başkanına Rus olmayan halkların askere alınması işini düzenlemeyi isteyen bir mektup gönderdiler. Aynı zamanda, tarla çalışmasının en parlak döneminde köylülerin istihdamının dikkate alınması gerektiğine, askere alınanların aileleri gibi ailelerine devlet payları verilmesi, tıbbi ve yaş kontrollerinin dikkatlice yapılması gerektiğine ve işçilere lider şahıs tayini sırasında sonuncunun yerel dil bilgisinin dikkate alınması gerektiğini düşünüyorlardı.³⁷¹ Fraksiyonun ve bürosunun çabaları sonucunda Rus olmayan nüfusun seferberliği 15 Eylül'e kadar ertelenmişti.

İmparatorluğun tüm bölgelerinde ulusal kriz şiddetleniyordu. Duma'da temsil edilen tüm siyasi güçler, Duma ile ilgili memnuniyetsizliklerini gizlemiyorken, Çarlık için tüm umutlar suya düşüyordu, bunun bir nedeni de vaat edilen reformların kâğıt üzerinde kalıyor olmasıydı. Yavaş-yavaş reformların gerçekleşmeyeceği kesinleşiyordu. Halkların umutlarının yerini hayal kırıklığı alıyor, bu hayal kırıklığı Duma'da gerginliğin çoğalmasına neden oluyordu. 25 Şubat 1917'de İmparator II. Nikolay, Duma ve Danıştay'ın faaliyetini aynı yılın Nisan ayına kadar sona erdiren bir kararname imzaladı, Duma, özel toplantılarda toplanarak itaat etmeyi reddetti.

3.5 Müsavat Partisi

Çarlık Rusya'da yeni usul okulların açılmasıyla başlayan yenilenme hareketleri, tiyatronun ortaya çıkması, Azerbaycan'da basının meydana gelmesine ve buna bağlı olarak da matbaacılığın gelişmesi, edebiyat ve eğitimdeki gelişmeler halkın düşüncelerine yansdı. Rusya İmparatorluk yöneticileri kendi devletlerinin gelişmesi için uçlardaki halkların da gelişmesini sağlamak zorunda olduklarından bu gelişmenin değil önünü kesmeye, hatta ona yardım etmeye ve prosedürün hızlandırılmasına mecbur kaldılar. 1870 yılı Manifestosuyla Güney Kafkasya bölgesindeki hızlanmanın karşısı alınamaz hale geldi. Azerbaycan tiyatrosunun ortaya çıkmasını takip eden olaylara baktığımızda 1870'li yılların tarihimizdeki yerini anlıyoruz. "Ekinçi" gazetesinin faaliyetinin durdurulmasından sonra bu alanda boşlukların ortaya çıkmasına rağmen 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan Türkçesi'nde gazete basmak için aydınlarımızın verdiği olumlu mücadele bu boşluğu kapatmakla kalmadı, yeni yüzyılın başından itibaren yayınların gelişmesine ve rekabet yapabilir hale gelmesine neden oldu. Gazete ve dergilerin çoğalmasıyla birlikte içerik açısından kaliteli olması ve daha

³⁷¹ Gosudarstvennaya, Duma., A.g.e, 1916, 886.

çok meseleleri kapsaması Güney Kafkasya türklerinin tarihsel gelişim sürecinde önemli bir faktördü. Tüm bu nedenler Azerbaycan Türkleri'ne Rusya İmparatorluğu'yla mücadele edecek diplomat aydın kesimini yetiştirme şansı tanıdı.

1904 yılında başlanan ve 1905 yılında Japonların acımasızca Rus askeri birliklerini yenilgiye uğratması aydınlarımızda 1588 yılında İspanyol Armadası'nın aslında yenilebilir olması etkisini yarattı. Devlet Dumaları'na seçilen Azerbaycan Türkü milletvekilleri yerli halka liderlik yapabilecek düzeye ulaştılar. 1905-1907 Ermeni müslüman çatışması Azerbaycan Türklerinin milli birlik içinde olmasını tetikledi. Bu amaçla kurulan "Difai" partisi devletçilik tarihimizde ilk parti olmasına rağmen siyasi partiye dönüşemedi. Milli dilde yayınlar yayımlama sınavının üstesinden başarıyla gelen aydınlarımızın şimdi esas amacı Güney Kafkasya Türklerinin haklarını savunacak ve onları İmparatorluğun siyasi hayatında temsil edecek parti kurmaktır.

Güney Kafkasya'nın ilk partisi aslında 1890 yılında kurulmuştu. Fakat Gürcüstan'ın başkenti Tiflis şehrinde kurulan ve Taşnagsütün adlanan bu parti Ermeniler'e aitti. Azerbaycan'da da aynı dönemden itibaren parti kurmak yolunda ilk adımlar atılmıştı. Mesela 1890lardan itibaren Gürcülerin yardımıyla ilk sosyal demokrat dernekleri kurulmaya başlamıştı. 1902 yılından itibaren Mehmet Emin Resulzade tarafından Rus liselerinde ve diğer okullarda eğitim gören Azerbaycan Türkü öğrencilerden oluşan gizli bir dernek kurdu.³⁷² Dernek sonradan Müslüman Gençlik Teşkilatı olarak isimlendirildi.

İrşad gazetesinin 1906 13 Ekim tarihli 241 sayısında "Difai" partisine ait olan bir ilan görmekteyiz: "Artık 2 yıldır, Kafkasya müslümanları kendilerinin varlıklarını bile tehlike altına alan belayla karşı karşıyadır. Bu belalar şunlardır: Ermeni-Müslüman çatışmaları, halkımızın geri kalmışlığı, Müslümanların giderek derinleşen sosyal ve manevi çöküşü. Müslümanları bu tehlikeli felaketlerden kurtarmak için hükumete ve Rusya iktidarına güvenmek faydasızdır. Devlet "figürleri", özellikle Sayın Vorontsov-Daşkov³⁷³, vilayetin üzücü günlerinde Ermeni "Taşnagsütün" partisinin bomba ve mermilerine korkakça eğilerek örgütün elinde itaatkar bir araç haline geldi."³⁷⁴

³⁷² Resulzade, M., (1991). *Stalinle ihtilal hatıraları*, Bakı, 13.

³⁷³ Kont (Graf) İllarion İvanoviç Vorontsov-Daşkov (27 Mayıs 1837 - 15 Ocak 1916) - Rus devlet adamı ve askeri lider.

³⁷⁴ Balayev A., (1995). "Difai: Qafqaz Ümümmüslüman komitesi" *Müsavat*, 4(8), Bakı, 67-68.

1911 yılı Ekim ayının başlarında Tağı Nağioğlu³⁷⁵, Muhammet Ali Resuloğlu³⁷⁶ ve Abbas Kulu Kazımzade³⁷⁷ tarafından ismi Milli Bağımsızlık hareketi tarihimize altın harflerle yazılan “Müsavat” partisi kuruldu. Çarlık kuvvetleri kolluk güçlerinin takibinden İstanbulla kaçmış Mehmet Emin Resulzade 1913 yılında Rusya’da Romanovlar Hanedanının iktidarı ele almasının 300 yıllığı şerefine verilen aff kararından faydalanarak Baküye döndü. İslamcı prensiplerle kurulmuş olan Müsavat partisi ilk başlarda gizli faaliyet göstermeye mecbur kaldı. 1915 yılında Mehmet Emin bey başkanlığında Müsavat Partisinin programına bir takım düzenlemeler yapıldı ve parti İslamcı çizgiden ayrılarak Türkçü değerleri de kendisine kattı. Teşkilatın kurucuları arasında yer almış fakat sonraları pömrünün sonuna kadar Türkiyede yaşamaya mecbur kalan Muhammet Ali Resuloğlu şöyle yazıyor: “1911 yılının son baharıydı. Hepimiz merhum Kazımzade Abbas Bey'e ait olan çarşının arka odasında, gizli toplantılar ve arkadaş buluşmaları için oturuyorduk. Arkadaşlarımızdan biri, rahmetli Tağı Nağı oğlu geldi ve Gürcü, Ermeni ve Ruslar'a ait siyasi partilerin olduğunu belirterek neden bize ait bir partinin olmadığını sordu. Bizim de bir parti kurmamızın gerektiğini söyledi. Birkaç gün süren tartışmalardan sonra Müsavat partisini kurmaya karar verdik.”³⁷⁸ Kısa zamanda partinin Kafkasya’da ve Azerbaycan’ın diğer şehirlerinde, hatta Reşt şehrinde de şubeleri açıldı.³⁷⁹

Gizli bir teşkilat olarak kurulan Müsavat’ın ilk ismi de farklıydı, Müslüman Demokratik Partisi şeklindeydi. İlk faaliyetlerinde oldukça zor bir dönem geçiren Partinin ilk programı 8 maddeden oluşuyordu:

1. Milliyet ve mezhep farkı koyulmaksızın tüm müslümanların birleşmesi.

2. Bağımsızlıklarını kaybetmiş müslüman ülkelerinin yeniden bağımsızlıklarını kazanması için çalışmak

³⁷⁵ Bakü Duması glasnı’sı olan Tağı Nağioğlu, eskiden Hümmet partisi üyesi olsa da Müsavat partisinin kurucu üyesi oluyor.

³⁷⁶ Muhammet Ali Resuloğlu - Azerbaycan gazetecisi, editör, aydın, hayırsever. Bakü’nün Novhanı köyünde ruhani ailede doğmuş, dini eğitimini köydeki mollahanede – medresede aldıktan sonra Bakü’de orta okulda eğitim almıştır. Arapça, farsça, eski Türkçe ve Rusça’yı iyi öğrenmiş bu edebiyatları da okumuştur. 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında Bakü’de editörlük yapmış, ilk başlarda derleyici, düzeltici, sonralar amcası oğlu Mehmet Emin Resulzade’yle birlikte Bakü’de “İkbal” gazetesinde çalışmıştır. Gazetenin müdürlüğünü de yapmış olan Mehmet Ali Resulzade Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kurulmasında büyük fedakarlıklar yapan “Müsavat” partisinin kurucularındandı. Şahverdiyev, A., (2006). *Azerbaycan Matbuatı tarihi.*, Bakı, 87.

³⁷⁷ Abbaskulu Kazımzade – (Bakü 1882 – 29 Ekim 1947 İstanbul), Azerbaycanlı gazeteci ve siyaseti, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Parlamento üyesi Daha fazla bilgi için bkz: Ahmad, D., (2017). *Mühacirlerin Dönüşü*, Bakü, 143.

³⁷⁸ Resuloğlu, M., (1962) “Müsavat Partiyasının kuruluşu”, *Müsavat bülteni*, 4, s.10

³⁷⁹ Resuloğlu, a.g.m., 1962, 10.

- 3.İstiklallerini müdafaa ve yeniden kazanmaya çalışan tüm müslüman ülkelerine maddi ve manevi yardım göstermek
- 4.Müslüman Milletlerin ve ülkelerin müdafaa ve hücum kuvvetlerini arttırmak yardım etmek.
- 5.Bu düşüncelerin yayılmasına engel olacak her şeyi ortadan kaldırmak.
- 6.Müslümanların birleşmesi ve terakkisine çalışan tüm fırkalarla iletişim kurmak
- 7.İnsanlığın saadet ve terakkisine çalışan yabancı partilerle gerekli olan seviyyede ilişki kurmak ve fikir alışverişinde bulunmak.
8. Müslümanların yaşam için mücadele vasıtalarını, onların ticaret sanayi ve genel olarak ekonomik hayatlarını geliştirmeye çalışmak.

Partinin ilk programı 3 ana başlığa bölünmüştü:

- 1.Toplumun organize edilmesi ve faaliyeti
2. Merkezin şubelerle karşılıklı ilişkisi
3. Zorlayıcı araçlar

1. Anabaşlığa dayanarak Partinin Rusya'nın tüm bölgelerinde teşkilata ait tüm kitap ve bültenlerle kendi faaliyetini tanıtmak ve yayma hukuku vardır.

2. Anabaşlığa dayanarak milliyet ve dini ne olursa olsun, istenilen şahıs partiye üye olabilirdi, karşılığında bu şahıslardan Partinin program ve tüzüğünü kabul etmesi isteniliyordu. Üyelik hakkı 1 manat olarak belirlenmişti. Partinin üyeleri gücü ve mali durumu uygun olduğu halde mali ve diğer yardımları sağlamaktan çekinmemeliydi. Partinin merkez komitesi bölgelerdeki şubelerden oluşuyordu. Şubeleri merkezden tayin edilmiş ve onaylanmış 3 kişi oluşturuyordu. Bu 3 kişinin üzerine düşen vazife her biri millete sadakati olan 2 kişiyi bulmak ve bu bulunan kişilerle ilgili onaylanmış bilgileri şubeye yönlendirmektir.

Yeni adaylar onaylanana kadar şube kurulamazdı. Partiye kabul edilen adamlara güvenilmezse bu adam ait olduğu şubenin üyeleri karşısında Kurana yemin etmeliydi.

Bu zor seçilme usulüyle kurulmuş temeller Müsavatın gelecekte karşılaştığı zorlukların da onun karşısına çıkacak engelleri kolay aşmasına yardım etti. Merkez Komite yılda 1 kere şubeleri vasıtasıyla teşkilatın tüm üyeleri karşısında hesap veriyordu.

Programı esas alacak Sovyet yönetim daireleri Halk Cumhuriyeti ni işgal ettikten sonra Müsavat partisi üye ve liderlerine ciddi baskı ve terör uygulayacaktı.

Partinin 1911 - 1913 yıllarındaki esas faaliyet istikameti Balkan savaşlarıyla ilgili oldu. Bahsettiğimiz yıllarda Balkan savaşında Türkiye'ye yardım etmek amacıyla Deklarasyon bastırarak Kafkasya Türklerine gönderen “Müsavat” partisi kurucu üyeleri, özellikle de Mehmet Emin beyin amcası oğlu Muhammet Ali Resuloğlu yönetim dairelerinin takibine alınmıştı.

Deklarasyon Parti üyesi Yusuf Ziya Talıpzade³⁸⁰ nin İstanbul'a götürmesiyle Sebîlürreşâd dergisinin 9. cilt 33. sayısında basıldı.³⁸¹ 1913 yılından itibaren parti gizli faaliyetini güçlendirdi. Resulzade Türkiyeden döndükten sonra editörlüğünü S. Hüseyin yaptığı “İkbal” gazetesinde faaliyete başladı. Müsavat I Cihan Harbi döneminde gizli faaliyet göstermesine rağmen “Nicat” eğitim derneğine, “Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriye” derneği ve “Neşri Maarif” derneğine etki yaparak yardım ve eğitim faaliyetlerinde bulunmaya gayret ediyordu. Harbin devam ettiği yıllarda Kafkas cephesinde savaştan zarar gören müslümanlara yardım etmek için Baküdeki hayır dernekleri özellikle göze çarpıyordu. “Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriye” derneğinin ilk Cihan Harbi dönemindeki faaliyetlerinde Mehmet Emin Resulzade ve arkadaşlarının da faal olduğunu görmekteyiz.

1914 yılı 16 Eylül'den faaliyete başlayan “Dirilik” dergisi Mehmet Emin beyin bir sonraki durağı oldu. Resulzade'nin düşüncelerine göre hayat (dirilik) her şeyden önce insanlığa fayda sağlamalı, sosyal gelişimi canlandırarak dünya kültürünü zenginleştirmelidir.³⁸²

³⁸⁰ Yusuf Ziya Talıpzade (ö.1877 - 18 Mayıs 1923) - Azerbaycanlı eğitimci, politikacı, asker (tümgeneral). Daha fazla bilgi için bkz: Kelbizade, E., Hacıyev, İ., (2017). *Nahçıvanlı diplomatlar*, Nahçıvan, 128.

³⁸¹ Mehmetzade, M., (1992). *Milli Azerbaycan Hareketi*, Bakü, 45.

³⁸² Caferov, N., (1993). *Milli İctimai fikir tarihimizden*, Bakı, 18.

2 Ekim 1915, Cuma gününden Bakü’de Açık söz gazetesi yayınlanmaya başladı. Bu gazete Müsavat Partisinin resmi basın yayın organıydı. Gazetenin amacı Müsavat Partisiyle halk arasında köprü olmaktı. Mehmet Emin bey gazetenin yerli halka tatar değil türk olduğunu anlatmak ve halkın da böyle isimlendirilmesini temin etmek için yayımladığı makaleler sebebiyle harp sansürüyle gazete yönetiminin problem yaşadığını yazıyordu. Gazetenin 1915 yılı Ekim ayı sayısında Mehmet Emin Resulzadenin kaleminden “Bizim ihtiyaçlarımız” isimli makalesi yayımlanıyor. Makale halkın birçok talebinin dönemin şartlarında önemini açıklıyordu:

1. İlkokulların açılması ve millileştirilmesi
1. Ruhban Akademisinin açılması.
2. Müslümanların hukuklarının iade edilmesi

Mehmet Emin Bey'in özgürlük ve bağımsızlık konulu Türkçülük ruhuyla yazdığı yazıları “Açık Söz” gazetesinde yayınlanıyordu. O, yazılarında sadece Kafkasya ve Azerbaycan Türklerinin değil, tüm Rus İmparatorluğu'ndaki Türklerin durumundan bahsediyordu. Türkleri sabırla, cesaretle ve azimle hepbirlikte adalet için savaşılmaya çağırıyordu. “Açık sözü” gazetesinin kendi alanında insanlara yaptığı hizmetler paha biçilemezdi. Müsavat Partisi üyeleri ağırlıklı olduğu, Müslümanların hak ve özgürlüklerinin propagandasının merkezi haline gelen gazete, sömürülen Güney Kafkasya Türklerinin hukuklarının savunucusuna dönüşüyordu. Gazete, çökmek üzere olan imparatorluğun köleleştirme politikasıyla ciddi şekilde mücadele ediyordu. “Açık söz” gazetesinin bir diğer önemi de Mehmet Emin Bey'in burada genç yazarların gelişmesi için imkan tanımasıydı.

1917, parti faaliyetleri açısından özel bir yere sahiptir. Özerklik fikri ilk kez 15-20 Nisan'da gerçekleştirilen Kafkas Müslümanları Kongresi'nde açıkça tartışıldı. Kongrenin aktif katılımcılarından Gence'de N. Yusifbeyli liderliğindeki Türk Âdem-i Merkeziyet Partisinin Müslüman Demokrat Parti Müsavat ile birleştirilmesine karar verildi.

1 Mayıs'ta Tüm Rusya Müslümanlar Kongresi Moskova'da yapıldı. Müsavat Partisi lideri Emin Bey, Müslümanların bölgesel özerkliği fikrinden bahsetti ve oylamaya çıkarılan teklif kabul edildi.

Nesip bey Yusufbeyli'nin Şubat 1917'de Gence'de kurduğu Türk Âdem-i Merkeziyet Partisi, ulusal bağımsızlık tarihinde büyük rol oynadı. Halkın özgürlük ve ideallerinin gerçekleşmesine büyük katkı sağlayan ve 1917'de Azerbaycan'ın bağımsızlığı adına Müsavat ile birleşme fikrine olumlu yaklaşan bu partinin kurucularından Nağı bey Keykurun³⁸³ şöyle yazıyor: “Çarlık Rusya'nın emperyalist rejimi, 1917 Şubat Devrimi'nden sonra tüm ihtişamıyla çöktü. Hepimiz büyük sevinç içindeydik. Gizli teşkilatımızı Gence'den yürüten rahmetli Nesip Bey ile buluştuğumuzda kendisini tebrik ettim ve "*Gizli faaliyetlerimizi ortadan kaldırdık*" dediğimde, bana "*arkadaşlarla görüştim, yarın toplanacağız ve sen gel, "Âdem-i Merkeziyet Partisi" 'ni kuracağız*" cevabını verdi.”³⁸⁴ Partinin kurucuları Şefi bey Rüstembeyov³⁸⁵, Hasan bey Ağayev³⁸⁶ ve Halil Hasmemmedov³⁸⁷ gibi dönemin Azerbaycanı'nın aydın ve demokratlarıydı.

Parti kısa süre sonra Gence'de nüfuz kazandı ve çevre bölgelerdeki etkisini giderek artırdı. Partinin programı sadece Azerbaycan'ın değil, Rus köleliğinin ezdiği Türk topraklarının da haklarını korumayı kendisinde barındıran maddelerden oluşuyordu.

“Rusya'nın köleleştirdiği halklar, ulusal ve kültürel değerlerini savunmaya çalışıyor. Rusya'nın Türk halkları ulusal hareketi takip etmemek için her zamankinden daha fazla birleşmeli ve örgütlenmelidir. Kuruluş toplantımızda sadece sınıf meselelerini değil, ulusal konuları da tartışacağız... . Bu talepler Rusya'da kendi faaliyetini güçlendiren “Federalisteler Partisi”ni (Âdem-i Merkeziyet Partisi kastediliyor.) tatmin ediyor. “Türk Federalistler Partisi”, kitlelere dayanan demokratik bir örgüt olarak, Türk işçi kitlelerinin ekonomik ve sınıfsal çıkarlarını, ulusal kültürel çıkarlarını temsil etmektedir. Faaliyetinde ulusal demokratik ilkelere dayalı olan parti devletin -Rusya'nın- federal ilkelere dayanmasını istiyor.” Parti Programı aşağıdaki bölümlerden oluşuyor:

³⁸³ Nağı bey Salih bey oğlu Şeyhzamanlı - (Gence 1883-1967 İstanbul) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin özel bir hizmet organı olan Karşı Devrimci Teşkilat Başkanı. Daha fazla bilgi için bknz: Alakbarli, F., (2017). “Mühaciret döneminde Azerbaycan milli düşüncesi”, *AMEA Felsefe İnstitutu*, 2(29), 39-45.

³⁸⁴ Resulzade, M. (1962). Müsavat bülteni, 4, Berlin 1962, 19-20.

³⁸⁵ Şefi bey Mustafa bey oğlu Rüstembeyov (Gebele, 31 Mayıs 1893 – 20 Aralık 1960 İstanbul) Rusça basılan *Azerbaycan* gazetesinin editörü, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosu üyesi, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti İçişleri Birinci Bakan Yardımcısı. Daha fazla bilgi için bknz: <http://anl.az/down/meqale/xalqcebbhesi/2014/avqust/386382.htm> (Erişim tarihi: 23.08.2020)

³⁸⁶ Hasan bey Meşhedi Hüseyin bey oğlu Ağayev - (1875, Yelizavetpol, bugünkü Gence - 19 Temmuz 1920, Tiflis) - Azerbaycanlı sosyo-politik figür, gazeteci, doktor, öğretmen, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Parlamentosu Başkan Yardımcısı. Daha fazla bilgi için: Protasov, L., (2008), *Lyudi Uçreditelnoye sobraniya: portret v interyere epokhi*, Moskova, 464.

³⁸⁷ Halil bey Hacıbaba bey oğlu Hasmemmedov - (25 Ekim 1873, Gence - 1947, İstanbul) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin önde gelen siyasi ve devlet figürü. 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Adalet ve İçişleri Bakanı oldu. Daha fazla bilgi için bknz: Seyidzade, D., (1998). *Azerbaycan XX. asrın başlarında: bağımsızlığa götüren yollar*, Bakı, 98-168.

1. Devlet yapısı – Tamamı 9 maddeden oluşan bu kısımda esas mesele şöyleydi. Parti, şu siyasi görevleri yerine getirmeyi hedefliyor: a) Rusya içinde ulusal bölgesel özerklik temelinde demokratik bir cumhuriyet kurmak b) Azerbaycan, Batı Türkistan, Kırgızistan ve Başkurtistan'ın özerkliğini temin etmek c) Volga ve Kırım tatarlarının ve diğer Türk halklarının özerkliğini temin etmek.

2. Genel meseleler – Tamamı 2 maddeden oluşuyordu.

3. Dini meseleler - Tamamı 2 maddeden oluşuyordu.

4. Her özerklikte vatandaşların hakları - Tamamı 9 maddeden oluşuyordu.

5. Ekonomik ve mali politika - Tamamı 2 maddeden oluşuyordu.

6. Tarım meseleleri - Tamamı 2 maddeden oluşuyordu.

7. İşçi meseleleri - Tamamı 9 maddeden oluşuyordu.

8. Mahkeme yapısı - Tamamı 9 maddeden oluşuyordu.

9. Eğitim meseleleri - Tamamı 14 maddeden oluşuyordu. Bu maddelerden biri okulların milli dilde açılmasının gerektiğini savunuyordu.

Nisan 1917'de Kafkas Müslümanları Kongresi'nde her iki taraf da birleşmeye karar verdi. 17 Haziranda iki partinin birleşmesi kongresi yapıldı. Kongrede Merkez Komite kuruldu ve onun üyeleri Mehmet Emin Resulzade, Mehmet Hasan Hacinskiy³⁸⁸, Mustafa bey Vekilov³⁸⁹, Nesip bey Yusufbeyli, Hasan bey Ağayev³⁹⁰ vs. diplomatlar oldular. Müsavat

³⁸⁸ Mehmet Hasan Cafergulu oğlu Hacinskiy (3 Mart 1875 - 9 Şubat 1931) - Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Hükümeti'nde Azerbaycanlı devlet adamı ve siyasetçi, İçişleri Bakanı (28 Mayıs 1918 - 6 Ekim 1918), Maliye Bakanı (1918) ve Dışişleri Bakanı (22 Aralık 1919 - 15 Şubat 1920) çalıştı.

³⁸⁹ Mustafa bey Nadir ağa oğlu Vekilov, d.1896, Azerbaycan, Gazah ilçesi - Ö.1965 1 Kasım Ankara) - Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamento Üyesi, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti İçişleri Bakanı, Moskova Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunu, önde gelen siyasi figür. En genç -23 yaşında- hükümet bakanıydı. Daha fazla bilgi için: Umudlu, İ., (2016). *Vekiloğulları: asilzade soyun tarihi ve şeceresi*, Bakı, 508.

³⁹⁰ Hasan bey Meşhedi Hüseyin bey oğlu Ağayev (1875, Yelizavetpol, bugünkü Gence - 19 Temmuz 1920, Tiflis) - Azerbaycanlı sosyo-politik figür, gazeteci, doktor, öğretmen, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Parlamentosu Başkan Yardımcısı. Hasan bey Ağayev gazetecilikle de yakından ilgileniyordu. Gence'de (1911-1912) *Yujny Kavkaz* (Güney Kafkasya) gazetesini çıkardı.

Partisinin Gence şubesine gelecekte Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Gence Devlet Bankasının Başkanı olacak Meşedi Ali Refiyev³⁹¹ seçildi.

Müsavrat bu birleşme ile daha da güçlendi. Bakü ve Gence'deki güçlenme, partinin Ekim seçimlerinde zaferini sağladı 25 Ekim 1917'de Rusya'da Bolşevikler iktidara geldi. Müsavat Partisinin ilk kongresi 26-31 Ekim 1917'de yapıldı. Şimdiye kadar gizlice faaliyet gösteren Parti artık yasal faaliyete geçti. Bu birleşmeden sonraki ilk resmi kongreydi ve bu kongrede 76 maddelik yeni bir program oylama sonucu kabul edildi. Yeni programda 8 esas mesele ortaya koyulmuştu:

1. Devlet ve özerklik
2. Milli mesele
3. Dini mesele
4. Hakk ve özgürlükler
5. Ekonomi ve mali mesele
6. Toprak meselesi
7. İşçi meselesi
8. Adalet meselesi

Rusya'daki yönetim biçimi, ulusal yerel özerkliğe dayanan Halk Cumhuriyetlerinden oluşmalıdır. Rusya'nın Türk halklarına Azerbaycan, Batı Türkistan, Kırgızistan, Başkurtistan, İdil ve Kırım tatarlarına ulusal ve yerel özerklikler tanınmalıydı. Rusya vatandaşları dini özgürlüklere sahip olmalıydı. Tüm Rusya vatandaşları basın özgürlüğüne sahip olmalı, 20 yaşından yukarı olan her kese seçme ve seçilme hukuku tanınmalıydı. Rusya Türkleri'nin ortak sorunlarını çözmek için ulusal ve kültürel bir birlik kurulmalıydı. Tüm İslam vilayetlerinin temsilcilerinden oluşan bir "Din Kurulu" kurulacaktı. Özerklikte haklar ve özgürlükler garanti altına alınacaktı. Vergiler ancak gelir ve miras üzerinden alınabilirdi.

³⁹¹ Meşedi Ali Hacı Mehmet Hüseyin oğlu Refiyev (1886, Gence - 9.9.1948, İstanbul) - Azerbaycan bağımsızlık hareketinin katılımcılarından hayırsever.

Topraklar köylülere dağıtılmalıydı. Öte yandan toprağını kaybetmiş toprak sahiplerinin kayıpları zenginlerden toplanan vergilerle oluşmuş fondan telafi edilmek zorundaydı. Haftada 8 saat mesai günü ve en az 24 saatlik dinlenme yasallaştırılacaktı. Mahkemeler tamamen bağımsız olacak ve yalnızca hukuka tabi olacaktı. Eğitim ücretsiz olacak ve okullar o ilin konuşma dilinde eğitim verecekti. Üniversitelerde dersler Osmanlı şivesinde olacaktı. 500 kişinin katıldığı ilk kongrede Mehmet Emin Resulzade Merkez Komitesi başkanlığına seçildi. Programla birlikte İlhanlılar Devleti bayrağı Partinin bayrağı olarak kabul edildi. 14 Şubatta kurulan Güney Kafkasya'nın yasama organı olan Transkafkasya Seymi 23 Şubat 1918'de Tiflis'te (Gürcistan) açıldı. Seymin Azerbaycan fraksiyonu 44 milletvekilinden oluşuyordu ve Müsavat, İttihat, Himmet ve Müslüman Sosyalist Bloğu'nu temsil ediyorlardı. Hizbin Başkanı olarak Mehmet Emin bey seçildi.

14 Mart 1918'de Trabzon Konferansı başladı. Osmanlı İmparatorluğunun müttefiki Almanya ile Bolşevik Rusyası arasında 3 Mart 1918 tarihinde yapılmış Brest-Litovsk Antlaşması'nın şartlarına göre Rusya 93 Harbi sonuçlarına göre işgal ettiği Elviyye-i Selâse – Kars, Ardahan ve Batum kalelerini Osmanlı İmparatorluğu'na iade etmeliydi. Bu amaçla faaliyete başlayan konferansda Akaki Chkhenkeli³⁹² Transkafkasya Cumhuriyetini temsil ediyordu. Ermeni milletvekillerinin karşıt olmasına rağmen Transkafkasya hükümeti Kars ve Ardahan kalelerinin Osmanlı İmparatorluğuna verilmesinde bir sakınca görmezken Batumun verilmemesinden yanaydı. Seymin Azerbaycanı temsil eden üyelerinin tamamı (toplamda 5 üye)³⁹³ Osmanlı tarafının isteklerinin karşılanmasından yanaydı. Tüm bu problemler Trabzon görüşmelerinin sonuç elde etmeden bitmesine neden oldu. Azerbaycan delegesi savaş çıkacağı halde Osmanlı ordusuna yönelik hiçbir çatışmada Azerbaycan tarafının yer almayacağını Seymin diğer milletvekillerine duyurmuştu. Ardından Osmanlı hükümeti askeri harekâta başladı. Kısa zaman içerisinde Osmanlı askeri birlikleri Doğu yönünde İmparatorluğun sınırlarını büyötmeye başladı. Savaş kısa zamanda Osmanlı güçlerinin zaferleriyle bitti. 11 Mayıs'ta görüşmelere devam etmek amacıyla Batumda yeni konferans başladı. Batum konferansı sırasında 26 Mayıs tarihinde Almanya ile gizli antlaşma imzalayan Sakartvelos Demokratiuli Respublika yani Gürcistan, 27 Mayıs tarihinde “Hayastani

³⁹² Akaki Chkhenkeli (19 Mayıs 1874 - 5 Ocak 1959), Rusya ve Gürcistan'daki Menşevik hareketin liderlerinden biri olarak hareket eden bir Gürcü Sosyal Demokrat politikacı ve gazeteciydi. 1918'de Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin Başbakanı ve Dışişleri bakanı olarak görev yaptı ve ardından Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti'nin Dışişleri bakanı oldu. 1921'de Gürcistan Fransa elçisi olarak atandı, ancak Kızıl Ordu Gürcistan'ı işgal etmesinden dolayı hizmet edemedi. Daha fazla bilgi için bkz: Kazemzadeh, F., (1951). *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, New York, 98-106.

³⁹³ Swietochowski, T. (1985), *Russian Azerbaijan, 1905–1920: The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge, 105-129.

Demokratakan Hanrapetutyun”, yani Ermenistan’ın ayrılmasıyla Transkafkasya hükumeti çöktü. Bu sebepten 4 Haziranda görüşmeler Osmanlı İmparatorluğunun ayrı ayrı bağımsız Güney Kafkasya devletleriyle antlaşmalar imzalamasıyla sonuçlandı.

31 Mart 1918 tarihinde ermeni çetelerinin Kafkasyanın türk müslüman nüfusuna karşı yaptığı katliamlar artık, Azerbaycan delege heyetinin Rusya içerisinde otonom Cumhuriyet değil, bağımsız Cumhuriyet olması talebinin ortaya çıkmasına neden oldu. 28 Mayıs 1918’de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin ilanıyla Müsavat Azerbaycan’da ana parti oldu. Parti, Azerbaycan’ın Müslüman Doğu’da ilk parlamenter cumhuriyet olarak ortaya çıkmasına öncülük etmekle kalmadı, devlet kurumlarının kurulmasında ve oluşumunda kilit rol oynadı ve bağımsızlığımızın uluslararası tanınmasında öncü bir güç haline geldi.

Dönemin siyasi şartları nedeniyle Azerbaycan halkı arasında Müsavat kadar güçlü olmasa da diğer partilerin üyeleri de vardı. Bu partiler İttihad, Müslüman Sosyalist Blok’u, Ahrar, Himmet ve Adalet partileriydi.

3.6 İttihad Partisi

Kafkasya İttihad Fırkası’na katılmış Rusya’da Müslümanlık partisi hem Bakü Şehir Duması hem de Rusya Kurucu Meclisi’nin 1917 seçimlerine bağımsız olarak katıldı. İlk seçimlerde 8.000 oy aldı, şehir dumasında 12 milletvekili ile temsil edildi ve Parlamento’ya seçimlerde 60.000’den fazla oy alarak 1 sandalye kazandı. Şubat 1918’de Tifis’te faaliyete başlayan Transkafkasya Seym’inde parti 3 milletvekili (Sultan Macid Ganizâde, Mir Yagub Mehdiyev, Heybatgulu Mahammadbeyov) ile temsil edildi. Üçü de 28 Mayıs 1918’de Azerbaycan’ın bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Ulusal Konseyi üyeleri idi.

İttihad partisinin ideolojik temeli İttihad-İslam, İslami modernizm, o dönemin İslami reformizmi gibi popüler teorilerdi. Azerbaycan’da oluşmaya başlayan İslamcı örgütlerin birleşmesi sonucu Şubat Devrimi’nden (1917) sonra parti kuruldu. Birleşme sürecinin temelinde, 1917 yazında Bakü’de kurulan "Rusya’da Müslümanlık" partisi ve o yılın sonbaharında Gence’de kurulan "İttihad Kültür ve Sosyal Topluluğu" dayanıyordu. Partinin kurucuları arasında Mir Yagub Mehdiyev, Beşir bey Aşurbeyov, Mahmud Guliyev, Kerimağa Sultanov, Hacı Huseyin Tağıyev, Kasım Caferov, Ağa Zeynal Tağıyev (Hacı Zeynalabdin Tağıyev’in torunu) yer aldı.

İttihadçılık ideolojisinin ana çizgisi, ideal İslam ilkesi, Hz.Muhammed döneminin batıl inançlardan uzak geleneklerine dönüştü. Kurulduğu dönem için popüler olan demokrasi, özgürlük ve eşitlik gibi İslam hukukunun ilkelerinin açıklanmasına özel önem verildi. Partinin Müslümanlık adında gazetesi de yayınlanıyordu.

İttihadçı ideologlar, İslam dünyasının genel gerilemesi, kültürel, ekonomik ve politik geri kalmışlığı ve Müslüman ülkelerin Avrupa kolonilerine dönüşmesinin nedenlerini Klasik birliktelikte olduğu gibi, Muhammed zamanından sonra İslamın "doktrinin, anlamın ve ruhun değiştirilmesi ve baskı ile tiranlığın egemenliği" ile ilişkilendirildi. Bu ideologlara göre suçlu ise, "eski diktatör hükümdarlar, bize zulmeden bakanlar, yaşlılar, yanlış doğru yol olarak gösteren ulemalar" ve "sırf kendi çıkarları ve mevkileri için İslam'daki söz ve düşüncüyü engelledikleri için İslam'ı geride kalmaya zorlayanlar" ilan edildi.

İttihad Azerbaycan Halk Cümhuriyeti Parlamentosu'ndaki ikinci büyük fırkaydı. Önce 11 milletvekili ile temsil olunan Parti sonradan milletvekillerinin sayısını 13'e çıkardı. 1918 Eylül ayından partiye Gara bey Garabeyli hizbe liderlik etmeye başladı.

Nisan 1919'da yapılan ilk kongrede partinin resmi adı "Kafkas İttihat Fırkası " olarak onaylandı, parti genel başkanlığına Gara bey Garabeyli, genel başkan yardımcılığına Sultan Macid Ganizâde ve Gazi Ahmet bey Muhammetbeyov seçildi. Partinin ikinci kongresinde (Ocak 1920) Necef bey Vazirov, Habib bey Mahmudbeyov, Cemil bey Lenberanski, Ali bey Zizikski, Heybat Kulu Muhammetbeyov, Hamdulla efendi Efendizade, Beşir bey Aşurbeyli, Nurmehmet Şahsuvarov, Muhammet Bey Bakıhanov, Mahmud Guliyev'e atandı. , Ağa Zeynal Tağıyev, Gara bey Aliverdilar (Üzeyir bey Hacıbeyli amcası) ve diğerleri Merkezi Komiteye dâhil edildiler. Tanınmış din adamları - eski Şeyhülislam Molla Mohammad Pişnamazzade, Şeyh Abdulgani ve Karabağ Valisi Hosrov Paşa bey Sultanov Ahund Molla Hanife partinin aktif destekçileriydi.

Azerbaycan Parlamentosu'nun 17 aylık faaliyetinde en dikkat çeken özelliklerinden biri "İttihad" - "Müsavat" çatışmasıydı. Bu iki parti arasındaki mücadele biraz Batı Türkistan coğrafyasındaki Alaş ve Üç Cüz Partisi arasındaki mücadeleyi andırıyordu. 28 Nisan 1920 Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin işgali ve Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi ile çoğunlukla radikal İslamcılar kendi bünyesinde barındıran bu Parti kapatıldı ve faaliyeti yasaklandı.

3.7 Müslüman Sosyalist Bloğu

1917 Şubat Devrimi sonrasında sağcı devrimci sosyalistlerden ayrılarak Müslüman Sosyalist Bloğu'nu kurdular. Parti hızla büyüdü ve giderek faaliyetini genişlendirdi. 159.770 seçmenle Müslüman Sosyalist Bloğu, 26-28 Kasım 1917 Kurucu Meclis seçimlerine katılan sekiz ana parti arasındaydı. Müslüman Sosyalist Bloğu, 60.000 üyeli parlamentoda iki sandalye kazandı. Böylece, A. Sefikürdski liderliğindeki Müslüman Sosyalist Bloğu etkili ve örgütsel olarak güçlü bir siyasi parti haline geldi. 5 Ocak 1918'de Rusya Parlamentosu feshedildi ve 10 Şubat'ta Transkafkasya Seym'in kuruluş toplantısı Tiflis'te toplandı. Alınan her 20.000 oyda Seym'den 1 sandalye verildiğinden Müslüman Sosyalist Blok'tan 7 temsilci bu organa seçildi. 27 Mayıs 1918'de Mehmet Emin Resulzade önderliğinde Azerbaycan Ulusal Konseyi kurulduğunda, Hudadat bey Melikaslanov ve Camo bey Hacinski Sosyalist Bloğu temsilen Milli Şura'ya katıldı.

7 Aralık 1918'de açılan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Parlamentosunda sosyalistler 12 milletvekili ile temsil edildi. Kazah ilçesinden milletvekili seçilen A. Sefikürdski başkanlığında Müslüman Sosyalist Fraksiyonu kurdular. Fraksiyonda popülistlerin yanı sıra sağcı aktivistler S.Ağamalıoğlu, K. Camalbeyov, A. Garayev ve S. Abilev de vardı. Kasım 1919'da partinin Merkez Komitesi ve aynı isimli gazete (sadece 7 sayı çıktı) faaliyetebaşladı. Müslüman Sosyalist fraksiyonunun programı, tüm ulusların eşit haklarını yansıtıyordu. Sefikürdski, Parlamentonun ilk oturumunda siyasi tutukluların affedilmesini destekledi. Arazi sorununun çözümünü yasama meclisinin ana görevi olarak gören fraksiyon, hemen hemen tüm önemli meselelerin tartışılmasında "Müsavat" partisi ile zıtllaşıyor, köylülere ücretsiz arazi devri konusunda ısrar ediyordu.

Azerbaycan Halk Cümhuriyeti'nin Sovyet ordusu tarafından işgali sonrası partinin faaliyeti yasaklansa da bazı üyeler Bakü Sosyalist Devrimci Partisi üyeleri ile birlikte hareket etmeye başladılar. Fakat bu durum çok da uzun sürmedi. Gizli faaliyet göstermelerine rağmen bu partiye de mahkeme kuruldu ve üyeleri idam veya hapsedildi.

3.8 Ahrar Partisi

1918 sonbaharında Bakü'de Ahrar Partisi kuruldu. Arapçadan "Özgürlük" diye çevrilen parti ismi Batı literatüründe "Liberal Partisi" olarak karşımıza çıkıyor. Başkan Aslan bey Kardaşov'du. Ahrar'ın faaliyetleri esas olarak Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti

Parlamentosunda temsil edilen aynı isimdeki hizip içinde yürütülmüştür. Grubun üyeleri Aslan bey Kardaşov, Raşid bey Gaplanov, Abdulla bey Efendizade, Garib Kerim oğlu, Bayram Niyazi Kiçikhanlı ve diğerleri idi. "Ahrar" ilanı Abdulla bey Efendizade tarafından 26 Aralık'ta Meclisi Müessisan'da yapılan bir toplantıda duyuruldu. Bildiri, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasını memnuniyetle karşılamasıyla birlikte hükümetin faaliyetlerini de eleştirdi. Tarım reformları ile ilgili olarak Ahrar, toprağın köylüler arasında yeniden dağıtılmasından yanaydı ve işçilerin meselesinde 8 saatlik bir iş günü, işgücünün korunmasını destekleme taraftarıydı. Dış politika alanında komşu cumhuriyetlerle dostane ilişkiler kurmayı ve geliştirmeyi tercih eden parti, Azerbaycan halkının yanı sıra tüm Kafkas halklarının bağımsızlığına ve haklarının korunmasına özel önem veriyordu.

Nisan 1920 işgalinin yaklaşması sırasında, birkaç parti - İttihad, Müslüman Sosyalistler Bloğu ve Ahrar - Hükumete olan güvensizliklerini ifade etmek amacıyla güçlerini birleştirdiler ve böylece 11. Kızıl Ordu'nun müdahalesine birkaç gün kala hükümet krizi şiddetlendi. Ahrar'ın açıklamasında, hükümetin çoğu üyelerinin radikal (yani sosyalist yönümlü) adımlar atmak istememesi sebebiyle durumu daha da kötüleştirdiklerini söyledi. 15 Nisan 1920'de A. Kardaşov, "Ahrar" temsilcilerinin koalisyon hükümetinden çekilmesine ilişkin bir açıklama yaptı. Müsavat dışında bu tartışmalı belgenin tartışmasında A. Kardashov, tüm parti liderleri birlikte ultimatoma kabul edilmesi ve Bolşeviklere iktidarın devredilmesi yönünde oy kullandı. 11. Kızıl Ordu'nun 28 Nisan'da Bakü'ye girmesinin ardından Parlamento ve tüm siyasi partiler feshedildi. Bununla da, "Ahrar" partisinin faaliyetlerine son verdi.

3.9 Himmet Partisi

20. yüzyılın başından itibaren, yerel işçilerin içinde bulunduğu kötü durumu derinden hisseden ve kendilerini tamamen emekçi halk arasında devrimci faaliyete adan Azerbaycan aydınları arasında insanlar görünmeye başladı. . Onlardan bazıları -S. M. Efendiyev, A.Ahundov, M.G. Mövsümov, M. A. Azizbeyov RSDİP'nin üyeleri idi. Ancak, çoğu Marksizmin bazı hükümlerine sempati duysa da, partiye katılmadılar. M.E. Resulzade, M.A. Mirgasimov, M. Hacıyev, A. Kazımzade, M. Hacinski ve diğerlerinin ortak çabaları sonucunda Müslüman dünyasının ilk sosyal demokrat partisi olan "Himmet" Ekim 1904'te Bakü'de faaliyet göstermeye başladı. Partinin Şubat 1905'e kadar *Himmet* gazetesi

Azerbaycan Türkçesi'nde basıldı. O yıldan itibaren N.Nerimanov "Himmet" partisi sıralarına katıldı.

Bu partinin 1903 yılında M.E. Resulzade tarafından yaratılması hakkında da görüşler vardır. Mesela, jandarma teşkilatının 1910 tarihli bilgilerinde M.E. Resulzade'ye "Himmet" partisinin başkanı deniyor. İstilacıların yürüttüğü büyük devlet politikası, zorla Ruslaştırma ve azınlık haklarının her türlü ihlali, ulusal sorun toplumun siyasi yaşamındaki en önemli konulardan biri haline getirmiştir. Bu koşullar altında, Bolşevik partinin ulusal sorunla ilgili programının bazı bölümleri, bazı yerel Azerbaycanlı aydınlar ve devrimci ruhtaki işçiler için çok çekiciydi. Bu kısmen programın ulusların kendi kaderini tayin hakkını ve özerk bir idari organın -vilayetin- kurulmasını sağlayan 9. paragrafından kaynaklanıyordu. Bu hükümlerin çağrısı, ilerici aydınları, her şeyden önce halkını ulusal kölelikten kurtarma umuduyla sosyal demokrasiye çekti. MA Resulzadeh, radikal Azerbaycanlı aydınların sosyal demokrat harekete katılımını daha doğru bir şekilde nitelendirdi: “Bu genç nesil, ilk Rus devrimi sırasında Rus toplumunun muhalefet kanadına sempati duyuyordu. Çarlığa karşı mücadelede en sadık olmamasına karşın, en uygun müttefik saydıkları muhalif sosyalizmi kabul ediyorlardı.”

1917 yılına kadar Himmet'in faaliyetinin iki yere bölündüğünü görmekteyiz: 1) Siyasi meselelerde (grevlere ve gösterilere katılmak, enternasyonalizmi teşvik etmek, Devlet Duması seçimleri vs.) RSDİP Bakü şubesiyle birge faaliyetlerde bulunmuşlardı. Bu konuda alınan ilk siyasi önlemlerden biri, işçiler ve girişimciler arasında ilk toplu sözleşmenin imzalanmasıyla sona eren Rusya'daki Aralık 1904 genel greviydi. Grevin ilk gününde, yani 13 Aralık'ta Himmet tarafından yayınlanan bir broşür Azerbaycanlı işçilere sosyalistlerin kim olduğunu ve ne için savaştıklarını anlattı: "... bu sözde isyancılar, kendilerini halka feda eden değerli insanlardı. Talepleri ... Çarın gazabıyla karşılandı ... Halkın davası için kendilerini feda edenlere" sosyalist "denir."9. Şubat ve Ağustos 1905 olayları sırasında Himmet, nüfusun sakinleştirilmesinde ve yağmanın durdurulmasında önemli bir rol oynadı. Yetkililer tarafından düzenlenen katliama son verilmesi çağrısında bulunan bildiriler yayınlandı. 2) Müslümanların milli haysiyet ve haklarının ihlali ile ilgili yerel basında yer alan makaleler ve konuşmalar için Himmet'in önde gelen isimleri faaliyet yürütmüşlerdi.

Şubat 1905'in ortalarında “Himmet” gazetesi, "kötü niyetli olma" bahanesiyle polis tarafından kapatıldı. 1906 yılının Aralık ayında Himmet partisi üyeleri İrşad matbaasında

Mehdi bey Hacinski'nin adına 1907 yılı Mart ayına kadar basılmış "Tekamül" gazetesinin basılması için izin alabildiler. Aynı yıl Ağustos ayından Eylül ayı sonuna kadar "Himmet" partisi, aslında, "Tekamül" gazetesinin devamı niteliğindeki "Yoldaş" gazetesini yayımladı. Gazete ve intibahnamelerin³⁹⁴ illere dağıtılmasından M.E. Resulzade ve E. A. Ahundov sorumluydu.

Bu gazetenin sayfalarında düzenli olarak yer alan başlıca yazarlardan S.M. Efendiyev, M.E. Resulzade, M.G. Mövsümov, M.A. Bağirov, M. Hacinski, M.E. Azizbeyov toplumsal sorunlara aynı yaklaşım sergilemiyordu. S.M. Efendiyevin tüm milletlerin işçilerini istilacı ve kapitalistlerle mücadelede birliğe seslemesine karşın, M.E. Resulzade ve M. Hacinski makalelerinde milli birlik, kendi kader tayin hukukları için mücadeleamacıyla müslüman halklarının birliği düşüncelerini seyretmekteyiz. M.E. Resulzadenin İslam tarihi konularındaki makalelerinde demokrasi ve sosyalizm fikirlerinin İslam ile çelişmediğini, tam tersine, dinin temel ilkeleri ile uyumlu olduğunu savunuyordu. Bununla birlikte, sosyal demokrasiden, özellikle Bolşeviklerin ulusal soruna karşı tavrından giderek hayal kırıklığına uğrayan M.E. Resulzade, sonraki makalelerinde Türk halklarının kendini tanıma meselelerini öne çekmeye başladı. Onun "Himmet" partisi ile işbirliği yetkililerin kendisini 1909-1910 yıllarında takib etmesi nedeniyle İrana kaçmasına kadar devam etti.

Partinin Gence, Şuşa, Nahçıvan ve Culfa'da şubeleri vardı, fakat Tiflis şubesi hem üyelerinin sayısı, hem de siyasi aktifliği açısından diğer tüm şubelerden seçiliyor ve önemli faaliyetlerde bulunuyordu. Şubenin aktivistleri partinin Nahçıvan ve Gence şubesinin kurulmasında etkili oldular. Tiflis şubesi Gürcistan sosyal demokrasisi için anahtara dönüşen menşevik hareketine liderlik etti. Ardından 1906 yılının Kasım ayında Culfa şehrinde Himmet partisinin yeni şubesinin açılışı yapıldı.

Parti, Temmuz 1907'de birçok üyesinin tutuklanmasıyla gizli faaliyetlerinin ortaya çıkması sonucu önemli ölçüde zayıfladı ve 1917 yılına kadar, neredeyse, tamamen pasif kaldı

Mitinglerde "Müslümanlara sosyalizm düşüncelerini anlatıyor", etnik çatışmalara karşı konuşmalar düzenleyerek, Azerbaycan Türkçesi'nde kitapçıklar ve broşürler yayınlıyorlardı. Broşür ve kitapçık basımı C. Mehmetkuluzade başkanlığındaki aydınlar çevresine ait "Gayret" matbaası kullanılıyordu. Tiflis şubesindeki "Himmet" partisi tüzüğü,

³⁹⁴ Çoğunlukla gizlice basılan ve kitlelere dağıtılan propaganda içerikli bir broşür, beyanname.

sınıf ve milliyetlerine bakılmaksızın insanların demokratik özgürlükleri vehak ve haklarını tanıyordu. Partinin sloganı, “Adalet, eşitlik, özgürlük” idi. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosu’nun üyelerinden 3 kişi -İ. Abilov, M. Şeyhülislamov, S. Ağamalıoğlu- hareketin Tiflis şubesi üyeleriydi.

Himmet'in faaliyetinin ilkeleri, sosyal demokrasinin katı kurallarıyla çelişiyordu, çünkü bu özellik, 1917'den faaliyetlerine devam eden ve 1920 Şubatına kadar var olan partinin canlılığını korumaya yardım ediyordu.

3.10 Adalet Partisi

Adalet, kendisini İran Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin halefi olarak görüyor ve düzenli olarak Güney Azerbaycan'da aktif bir şekilde devrimci çalışmalara katılıyor. Örgütün Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi Bakü Komitesi ve Himmet'te daimi temsilcileri vardı.³⁹⁵

"Adalet" programı ve tüzüğü, Azerbaycan Türkçesi ve Farsça özel bir kitapçık şeklinde ve editörlüğünü parti üyesi Seyid Cafer Pişevari'nin üstlendiği *Hürriyet* gazetesinde yayınlandı. "Adalet", 1917'de Azerbaycan Türkçesi ve Farsça *Bayrak-Adalet* adlı bir dergi çıkarmaya başladı. İran'ın iç siyasi durumunun sorunları, Kaçar hanedanına karşı mücadele, monarşinin yıkılması ve demokratik bir cumhuriyetin kurulmasına odaklanmış makaleler derginin sayfalarında yer alıyordu.

1917-1918'de parti önemli ölçüde güçlendirildi ve Güney Azerbaycanlı işçilerden oluşan silahlı bir grup oluşturdu. Mart 1918 soykırımı sırasında bu grup maden bölgeleri topraklarındaki düzeni kontrol ederek katliamı önledi. 1919'un başlarında, Asadulla Gafarzadeh başkanlığındaki partinin yeni bir Merkez Komitesi seçildi. Merkez Komite, Bahram Agayev, Seyid Cafer Cevatzade (Pişevari), R. Karimov ve diğerlerini içeriyordu. Bakü'nün yanı sıra Adalet'in Gence, Lenkeran, Astara ve Tiflis'te komiteleri vardı. "Adalet", 1919'da Rus Komünist (Bolşevik) Partisi (RK (b) P) Bakü Komitesi "Himmet" ile daha yakın işbirliğine başladı. Aynı yılın Haziran ayında RK (b) P'nin Kafkasya Ülke Komitesi'nin mali desteğiyle partinin yasadışı gazetesi “Hürriyet” yayın hayatına başladı. 11-12 Şubat 1920'de Azerbaycan Komünist Partilerin I. Kongresi, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni devirerek iktidarı ele geçirmek için "yerli şartlar ve taktik mülahazalar temelinde hareket ederek "Rusya Komünist Partisi çatısı altında partinin Bakü komitesini, Himmet Partisi ve

³⁹⁵ Swietochowski, T., Collins, B., (1999). *Historical dictionary of Azerbaijan*, Lanham, 11.

Adalet Partisini birleştirmeye karar verdi. "Adalet"den K.C. Ağazade, D. Bünyadzade, Ali Haydar Garayev, Ağababa Yusifzade, Kongre tarafından seçilen Merkez Komitesi'ne girdi.

Aynı yıl Azerbaycan ve yurtdışında faaliyet gösteren tüm "Adalet" komiteleri Azerbaycan Komunist Partisi'ne birleştirildiler.

Toparlayacak olursak, 20. yüzyılı heyecanla bekleyen Rusya Türkleri ilk başlarda hareketliliğin yaşandığı Rusya coğrafyasında aktif bir yer tutmaya başladılar. Hem Güney Kafkasya, hem de Batı Türkistan topraklarına Rusya coğrafyasından göçmen yerleştirilmesi ve bunun sonucu ortaya çıkan problemler ve bir türlü çözüme kavuşturulmayan toplumsal problemler, yerel halkın sabrını taşırılmış olmalıydı. Zaman geçtikçe sorunların çoğalması Rusya İmparatorluğu için ciddi probleme dönüşse de yönetim bunun farkında değildi. 1901 yılında İmparatorluk genelinde başlanan siyasi grevler, 1903 yılında Bakü dâhil olmak üzere Türk halklarının yaşadıkları şehirlere de yayıldı. 1904 yılında başlayan Rus-Japon savaşı, Türk halkları için sürpriz bir sonla bitti. İmparatorluk askeri güçlerinin yenilmesi Rusya'nın yenilmezliğinin bir mit olduğunu ıspatlıyordu.

Eğitimci aydınlar bu dönemde yerini siyasi aydınlar nesline bırakmıştı. Azerbaycan'dan farklı olarak Kazak Bozkırında siyasi aydınlar daha çok görevi tamamlamak zorundaydılar. Bu görevlerden en başlıcası eğitimci aydınlar döneminde Hazar Denizi'nin doğusu ile batısı arasında ortaya çıkmış farkı kapatmak ve tıpkı Azerbaycan'daki gibi halkı olası her türlü senaryoya hazırlamaktı. Azerbaycan'da ise farklı bir sorun ortaya çıkmıştı. Rusya'nın bölgeyi işgal etmesi sonucu komşu coğrafyalardan göç etmelerine izin verilen ve göçü teşvik eden olanaklar sunma yoluyla Ermenilerin tarihî Azerbaycan topraklarına da iskânı, 1903 yılından silahlı çatışma şeklinde mücadeleye neden oldu. Bu silahlı çatışmalar Azerbaycan'ın siyasileşme sürecini ciddi ölçüde etkiledi ve Azerbaycan'da ilk parti olan Difai ortaya çıktı. Temel kurulma amacı halkı Ermenilerle çatışmada birliğe çağıran Difai partisi, kendisinden sonra kurulacak partiler için temel rol oynadı.

1905 yılında hem Kazak, hem de Azerbaycan topraklarında Kadet partisinin ilk şubeleri kuruldu ve onlar geniş faaliyete başladılar. Kadet partisi sayesinde siyasi katılım da giderek çoğaldı. Ayrıca Kadet partisi bünyesinde siyasi aydınlar hem tecrübe edinmiş oldular, hem de omuz omuza vererek, işgalci Rusya yönetimi ile mücadeleye başladılar. Kadet partisinin kurulması Rusya yönetiminin Devlet Duması'na seçimler ilan etmesi ile doğrudan bağlantılıydı.

Bunun yanısıra, 1905 yılında Batı Türkistan'da siyasi aydınların katılımıyla bir ilk daha gerçekleşti. Karkaralı şehrindeki protestoların sonucu olarak 14 500 kişinin imzasıyla Rusya İçişleri Bakanı Buligin'e dilekçe gönderildi. Bu dilekçe Kazak Türklerinin o ana kadar attığı adımlar içerisinde hedefe doğru attığı en doğru adım olarak değerlendirilebilir.

Devlet Duması Rusya Türkleri için birlik meydanına dönüştü. Her ne kadar faaliyetine engeller konsa da Devlet Duması bu halkların kendi problemlerini en yüksek mevkiden, en yasal yolla haykırmalarına şans tanıdı. Devlet Duması'nda ortaya konan meseleler, tartışılan konular Rusya işgalinden beri mevcut olan problemlerin ya görmezden gelinerek çözülmediği, ya da çözülmemesi için bürokratik engellerin oluşturulduğunu öne çıkardı. Tüm bunlara rağmen 10 yıldan fazla süre zarfında mevcut olduğu dönemde tüm seçimlerde katılma hakkının olması açısından özellikle Azerbaycan aydınlarının büyük siyasi tecrübe edinmelerini beraberinde getirdi.

1911 yılında her iki coğrafyada milli partilerin temelleri atıldı. Azerbaycan'da kurulan Müsavat partisine karşılık olarak, Barlıbek Sırtanulı ileride Alaş partisi programının temellerini oluşturacak Kanun taslağı yazdı. Her ne kadar kullanılamazsa da, bu Kazak Türkleri tarihinde yazılmış ilk Anayasaydı.

1914 yılına doğru dünyadaki kutuplaşma ve ülkelerarası rekabet, Avrupa topraklarında İlk Cihan Harbi'nin ortaya çıkmasına neden oldu. Türk halkının ilk başlarda kenardan izlediği, Rusya İmparatorluğu'nun bizzat katıldığı savaş, hem Rusya'nın, hem de onun hâkimiyetindeki esir Türklerin kaderini değiştirdi.

4. ALAŞ OTONOMİSİ VE AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ

Birinci Dünya Savaşı Rusya için bir dönüm noktası oldu. Savaşın etkileriyle İmparatorluğun tarihe gömülmesiyle Rusya Türkleri hayatında yeni bir dönem başladı. Aslında İmparatorluğun bir gün tarih sahnesinden silineceğini siyasi aydınlar önceden hesaplamışlardı. İşte bu durumda ne yapacağını bilmekle yükümlü olan aydınlar üzerlerine düşen görevleri yaptılar. Dönemin şartları ve zamanın talepleri dikkate alındığında atılan her bir adıma dikkat etmek zorunda olan bu elit tabaka kısa süre içerisinde yaptıkları faaliyetler neticesinde halkın güvenini kazanmışlardı. Onları bir takım halinde birleştiren faktör ise tek bir amaçtı: Millete hizmet etmek ülküsüydü.

4.1. Kazak Kongreleri ve Alaş Otonomisi

I. Dünya savaşı ve ardından bununla ilgili olarak Batı Türkistan'da başlanan milli bağımsızlık hareketi savaşın sonuna doğru giderek güçlenmeye başladı. Kökleri sağlam temellere dayanan bu hareket 1917 yılı 300 yıllık Romanovlar Hanedanı'nının yönetimi Geçici Hükümet'e vermesiyle Rusya İmparatorluğu'nun tarihin arşivine gömülmesi, Kerenskiy yönetiminin iktidarı ele alması Müslüman uçlarda Demokratik Rusya'ya olan ümitleri de çoğaltıyordu. Şimdi tüm eski İmparatorluk topraklarında tartışılan meselelerin çeşiti de çoğalmıştı: Kimilerine göre Rusya tek merkezden yönetilmeliyken, kimilerine göre de Müslüman uçların özerkliği olmalı ve onlar kendi kendisini yönetme hakkına sahip olmalıydı. Bu tartışmada Batı Türkistan'da fikir çeşitliliğine bir konu daha da eklenmişti: Batı Türkistan halkları, direkt otonomi şeklinde Rusya Federasyonu'na mı üye olmalıydı, yoksa onlar Batı Türkistan Federasyonu içerisinde birleşerek Rusya Federasyonu'nun bir parçasını mı oluşturacaktılar. Fakat zaman geçtikçe acı gerçekler ortaya çıktıkça, Şubat devriminden doğan ümitler de ölüyordu. Kerenskiy başkanlığındaki Geçici Hükümet ne eski İmparatorluk halklarının ne de savaşta yenilgilerle karşılaşp başına yeni problemler açan Rusya'nın sorunlarını çözemiyordu.

Geçici hükümetin bu durumu onun çok fazla yönetimde kalamamasını temin etti. Bolşevikler kısa zaman içerisinde Rusya'da devrim yapıp yönetime el koyduklarında ümitleri her gün ölmekte olan Müslüman uçlarda bu haber korku etkisi yarattı.

Kazak Bozkırında 1917 Şubat devrimi ile doğan ümitler sayesinde dönemin büyük siyasi merkezleri olan Torğay, Semey, Oral, Jetisu ve Sırderya gibi şehirlerde Kazak

Kongreleri'nin yapılmasına başlandı. Aslında bu tür kongrelerin yapılmasının nedeni Torğay eyaletinin 2 Nisan 1917 yılında Orenburg şehrinde yapılmış ilk Kazak Kongresi'ydi.

Kongre üyeleri önce kongre programının hazırlanması konusunda faaliyetlerde bulundular. Programda Kongre sırasında tartışılacak 13 farklı konu belirlendi. Bu konuların hepsinin temelinde ortaya çıkmış yeni siyasi durum ile ilgili Kazak Bozkırı'ndaki beklentiler ve bu beklentilerden hareketle yapılması gereken meseleler dayanıyordu.. Kongre üyelerinin sayısı 300 kişiden oluşuyordu. Aslında Torğay eyaleti kongresi denmesine rağmen onun işine katılanlar arasında diğer Kazak toprakları ve ona komşu şehirlerden de katılanlar olduğunu “Kazak” gazetesinin 225-ci, 1917 yılı 12 Nisan sayısından görmekteyiz. Kongreye hükumeti temsilen Alihan Bökeyhan katılmıştı. Onun yanı sıra burada 20. yüzyılın ünlü aydınları ve Alaş hareketini destekleyen siyasi aydınlar da vardı. Kongre faaliyete başlar başlamaz kongre başkanı seçimi yapıldı ve başkanlığa Ahmet Baytursinov seçildi. Bundan sonra kaldırılan meselelerin tartışılması ile ilgilenen kongre üyeleri, bu konuların hepsini 5 başlık altında birleştirmeyi ve her başlık için 1 komisyonun kurulmasını karara aldı. 2-8 Nisan tarihlerinde yapılan Kongrenin sonuçları özet şeklinde *Kazak* gazetesinde Kazak Türkçesi'nde basılmıştı. Bundan sonra da Orenburg şehrinde daha bir kongre yapıldı. Bu kongre ilk ikisinden çok farklıydı. Onu farklı kılan Genel Kazak Kongresi ile ilgili planlamaların burada yapılmasıydı. *Kazak Gazetesi*'nin 233-cü sayısında bu konu ile ilgili “her ilçeden 2 kişinin katılması gerekiyor” diye karar alındığı yönünde haber verilmektedir. Ayrıca, bu çözümün sunulmasının sebebi, Petrograd şehrinde 112'si kadın olmakla 980 delegenin katılması ile 1 Mayıs'ta yapılan Genel Rusya Müslümanları Kongresi'nden ³⁹⁶ Şora-i İslam (İttifakül Müslimin) partisi başkanı Ahmetbey Salihov ve Velihan Tanaşev, Yakup Akbayev, Cihanşa Dosmuhammedov'dan oluşan Kazak delegelerinden *Kazak Gazetesi* yönetmenliğine gönderilen telgrafta Rusya Kurucu Meclisi seçimlerinin 17 Eylül tarihine ertelendiğini yazarak buraya katılacak Milletvekilleri listesini seçimlerden 1 ay önce sunulması gerektiğinden Genel Kazak Kongresi'nin 20 Temmuz 1917 tarihinden geç yapılmaması gerektiğini bildirdi. Bununla da her ilçeden 2 delegenin katılması çözümü kararlaştırıldı ve böylece 21 Temmuz tarihinde faaliyete başlayan Genel Kazak Kongresi'nin toplantısına Petersburg şehrinden Velihan Tanaşev ve Cihanşa Dosmuhammedov da katılmak için yetişebildiler.³⁹⁷

³⁹⁶ Türkoğlu, İ., (2006). “Müslüman Kongreleri” *DİA*, 32, 96-98.

³⁹⁷ İliyasova, a.g.e., 2003, 13-14.

Torğay eyaletinin Orenburg şehrinde yapılan ilk kongresini Verniy şehrinde 12-14 Nisan tarihlerinde yapılmış Jetisu eyaleti kongresi takip etti. 1917 yılı 2 Nisan tarihinde başlanan ilk kongre ile 1919 yılı 10 Aralık tarihine kadar Oral eyaletinin Kızılkoga ilçesinde yapılmış sonuncu eyalet kongresi arasındaki 32 aylık süre içerisinde toplam 29 farklı yerde 7 farklı eyaletin kongresi gerçekleşti. Bu kongrelerin hepsinin yapılma nedenleri benzerlik olsa da, yapıldıkları bölgeler açısından kongrelerde tartışılan meselelerde farklılıklar da olabiliyordu, ana konu ise değişmiyordu. Bozkır ve burada yaşayan halkın geleceği, Kazak dili, din ve mahkeme ve toprak konuları tüm Kongrelerin esas konusuydu.³⁹⁸

Yerel Kazak Kongreleri giderek yerlerini bölgesel Kazak Kongreleri'ne bıraktı. Yani, eskiden sadece Orenburg ve çevresindeki Orenburga bağlı ilçelerden toplanan Kazaklar'ın yaptığı kongreler yerini vilayet kongrelerine bıraktı. Bu iyi bir gelişme olup, şehirler veya ilçelerarası Kazak vatandaşlarının ilişkilerinin güçlü olduğuna işaret etmekle birlikte, bu konuda yapılan çalışmaların boşa gitmediğini ortaya çıkardı. Eyalet Kongreleri'yse, yerlerini Genel Kazak Kongreleri'ne verecekti.

Kongrelerin yapılmasıyla Güney Kazakistan toprakları haricinde, büyük şehirlerde yerel yönetimlerin olduğu ortaya çıktı. Özellikle Çarlık Rusya İmparatorluğu'nun darbe ile çökmesi sonucu bu bölgelerdeki yerel yönetimler daha meşru hale geldi. Alaş hareketinin birer parçası olacak bu yerel yönetimler oldukları yerlerde de Kazak toplumu tarafından destekleniyordu. Alaş hareketi aydınlarının bölgesel hükümetlerde temsil edilmesi artık başlamış olan Alaş hareketinin zafere ulaşmasına esas nedenlerden biri oldu. Bunun yanı sıra, Alaş liderlerinin bölgesel yönetimleri bir çatı altında toplaması, yerel halkın çoğunluğunun da Alaş partisini desteklemesi hareketin zaferini kaçılmaz kıldı.

Genel Kazak Kongreleri'nin çağırılması da bu amaçlara hesaplanmıştı. Yani aydınlar bölgesel yönetimleri bir çatı altında toplamak için onlarla konuşma yapmak, bir bayrak altında birleşmek, bu birleşmeden doğacak sonuçları, etkileri tartışmak ve komşularla ikili ilişkiler meselelerini çözmek için Genel Kazak Kongresi'ni çağırarak zorundaydılar. Ayrıca, Genel Kazak Kongresi diğer türk halklarından Kazak Dalası'nın geri kalmaması için çağırılması zamanın talebi olan bir prosedüdü.

³⁹⁸ İliyasova, a.g.e., 2003, 16-19.

Genel Kazak Kongresi'ne kadar bu konular birçok bölgesel kongrelerde tartışılmıştı, ancak aydınların çoğunun temsil edildiği Genel Kazak Kongresi bu konuları önde duran ve yapılması, çözülmesi zorunlu olan meseleler olarak ele alma açısından önem taşıyordu.

9 Mayıs 1917 tarihinde Oral, Torgay, Akmola, Semey eyaletlerinden, İç Orda ve Batı Türkistan bölgesinden Genel Müslüman kongresine katılan Kazak milletvekilleri Genel Kazak Kongresi'nin yapılması hakkında tartışmalar sonucu aşağıdaki kararları aldılar:

- 1) 01.08.1917-10.09.1917 tarihleri arasında Taşkent şehrinde Genel Kazak Kongresi yapılsın.
- 2) Kongre'ye gelecek her bir ilçe delegesi oylama usulüyle seçilerek tayin edilsin.
- 3) Kongre'de kadınların da katılmasını sağlamak için şartlar oluşturulmalıdır.
- 4) Kongre programının belirlenmesi ve Kongre organizatörlüğü meselelerini yoluna koymak görevlerini "Kurucu meclis" üstlensin.
- 5) Genel Kazak Kongresi tüm toplumu "Kurucu Meclis" toplantısına hazırlayacağından burada bakılacak meselelere önceden gözetilsin, en önemli mesele olan, Kazak askerlerini hazırlama meselesine de bakılsın.
- 6) Beklenmedik her hangi bir durumun olacağı taktirde 1 Ağustos ile 1 Eylül arası tarihlerde yapılması planlanan Kongre'nin zamanı değiştirilsin.
- 7) Genel Kazak Kongresi'nin başlanmasına en geç 1 ay süre kalana kadar Kongre'nin nerede olacağına ve net ne zaman olacağı hakkında karar verilsin.
- 8) Kongre çağırılması için Torgay eyalet kongresinde seçilen büro yetkilendirilsin ve onun üyeleri arasına her Kazak eyaletinden 1 delege de seçilsin.
- 9) Eyalet Kazak komisyonları Genel Kazak Kongresi'nin kurucu bürosuna delegeler göndererek, kongrenin geçirilmesi için işlerde yardımcı olsunlar.

Uzun süren tüm tartışmalar sonucunda 1. Genel Kazak Kongresi 21 Temmuz tarihinde Orenburg şehrinde faaliyete başladı. 26 Temmuzda faaliyetine bitiren Kongre’de Semey, Torğay, Oral, Jetisu, Sırderya, Fergana ve Bökey Ordası Kazakları da delegeler ile aktif katılım göstererek temsil olundular. Kongreye başkanlık yapma görevi Hael Dosmuhammedov’a havale edildi.

Kongre programına 14 meselenin tartışılması dâhil edilmişti. Bu meseleler ileride kurulacak olan devlet ve onun sütunlarının sarsılmaması için en önemli meselelerdi:

1. Devlet idare şekli
2. Kazak vilayetlerinde otonomi
3. Toprak meselesi
4. Polis meselesi
5. Zemstvo meselesi
6. Eğitim meselesi
7. Mahkeme meselesi
8. Din meselesi
9. Kadın meselesi
10. Kurucu meclis seçimlerine hazırlanma ve Kazak vilayetlerinden milletvekilleri
11. Tüm Rusya Müslümanları Kongresi (Şura-i İslam)
12. Kazak siyasi partisi
13. Jetisu vilayetindeki olaylar

14. Kiyev şehrinde yapılacak olan Genel Rusya Federalistleri Kurultayı'na ve Petersburg şehrinde yapılacak eğitim komisyonu toplantısına Kazaklar'dan delegenin gönderilmesi.

Bu konularda Kazak halkının çıkarlarını savunan ve onun haklarının müdafaası yönünde kararlar alan kongre milletvekilleri devlet yönetimi şekli konusunda "Rusya'da demokratik, federativ, parlamenter cumhuriyetin kurulması gerektiğini savundular."³⁹⁹

Hiç şüphesiz, bu kongreyi tarih açısından en önemli kılan tek mesele vardı: Bu kongrede Kazak halkının 20. yüzyılın ilk çeyreğindeki hayatında en önemli çalışmalardan birisi başarıyla sonuçlandı: Alaş Partisi kuruldu. Ayrıca bu kongrede çözüme kavuşturulmayan meselelerin çözüme kavuşturulması için yeni bir kongrenin geçirilmesi için nedenler oluştu.

İkinci Kazak Kongresi, bazı kaynaklarda Genel Kazak Kırgız Kongresi olarak geçmektedir. 5-13 Aralık tarihlerinde Orenburg şehrinde düzenlenen bu kongreye tüm Alaş topraklarından 81 vekil gelse de kongrenin gündemi geniş olduğu için toplanan kişilerin sayısı da 200'ü geçti.

Günedemdeki konular arasında en çok tartışılanı otonomi konusu oldu. Kongre üyeleri bu konuda iki farklı karar arasında seçim etmek zorunda kaldılar. Birinci grup otonominin hemen ilan edilmesinin taraftarıyken bunlara karşı çıkan grup güvenlik güçlerinin kurulmasından sonra bu otonominin ilan edilmesi taraftarıydı. Kongre sonu kararların verilmesi meselesinin ileriki tarihe ertelenmesi ve geçici hükümetin oluşturulması karara alındı. Bu geçici hükümet 15 kişiden kurulmalıydı. Kurulan hükümetin içeriğine seçilen 15 kişi aşağıdakilerdi:

- 1) Velihan Tanaşev
- 2) Halel Dosmuhammedov
- 3) Aydarhan Turlıbayev
- 4) Ahmet Beremcanov

³⁹⁹ İliyasova, a.g.e., 2003, 123.

- 5) Halel Gabbasov
- 6) Sadık Amanjolov
- 7) Mustafa Çokay
- 8) Alihan Bökeyhan
- 9) Jihanşa Dosmuhammedov
- 10) Yakup Akbayev
- 11) Alimhan Ermekov
- 12) Muhammetcan Tınışpayev
- 13) Bazarbay Mametov
- 14) Otınşı Aljanov
- 15) Bahıtkerey Kulmanov

Hükümetin başkanlığı görevi Alihan Bökeyhan'a havale edildi. Geçici olarak hükümetin Semey şehrinden yönetilmesi karara alındı. Alaşorda hükümeti yönetimi mevcutluğunun ilk ayında Batı Türkistan otonomisi sınırları içerisinde kalan Kazaklar'a müracaatta bulunarak onların da Alaş hükümetine birleşmesini istiyordu.

Kurultayın çözüme kavuşturduğu en önemli meselelerden biri de Alaşorda otonomisinin güvenlik güçlerinin kurulması yönündeydi. 15 bin personelden oluşan güvenlik güçlerinin kurulması karara alındı. Bu çözümün başarıyla sonuçlandırılması için Alaşorda hükümeti gerekli maliyetin 70 milyon som olduğunu tespit ederken, bu paranın elde edilmesi için aralıksız bu konu ile meşgul olacak komisyon kurulmasına karar verdi. Güvenlik güçlerinin kurulması konusu hiçkimsenin karşı çıkmadan desteklediği konuydu.

Alaşorda devletinin kurulması için toplanan kongrede herkesin desteklediği bir diğer konu da otonomi meselesiydi. Alaşorda otonomisi konusu tartışıldığı sırada tüm kongre

üyeleri Alaşorda'nın tüm Kazaklar'ı toplaması tek çatı altında gerektiğine, sonucun her ne olursa olsun, halkın bölünmesine karşı olacaklarını dile getirdi.

Kazak halkının bölünmesi ile ilgili mesele bu kongreye kadar, eyalet kongrelerinde de seslendirilmişti. Bununla ilgili olarak, 19-22 Nisan 1917 tarihinde Oral Kazakları Kongresi'nde Halel Dosmuhammedov bu konuya değiniyor:

“Bizim amacımız devlet yönetimini halka vermektir. Kazak halkı otonomi alarak, önümüzdeki zamanda kendi kaderini kendisi tayin etmelidir. Biz sınıflara ayrılmayacağız. Birlik içinde olan bir millet gibi gelecek için mücadele vereceğiz. Yayık nehri sahillerinde yaşayan diğer halklarla sulh içinde yaşamalı, onların da kendi aralarında mücadele etmesine izin vermemeliyiz, çünkü bu – zamanın bize havale ettiği kaderdir. Şuan başımız üstünde dalgalanan özgürlüğün yeşil bayrağı hepimizi birliğe ve kardeşliğe seslemektedir. Kazağın kara şanırağı hepimiz için bir sığınak olacaktır. İşte bu nedenden dolayı, siyasi aravurucuların karşısına engeller koymalı ve kan dökmemeliyiz.”⁴⁰⁰.92-93

Halel Dosmmuhammedov'un bu nutkunda çok önemli meselelere değindiğini görmekteyiz:

1. Her ne olursa olsun Kazak halkı öncelikli olarak, kendi içerisinde bölünmemelidir.
2. Tek yumruk halinde ortak hedefe yürümeyi amaç edinen Kazaklar kendi egemenliklerini eline almak amacıyla, en azından, otonomi elde etmelidirler.
3. Kendi içerisinde bölünmeyen halk, kendis sınırlarında yaşayan diğer halklarla da arasının bozulmasına yol vermemeli, onların da ikinci bir komşuları ile mücadelesine, kan dökmesine müsaide etmemelidir.
4. Oral Kazakları üzerinde dalgalanan yeşil bir bayraktan bahseden Dosmuhammedov bahsedilen tarihe kadar bir özyönetimin olduğunu işaretini veriyor.

⁴⁰⁰ Ed: Sdikov, M., (2012). *İstoriya Zapadnogo otdeleniya Alaş-Ordı. Sbornik dokumentov i materialov*, T.1, Uralsk, 92-93. (Alaş-Orda'nın Batı Şubesinin Tarihçesi. Belge ve Malzeme Koleksiyonu. C.1.)

5. Kazağın kara şanırağının bu topraklarda yaşayan her kese sığınacak olabileceğine işaret ederek Oral eyaletindeki diğer milletlerin de Alaş yönetimi altında konforlu ömür sürebileceklerini kastediyor.

Kazak-Kırgız veya edebiyatlarda isminin geçtiği gibi II. Genel Kazak Kongresi'nde verilen kararlarla Sarıarka ve onun çevresindeki topraklarda Alaş Partisi liderliğinde Alaşorda hükümeti yönetiminde merkezi Semey şehri olan Alaşorda devleti kuruldu.

Türkiye'deki tarihçilerin eserlerinde Alaşorda devletinin bayrağı ile ilgili olarak ortasında ay yıldız olan kırmızı-mavi bayrak gösterilse de aslında Alaşorda devletinin bayrağının beyaz olduğu ile ilgili kaynaklarda bilgiler var. Dönemin Alaş devletinin başkenti olan Semey'de basılmış "Volya Naroda" (Halk iradesi) gazetesinde "5 Haziran 1918 yılında Alaş şehrine 500 erden oluşan özel görevli askeri birlik geldi. 6 Haziran tarihinde Alaş'ın merkezinde ciddi toplantı düzenlendi. Bu askeri birlik silahlıydı ve harp sanatı eğitimi almıştı, kendilerine has –işlemeli deri yakalı, omuzları şeritli üniformaları vardı. Merkezinde yurt resmi simgelenmiş beyaz bir bayrak kaldırıldı..." diye yazmaktadır.⁴⁰¹

Haziran 1918 tarihinde Alaşorda hükümetinin Kazakistan sınırları içerisinde Rusya'da kurulmuş Sovyet Hükümeti'nin etkisini azaltmak için birtakım kararlar kabul etmesi sonucu Sovyet Hükümeti'nin ve yerel yönetimlerin aldığı tüm kararlar yürürlükten kalktı.⁴⁰² Ayrıca, Alaşorda yönetimi "bolşeviklerle mücadele etmek amacıyla erkek vatandaşların askere alınması" amacıyla Savunma Bakanlığı görevini üstlenen 3 kişiden oluşan Askeri Sovyet'in kurulmasına karar verdi.⁴⁰³ Alaşorda yönetimi ilk kararlar bölgelerin Kazaklar'ın mücadelesi ile kurulan bir merkezden yönetilmesini sağlamayı amaçlarken, ikinci kararlar halkın desteği ile kurulmuş devletin olası bir dış müdahale ile ortadan kalkmasına engel olmayı amaçlamıştı. Bununla birlikte, Alaş aydınları bolşeviklerle mücadele etmeyi göze aldıklarını ve bu mücadelede halkla birlikte hareket etmeyi amaç edindiklerini bu karardan görmekteyiz.

Batı Türkistan coğrafyasında o dönemde durumlar çok karışıktı. Batı Türkistan Otonomisi'nden farklı olarak, Alaşorda'nın Kuzey, Doğu ve Batı topraklarındaki aktif problemler çeşitliydi. Siyasi aydınlar bu problemleri sadece çözmek amacıyla uğraşmıyor

⁴⁰¹ Hazırlayan: Snigiryeva, İ., vd. (2002). *Nesovetskie gazetı (1918-1922 godı): Kataloq sobraniya Rosisskoy Natsionalnoy Biblioteki*, Sankt Peterburg, 30. (Gayri-Sovyet gazeteleri (1918-1922) Sovyet dışı gazete (1918-1922): Rusya Milli Kütüphanesi koleksiyonunun kataloğu)

⁴⁰² Hazırlayan: Martinenko, N., (1992). *Alaş-Orda. Sbornik dokumentov*, Almatı, 108-109. (Alaş-orda. Belgeler Toplusu)

⁴⁰³ Hazırlayan: Martinenko, N., a.g.e., 1992,109.

hem de problemleri çözerken ortaya çıkabilecek farklı sorunları gözönünde bulunduruyorlardı. Ayrıca, yönetimde bu soruları çözmek için farklı düşünceleri olan şahıslar olsa da hepsini birleştiren bir amaç vardı: Alaşorda'nın varlığı ve güçlenmesi. Komşularla birlikte Alaşorda'nın uluslararası politikasında Sovyet yönetimi özel bir yer tutuyordu.⁴⁰⁴

Sovyet yönetimi ile tartışmalarda Sibirya ve Başkurt yönetimi ile birlikte hareket etmeye karar veren iktidar, her ne kadar çalışsa da bu konuda yerel halkın, özellikle Ombı vatandaşlarının tam desteğini alamadı.⁴⁰⁵ Bunun birtakım nedenleri vardı: Kazak topraklarında o sırada mevcut olan farklı siyasi bakışlar arasında en çok Sovyetler birliğinin taraftarları vardı. Bunun en başlıca nedeni Sovyetlerin toprak politikasının iyi yazılmasıydı. Ayrıca, bu dönem Batı Türkistan coğrafyasında 1922 yılına kadar devam edecek yeni bir dönemin, Savaş Kommunizmi döneminin başladığı dönemdi. Bunlarla birlikte, siyasi partiler arasında Sovyetlerin programına yakın programı olan Üç Cüz partisinin de, özellikle Akmola ve onun kuzeyinde kalan bölgelerde etkili olduğunu görmekteyiz.

Ayrıca komşuları da Sovyetler Birliği ile mücadele etmekte Alaşorda yönetimine yeteri kadar destek sağlamadı. Bu konuda özellikle Sibirya Özerk yönetimini anmamız gerekiyor. Birincisi, Sibirya hükümetinin kendisi de Sovyetlere kıyasla katbekat güçsüz bir siyasi varlıktı. İkinci Sibirya hükümetinin iç sorunları da az değildi. Halkın tam desteğini alamaması, Sovyetler Birliği ile kıyasta daha güçsüz olması ve çevresindeki devletlerle arasındaki problemler, müttefiklerinin de bu konuda gereken desteği vermemesi Alaşorda'nın tam bağımsız olmasını engelleyen ve Sovyetlerle mücadelede yenilmesine neden olan en başlıca faktörlerdi.

Çevresindeki tüm halklar ve siyasi varlıklarla diplomatik yolla problemleri çözmeye kalkan Alihan Bökeyhan başkanlığındaki Alaşorda delegelerinin esas amacı kurulan devleti tüm güçleri ile korumak ve Alaşorda örneğinde Kazak halkının bir devleti olabileceğini göstermekti. Alaşorda liderleri sınırlardaki iki devletle özel ilişkiler kurmuştu. Bunlar Sibirya ve Başkurt Özerk yönetimleriydi. Bu devletler Alaşorda liderleri için akraba özerk devletler niteliğindeydi. Bu sebepten dolayı da Alaşorda yönetiminin onlarla diplomatik ilişkilerinde özel yeri olan iki otonom devletti.

⁴⁰⁴ Hazırlayan: Kozıbayev, M., vd. (2010). *Қазақстан Тарихі*, т.4., Almatı, 149. (Kazakistan Tarihi, c.4)

⁴⁰⁵ Hazırlayan: Kozıbayev, M., vd., a.g.e., 2010, 149.

Alaş aydınları Askeri Konsey'in kurulmasının ve dış müdahaleye cevap vermek amacıyla vatandaşların askere alınması meselesinin çözüme kavuşturulmasının ardından sınırları içerisinde yaşayan halkın güvenliğini sağlamak amacıyla polis güçlerinin oluşturulmasına başlandı. Polis güçlerinin 30 kişiden oluşan yerel halktan gönüllü katılımı gruplar halinde oluşturulması kararlaştırıldı.

Alaşorda kendi sınırları içerisinde yaşayan diğer milletlere de Kazaklar'la aynı hakları vermekle çağdaş, demokratik bir devlet olduğunun ıspatlıyordu.

Alaş liderleri üç ay boyunca devlet idare şekli, yerel yönetim, temel haklar, vatanın korunması, mahkeme ve toprak meselelerini yoluna koyan kararlar verdi. Bu kanunlar yönetimin güçlendirilmesi ve Alaş iktidarının korunması yönünde alınan kararlar olduğundan devletin ömrünün uzatılmasına hesaplanmıştı.⁴⁰⁶

Dış politikada kendisini tanıtmayı amaç edinen Alaş hükümetinin attığı tüm adımlar da bu amacı gerçekleştirmeye hesaplanmıştı. Alaşorda'nın dış politikasında Rusya İmparatorluğu'ndan ayrılan halklar özel bir yer tutuyordu. Faaliyetinin ilk yıllarında Alaş devleti Sibirya yönetimi ile birlikte hareket etmek için birçok girişimlerde bulunsa da sonuçta bu girişimlerin hepsi faydasız oldu. Başarısızlığın ise birkaç nedeni vardı. Sibirya özerk yönetimi Alaşorda yönetiminden farklı olarak beyazlardan oluşuyordu. Yani Sibirya özerk yönetiminin ortaya çıkan problemleri çözmek için seçtiği yollar Alaşorda'dan farklıydı. Her iki siyasi varlığı birleştiren ve onların bir birine yaklaşmasını sağlayan ana neden Sovyet yönetimine karşı mücadeleydi. Her ne kadar her iki yönetim bu konuda birge faaliyette bulunmaya çalışsalar da son anda isteklerine ulaşamadılar.

Alaşorda'nın bu konudaki bir diğer müttefiki ise Zeki Velidi Togan yönetimindeki Başkurt özerk yönetimidir. Sibirya ile kıyaslandığında Başkurt yönetimi Zeki Velidi liderliğinde bu konuda daha aktif ve daha faydalı girişimlerde bulunmalarına rağmen Alaşorda ile Başkurt yönetimi arasında faaliyetlerin de başarılı sonucu olduğunu söyleyemeyiz.

Kazak halkının, yıllar sonra, uzun mücadeleler sonucu kurduğu bu özerk yönetim, her olasılığı göz önünde bulundurarak kendilerini dıştan gelecek tehlikeden savunmak amacıyla, silahlı kuvvetlerini kurma faaliyetine başladı. 1918 yılının başlarında, yani II. Genel Kazak

⁴⁰⁶ Hazırlayan: Kozıbayev, M., vd., a.g.e., 2010, 150. ve Hazırlayan: Martınenko, N., a.g.e., 1992, 108-113.

Kongresi'nin bitiminden hemen sonra Alaş aydınlarının ilk üzerinde durduğu konu silahlı kuvvetlerin kurulması olduğunu görmekteyiz. Bu konuda da Alaşorda ilk başlarda Sibirya yönetimi ile ortaklaşa hareket etse de bu meselede de başarılı olamadılar. Sibirya yönetimi ile tartışmaların devam ettiği sırada Kazakistan topraklarında askeri birliklerin kurulması yönünde karar alındı. Bu geç atılan adım olmasına rağmen doğru bir karardı. Bu konuda başarılı da olabilmıştiler. Fakat Alaş askeri güçlerinin 1918 yılı Ocak – Şubat aylarında Almatı şehrinde kurulması, kısa zaman sonra, 1918 Mart ayında Almatı şehrinde Sovyet yönetiminin kurulması ile Alaş askerleri silahsızlandırıldı.⁴⁰⁷ Tüm bu başarısızlıklara rağmen Alaş liderleri ordu kurma işinden vazgeçmediler. 1918 yılı sonlarına doğru Sibirya hükümetinin yardımları sayesinde, birincisi Torgay, ikincisi Irgız ilçelerinde olmakla Alaşorda'nın yeniden silahlı birlikleri kuruldu. Bu silahlı birliklerin sırasına aynı yılın sonlarına doğru bir yenisi daha eklendi: Alaşorda yönetiminin siyasi merkezi olan Semey şehrinde Sibirya yönetiminin delegesi Davidov'un yardımıyla 38 atlı subay ve ve 750 piyadeden oluşan askeri birlik kuruldu.⁴⁰⁸

Kurulan bu birliklerin sayısı daha da çoğaltılsa da onların arzlarını Alaş yönetimi temin edemedi. Bu Alaşorda'nın kendisini savunamamasının esas nedenlerinden biriydi. Ayrıca Bozkır toprakları beyazlarla yerel sovyetlerin savaş meydanına da dönüşmüştü. Komşu Sibirya ve Başkurt topraklarında da durum buradakinden çok farklı değildi.

1918 yılı Rusya'da ve eski Rusya İmparatorluğu toprakları içerisindeki Kazakistan'da vatandaş Savaşı'nın başlaması Kazakistan'ın siyasi hayatını önemli derecede etkiledi. Vatandaş savaşı döneminde Alaş Partisi siyasi mücadele yapma fırsatı bulamadı. Partinin ve onun idaresi altındaki otonom devletin atacağı adımlar savaşla ilişkili olmaya başladı. Bundan dolayı 1918-1919 yılları Alaş hareketinin temel yetkileri Alaşorda Hükümeti'nin elinde toplandı. Alaşorda Hükümeti Alaş Partisi'nin ikinci toplantısının kararlarına uygun olarak kendi silahlı birliklerini kurmuş, bu silahlı birlikler sayesinde beyazları destekleyerek Sovyetlere karşı mücadele etmiştir.

⁴⁰⁷ Hazırlayan: Kozıbayev, M., vd., a.g.e., 2010, 150.

⁴⁰⁸ Hazırlayan: Kozıbayev, M., vd., a.g.e., 2010, 154.

Hükümetten farklı olarak Kazak halkı elini silah olarak beyazlara karşı mücadelede Sovyetler Birliği hükümetini savunurken halkın öndegelenleri olan Alaş aydınlarının niye Sovyetler'e karşı mücadele ettiği sorusu ortaya çıkıyor.⁴⁰⁹

Gerçekte durum farklıydı. Batı Türkistan topraklarında komünizmin kurulması taraftarları sadece demiryolu işçileriydi. Yani komünizm Batı Türkistan'da Türkistan-Sibirya demiryolu inşa hattı boyunca yayılmaktaydı.⁴¹⁰ Fakat bu durum bile, Sovyet yönetiminin Batı Türkistan coğrafyasında kendi egemenliğini yeniden güçlendirmesi için yeterli olmuştu.

Alaş aydınlarının çoğu düşünceleri açısından burjuva-demokratik fikirlerin taşıyıcılarıydı. Bu bakımdan onlar 1917 yılı Şubat ayında zafer kazanmış burjuva demokratik isyanını sevinçle karşılanmıştı. Onların düşüncelerine göre Rusya'da burjuva demokratik isyanı'nın zaferi, isyan neticesinde Rusya'da feodal toplumunun son direği padişah hükümetinin siyasi sahneden gitmesi burjuvazinin hükümet yönetimine gelmesi tamamen progresif sonuçtu.

Hükümet yönetimini güç yoluyla almak amacıyla 1917 yılı Kasım olayları Alaş aydınları hukuka aykırı hareket diye nitelendirdi.

İllegal faaliyet neticesinde kurulmuş Sovyet hükümetinin faaliyeti de hukuka aykırıydı. Bu kanunsuzlukla mücadele etmek gerekiyordu ve Alaş aydınları da bu sebepten dolayı beyazları savunuyordu.

Fakat Sovyetlere karşı mücadele faaliyetleri Alaş aydınlarının hayatları açısından tehlikeli olacaktı. Mücadelenin ilk yıllarında beyazlara karşı Sovyetler birliğini desteklemek fikri Alaşorda aydınlarının düşündüğü konuydu. Fakat son neticede beyazların desteklenmesinde beyazların Alaşorda yönündeki faaliyetleri etkili oldu. Mücadelenin gidişinde Sovyetler Birliği ile Alaşorda Hükümeti arasında ilişkileri iyilestirmek amacıyla Alaş aydınları birkaç kez Sovyet liderleri ile görüşmüştü. Buna örnek olarak Ahmet Baytursinov'un Stalin ile buluşmak amacıyla Moskova'yı ziyaretini gösterebiliriz. Sovyetler Birliği ile yakınlaşma hareketlerini ispatlamak, Sovyet yönetiminin güvenini kazanmak niyetiyle Alaşorda'nın Torgay eyaletindeki askeri birlikleri Amangeldi İmanov liderliğindeki Kızılordu birlikleri ile birleştirdi. Alaşorda askeri birlikleri ile birlikte M. Dulatov da Torgay'a

⁴⁰⁹ Abiltayn, M., Tenesbayev, K., A.g.e., 42.

⁴¹⁰ Hayit, B., A.g.e., 1995, 232.

geldi. Gerçek değilse 1919 yıllığı yazımda cephedeki durum beyazlar lehine değişmekteydi. Kolçak ve Oral Kazakları saldırarak Kızılordu birliklerini İdil nehrine sıkıştırmıştı. Durum böyle olunca, Torgay'daki Alaş birliği yeniden Beyazlarla birleştirildi. Aynı zamanda Torgay'daki Kızılordu birlikleri lideri Amangeldi İmanov faili meçhul bir şekilde öldürüldü. Bu iki olay Alaşorda'nın Sovyetler'e yaklaşması önünde engel oluşturdu. İkili ilişkileri iyileştirme amacıyla Moskova'da bulunan Ahmet Baytursinov'un da durumu bu sebepten dolayı zorlaştı. Fakat Ahmet Baytursinov'un faaliyetleri neticesinde Sovyet hükümeti Kazak halkının milli devlet kurma işine rehberlik eden organ kurması hakkında karar aldı ve onun yönetimine Ahmet Baytursinov liderliğinde Alaş aydınları eklendi. Bu faaliyet sonucunda Alaşorda aydınlarının Sovyetler Birliği ile yaklaşmasında ilk adım atılmış oldu. Kısa zaman sonra Ahmet Baytursinov Rusya Komünist Bolşevikler Partisi'nin üyeliğine kabul edildi.⁴¹¹

Sovyet hükümeti ile yaklaşma hareketlerini Alaşorda'nun Batı yönetimi göz önünde bulunduruyordu. 1918 yılı Mart ayında Halil ve Cihanşah Dosmuhammedov kardeşleri Moskova'yı ziyaret ederek Sovyetler Birliği rehberi Vladimir Lenin ve Stalin ile buluştular.

Görüşme esnasında Alaşorda aydınları Sovyet yönetimine 2. Genel Kazak Kongresi'nin kararları hakkında bilgi verdi. Stalin Semey'deki Halel Gabbasov'la telefon görüşmesi yaptı. Telefon görüşmesinde Stalin Halel Abbasov'a Alaşorda'nın kurulmasını tanıdıklarını bildirerek, Sovyetler Birliğinin kurulmasını karşı tarafın da tanımasını isteyerek, bu amaçla yerel sovyetlerle birlikte faaliyet göstermeyi teklif etti.⁴¹²

Stalin'in bu teklifini Alaş hükümeti tam olarak kabul etmedi. Orenburg Kongresi'nin sonuçlarına esasen Alaşorda otonomisi'nin acilen ilan edilmesi, bu otonomide yasa düzenleyici ve yönetici hükümetin Alaşorda olması, mahkeme faaliyetinin Kazaklar'ın kendilerinin seçildiği mahkemelerin yürütmesi, Alaşorda silahlı kuvvetlerinin - milis güçlerinin kurulması, yere sovyetlerin emirleri sonucu hapsedilmiş Alaş üyelerinin acilen özgürlüklerine kavuşturulması, Sovyet hükümeti yanında Kazak işleri ile ilgili elçinin bulundurulması kararları alındı. Sovyetler Birliği yönetiminin bu kararlara nasıl tepki verdiği hakkında elimizde bir belge yok. Bazı tarihçilerin düşüncelerine göre bu talepler Sovyetler Birliği tarafından kabul edilmemiştir.⁴¹³

⁴¹¹ Nurpeyisov, a.g.e., 1995, 201.

⁴¹² Koygeldiyev, a.g.e., 1995, 251.

⁴¹³ Koygeldiyev, a.g.e., 1995, 353.

1919 yılı Sovyet yönetimi Alaş partisini kapatmak hakkında karar aldı. Fakat bu karara rağmen Sovyet hükümeti Alaşorda hareketi üyelerini hapsedmeyeceğine karşı tarafı inandırdı. Bununla da Alaşorda aydınlarının Sovyet yönetimi organlarında çalışmasına izin verildi. Bu düzen Sovyet yönetiminin Kazakistan'ı yönetmek amacıyla buraya gönderdiği lider Goloşekin gelene kadar devam etti. Alaş hareketine katılanlar Goloşekin'in faaliyetine kadar Sovyet yönetiminin bölgelerdeki basın, eğitim ve aydınlanma işlerinde aktif yer aldılar.

Fakat bu faaliyetlerini bile giderek artan baskı döneminde yapmaları onların hayatları pahasına maal oldu. Bir kaç kere hapis ve sürgün hayatı yaşayan Alaş aydınlarından bazıları 30'lu yıllarda yeniden vatana geri döndü. 1937 yılında Sovyetler Birliği sınırları içerisindeki Alaş aydınları yeniden hapsedilerek bazıları sürgünde ölüme terkedildi, bazılarıysa ölüm cezası sonucu infaz edildi.

4.2. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti

27 Mayıs 1918'de Transkafkasya Seym'in dağılması sonucu Müslüman Hizbi'nin üyeleri, yani Transkafkasya Müslüman Konseyi -Transkafkasya Müslüman Parlamentosu- ayrı bir toplantı yaptı ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etme kararı aldı.⁴¹⁴ Bu amaçla, Transkafkasya Müslüman Hizbi, kendisini Azerbaycan Ulusal Konseyi ya da Azerbaycan Parlamentosu olarak ilan etti.⁴¹⁵

Alınan bu karar tarihi nitelik taşımakla birlikte, sadece Azerbaycan devletçiliği tarihine yazılmakla kalmadı, aynı zamanda tüm Doğu ülkeleri tarihinde bir ilkin yaşanmasına neden oldu. Bu karar sayesinde Azerbaycan tarihinin ilk parlamentosu kurulmuş ve Doğu'daki ilk parlamenter cumhuriyetin temeli atılmıştır.

Azerbaycan bu mücadelede her zaman ya yalnız kalmayı seçmiş, ya da Osmanlı İmparatorluğu'ndan yardım istemeyi tercih etmişti. Mesela, dönemin Gürcistan Cumhuriyeti bağımsızlığını her ne kadar ilk ilan etmiş bir Güney Kafkasya ülkesi olsa da, o tam bağımsız olarak varlığını sürdüremedi. 28 Mayıs tarihinde Gürcistan delegesi önceden yapılan anlaşmaya uygun olarak Almanya himayesine girdi.⁴¹⁶

⁴¹⁴ Mahmudov, Y., (Ed.) (2005). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası İkinci cild*, Bakı, 456-458.

⁴¹⁵ Olaylar "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti –Şərqdə ilk demokratik respublika", 3 Aprel 2018, s.6. (<https://olaylar.az/news/siyaset/268324> Erişim tarihi: 02.05.2021)

⁴¹⁶ Həsənlı, C., (2009). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti*, Bakı 74.

O toplantıda Azerbaycan Ulusal Konseyi'nin başkanlık heyeti ve başkanı seçildi. Müsavat Partisi, Mehmet Emin Resulzade'yi başkanlığa aday gösterdi. Mehmet Emin bey Azerbaycancılık kavramının gelişmesi uğruna ve ulusal bir devletin ortaya çıkarılmasına yönelik çok adımlar atmıştı. Fakat atılan her adım başarıyla sonuçlandığında ortaya çıkan beklenmedik “hediyeler” o kadar karışık oluyordu ki, sanki her defasında yeniden başlamak zorunda kalıyorlardı. Bağımsızlığın kazanılmasından sonra da Azerbaycan siyasi eliti, M.E. Resulzade liderliğinde yeniden, kitlelerin harekete geçmesi ve kazanılan bağımsızlığın korunması ve pekiştirilmesi amacıyla tüm gücünü ortaya koymak zorunda kaldı.⁴¹⁷

Çektikleri tüm çileleriö karşılaştıkları tüm zorlukları, Rusya İmparatorluğu'nun son yılları ve o yıllarda Güney Kafkasya için verilen mücadeleleri Mehmet Emin bey Gençliğe Hitabe'sinde genç nesle bir armağan olarak hatırlatıyordu:

“Ey Gençlik! Senin uhdende Büyük bir vazife var: Senden evvelki nesil yoktan bir bayrak, mukaddes bir ideal remzi yarattı. Onu bin müşkülâtla yücelterek dedi ki:

Bir kere yükselen bayrak, bir daha inmez!

*Elbette ki, sen onun ümidini kırmayacak, bu gün parlamento binası üzerinden Azerilerin yanık yüreklerine inmiş bu bayrağı tekrar o bina üzerine dikecek ve bu yolda ya gazi, ya da şehit olacaksın!”*⁴¹⁸

İttihad Partisi haricinde, diğer partilerin oylamaları sonucunda, Milli Meclis Başkanlığı'na Mehmet Emin Resulzade, Milli Meclis başkan yardımcılığına Hasan bey Ağayev ve Mir Hidayet bey Seyidov seçildi. Aynı toplantıda, Ulusal Konsey'in 9 üyeli bir yürütme organı kuruldu ve Feth Ali Han Hoyski yürütme organı başkanlığına seçildi.⁴¹⁹

Ulusal Konsey, ortaya çıkmış durumu analiz ettikten sonra 28 Mayıs 1918'de Tiflis'teki Kafkasya Genel Valiliği Sarayı'nın ikinci katındaki büyük bir salonda yapılan ilk

⁴¹⁷ Balayev, A., (2009). *Mamed Emin Rasulzade (1884-1955)*, Moskova, 67.

⁴¹⁸ Rəsulzade, M., (2009). *Milli Birlik*, Bakı, 3.

⁴¹⁹ <https://metbuat.az/news/140515/cumhuriyyet-tiflisdən-bakiya-gedən-yol.html> (Erişim tarihi: 03.01.2021)

toplantıda Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluşunu duyurdu ve altı maddelik bir "Milli İstiklal Beyannamesi" imzalandı.⁴²⁰

Azerbaycan'ın Bağımsızlık Bildirgesi adını alacak “İstiklal Beyannamesi”nin kabul edilmesi ile Halk Cumhuriyeti'nin hukuki temelleri güçlendirildi. İstiklal Beyannamesi Cumhuriyet'in tapusu rolünü üstlendi. Bu belgenin içeriği Cumhuriyetin üstüne yüklediği vazife ve görevler açısından çok zengindi:

“Büyük Rus Devrimi'nin gerçekleşmesiyle devlet organlarının yok edilmesi sebebiyle Zakağkasya'nın⁴²¹ Rus orduları tarafından kendi kaderlerine terkedilmesi sonucu mevcut siyasi vaziyet ortaya çıktı. Kendi özel güçlerine terkedilmiş Zakağkasya milletleri kaderlerinin yönetimini bizzat ellerine alarak Zakağkasya Birleşmiş Halk Cümhuriyeti'ni tesis ettiler. Siyasi olayların gelişmesi üzerine gürcü milleti Zakağkasya Birleşmiş Halk Cümhuriyeti cüzinden ayrılıp bağımsız Gürcü Halk Cumhuriyeti'nin tesisini beğendiler.

Rusya'yla Osmanlı İmparatorluğu arasında zühur eden harbin tasviyesi yüzünden ortaya çıkmış şimdiki siyasi vaziyet ve memleket içinde olan sayısız anarşi Güney-Doğu Zakağkasya'dan ibaret olan Azerbaycan'a da bulunduğu iç ve dış müşkülattan çıkmak için özel bir devlet teşkilatı kurmak lüzumunu telkin ediyor. Buna binaen halk oylaması ile intihap olunan Azerbaycan Şurayı Milliye İslamiyyesi tüm halka ilan ediyor ki:

1. Bugün itibariyle Azerbaycan halkının yönetme hakkı olduğu gibi Güney-Doğu Kafkasya'dan ibaret olan Azerbaycan da tamamen bağımsız bir devlettir.

2. Bağımsız Azerbaycan devletinin şekli idaresi Halk Cumhuriyeti olarak kararlaştırılmıştır.

3. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tüm milletler ve bilhassa sınırdaş olduğu milletler ve devletlerle iyi ilişki kurulmasına güç harcayacaktır.

4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti millet, mezhep, sınıf, cins farketmeksizin arazisinde yaşayan tüm vatandaşlara siyasi haklar ve vatan temin ediyor.

⁴²⁰ <https://web.archive.org/web/20141001064320/http://jurnal.meclis.gov.az/cat.php?id=17> Erişim tarihi: 04.01.2021

⁴²¹ Zakağkasya Ruslar'ın Güney Kafkasya'ya verdikleri isimdir. Rusça'dan tercümede “Kafkasya arkası” anlamına gelen bu terim Güney Kafkasya'daki üç ülke –Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan- için kullanılmaktadır.

5. *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti sınırları dahilinde yaşayan tüm milletlere özgürce gelişmeleri için geniş şartlar tanıyor.*

6. *Meclis'i Müessisan toplanana kadar Azerbaycan yönetiminin başında halk oylaması yoluyla intihap olunmuş Şura-i Milli ve Şura-i Milli karşısında sorumluluk taşıyan Geçici Hükümet duruyor.*"⁴²²

İstiklal Beyannamesi'ne edebiyatta bazen "Misak-i Milli" adı altında da rastlamaktayız.⁴²³

Seym'de, daha sonra da Ulusal Konsey'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin "İstiklal Beyannamesi"nin kabul edilmesi ile ilgili yapılmış toplantıda Müsavat Partisi ve Demokratik Tarafsızlar grubundan 30 kişi, Müslüman Sosyalistler Hizbi'nden 7 kişi, İttihad Partisi'nden 3 kişi, Himmet sosyal-demokrat partisinden 4 kişi bulunmuştu.

İstiklal Beyannamesi'nin kabulü sırasında Azerbaycan Ulusal Konsey'ini oluşturanlar aşağıdakilerdi:

- 1) Mustafa Mahmudov (Müsavat)
- 2) Hasan bey Ağayev (Müsavat)
- 3) Feth Ali Han Hoyski (Tarafsız)
- 4) Halil bey Hasmehmetov (Müsavat)
- 5) Nesib bey Yusufbeyli (Müsavat)
- 6) Mir Hidayet bey Seyidov (Müsavat)
- 7) Neriman bey Nerimanbeyov (Müsavat)
- 8) Heybet kulu Memedbeyli (İttihad)

⁴²² Mahmudov, A.g.e, 2004, 28-29.

⁴²³ Mahmudov, Y., (Ed.) a.g.e., 2005, 207.

- 9) Mehdi bey Hacinski (Müsavat)
- 10) Ali Asker bey Mahmudbeyov (Tarafsız)
- 11) Aslan bey Kardaşov (Müsavat)
- 12) Sultan Macid Ganizâde (İttihad)
- 13) Akber Ağa Şeyhülislamov (Himmet)
- 14) Mehdi bey Hacıbababeyov (Müsavat)
- 15) Mehmet Yusuf Caferov (Müsavat)
- 16) Hudadat bey Melikaslanov (Sosyalist)
- 17) Rahim bey Vekilov (Müsavat)
- 18) Hamit bey Şahtahtılı (İttihad)
- 19) Firudin bey Köçerli (Müsavat)
- 20) Camo bey Hacinski (Sosyalist)
- 21) Şefi bey Rüstembeyli (Müsavat)
- 22) Hosrov bey Sultanov (İttihad)
- 23) Cafer Ahundov (Himmet)
- 24) Muhammed Muharremov (Sosyalist)
- 25) Cevat bey Melikyeganov (Müsavat)
- 26) Hacı Selim Ahuntzade (Müsavat)

Ulusal Konsey Feth Ali Han Hoyski liderliğinde Birinci Hükümet kabinesinin kurulması görevini Ulusal Konsey üyesi olan, hiçbir partiye üye olmayan Feth Ali Han Hoyski'ye havale etti.⁴²⁴ 30 Mayıs tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümeti radyogram yoluyla Azerbaycan'ın bağımsızlığını resmi beyanla dünya devletlerine duyurdu. Bu radyogramla yeni kurulmuş hükümetin, geçici olarak, Yelizavetpol (Gence) şehrinde konumlandırıldığı bildirildi. 4 Haziran'da Osmanlı İmparatorluğu tüm Kafkasya ülkeleri ile olduğu gibi Azerbaycanla da “Sulh ve Dostluk hakkında” antlaşma imzaladı. Bunun ardından 5 Haziran günü Türk ordusu Gence şehrinde dâhil oldu. Fethi Ali Han'a havale edilmiş hükümetin kurulması meselesi kısa sürede çözüme kavuşturuldu. Ulusal Konsey 1 saatlik aradan sonra Hoyskinin onlara sunduğu Cumhuriyet'in ilk hükümet kabinesini oluşturacak bakanlar listesini onayladı. İlk hükümetin 9 Bakanı olacaktı. İlk Hükümet kabinesinde partiler olarak çoğunluk Müsavat'ın elindeydi. 9 bakandan 5'i Müsavat Partisi üyesiyken, 2 bakan tarafsız, 1'i Himmet, 1'i Sosyalist hiziptendi. Bunlar aşağıdakilerdir.⁴²⁵

- 1) Bakanlar kurulu başkanı ve İçişleri Bakanı - Feth Ali Han Hoyski (Tarafsız)
- 2) Harbiye Bakanı - Hosrovpasha bey Sultanov (Müsavat)
- 3) Dışişleri Bakanı - Mehmet Hasan Hacinski (Müsavat)
- 4) Maliye ve Halk Maarifi Bakanı - Nesip bey Yusufbeyli (Müsavat)
- 5) Adliye Bakanı - Halil bey Hasmehmetov (Müsavat)
- 6) Ticaret ve Sanayi Bakanı - Mehmet Yusuf Caferov Tarafsız, sonradan (Müsavat)
- 7) Tarım ve Çalışma Bakanı. - Akber ağa Şeyhülislamzade (Himmet)
- 8) Yollar, Posta ve Telgraf Bakanı - Hudadat bey Melikaslanov (Tarafsız)
- 9) Devlet müfettişi - Camo bey Hacinski (Sosyalist)

16 Haziran'da Gürcistan hükümetinin talebi üzerine Azerbaycan Ulusal Konseyi hükümeti ve başkenti Tiflis'ten Gence'ye taşındı. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti'ndeki diplomatik temsilcisi görevine Güney Kafkasya'yı iyi tanıyan Mehmet Yusuf Caferov tayin edildi. Birinci hükümet kabinesi tarih açısından en zor misyonu üstlendi ve bunu başardı diyebiliriz. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilanı ve kurulması

⁴²⁴ Haz: Allahverdiyev, V., Mehdiyev, Ş., (1990). *Azerbaycan Demokratik Respublikası, Azərbaycan hökuməti 1918-1920*, Bakü, 5.

⁴²⁵ Paşayev, A., (2006), *Zakafkasya Müslüman Fraksiyası ve Azərbaycanın Ulusal Konseyi Toplantılarının Protokolləri 1918-ci il*, Bakü, 64-65. ve Mahmudov, Y., (Ed.) (2004). *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi*, c.1, Baku, 29.

misyonunun üstesinden fazlası ile gelebilen bu hükümet Gence'deki Osmanlı ordusu komutanlığı ile anlaşmazlık nedeniyle Ulusal Konsey ile birlikte istifa etti.⁴²⁶

20 günlük çok kısa bir dönemi içeren yönetimleri süresinde Birinci Hükümet kabinesi Azerbaycan'ın tarihine altın harflerle yazılan tarihe tanıklık ettiler, Müslüman Doğu dünyasının ilk Demokratik Parlamenter Cumhuriyetinin temellerini attılar. Bu tarihin onlara yüklediği yapılması gereken bir görevdi. 1812 yılında Azerbaycan'da egemen olan hanlıkların topraklarında Rusya İmparatorluğu ile İran arasındaki savaş sonucu Azerbaycan hem devletçiliğini kaybetti, hem de uzun sürecek esaretle karşılaştı. Bu esaretin bir de bedeli vardı, 1918 yılında tarihi Azerbaycan topraklarında – Batı sınırlarında Ermenistan Demokratik Cümhuriyeti'nin kurulmasına şahitlik edecekti.

Hoyski'nin kurduğu hükümet tüm yönetimin Müessisler Meclisi kurulana kadar geçici hükümete verilmesini ve Müessisler Meclisi'nin 6 aydan geç olmayarak çağırılması kararı alındı. 17 Haziran tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin İkinci Hükümet kabinesi onaylandı. İkinci hükümete de Feth Ali Han Hoyski liderlik ediyordu. Bu kabinede üçü Portföysüz olmakla toplam 12 bakan vardı. Portföysüz Bakanlar herhangi bir Bakanlığa rehberlik etmiyordu, fakat onlar Başbakanın talimatlarını uygulamakla görevli olan ve hükümet toplantılarında belirleyici oy kullanma hukuku olan kişilerdi. Partilerarası bölgeye gelince 12 Bakandan oluşan bu hükümet kabinesinde sadece Müsavat partisinden 5 kişi varken kalan tüm bakanlar tarafsızdı.⁴²⁷

- 1) Başbakan ve Adliye Bakanı – Feth Ali Han Hoyski (Tarafsız)
- 2) Dışişleri Bakanı – Mehmet Hasan Hacinski (Müsavat)
- 3) Halk Eğitimi ve Dini İnançlar Bakanı – Nesip bey Yusufbeyli (Müsavat)
- 4) İçişleri Bakanı – Behbut Han Cavanşir (Tarafsız)
- 5) Tarım Bakanı – Hosrovpaşa bey Sultanov (Müsavat)
- 6) Sıhhiye ve Sosyal Güvenlik Bakanı – Hudadat bey Refibeyli (Tarafsız)

⁴²⁶ Paşayev, A., a.g.e., 2006, 77.

⁴²⁷ Paşayev, A., a.g.e., 2006, 78.

- 7) Yollar Bakanı – Hudadat bey Melikaslanov (Tarafsız)
- 8) Ticaret ve Sanayi Bakanı – Ağa Aşurov (Tarafsız)
- 9) Maliye Bakanı – Abdül Ali bey Emircanov (Tarafsız)
- 10) Portföysüz Bakan – Ali Merdan bey Topçubaşı (Tarafsız)
- 11) Portföysüz Bakan – Musa bey Refiyev (Müsavat)
- 12) Portföysüz Bakan – Halil bey Hasmehmetov (Müsavat)

6 Ekim 1918 tarihinde Cumhuriyetin yönetiminde yeni bir sayfa açıldı. Bu sayfa Bakü'nün işgalden kurtuluşu ve Cümhuriyetin başkentinin Bakü'ye taşınmasından sonra kabineîçi bir takım düzenlemelerle alakalıdır. Partiler arası bölgede tarafsızlar sayüstünlüğünü korumakla birlikte aralarına 1 yenisini daha eklemişlerdi. Bu düzenlemelere göre portföysüz bakanların kaldırılmasına rağmen bakanların sayısında herhangi bir değişiklik yapılmadı:

- 1) Başbakan - Feth Ali Han Hoyski, (Tarafsız)
- 2) Ticaret, Sanayi ve İşleri Bakanı – Behbut Han Cavanşir, (Tarafsız)
- 3) Dışişleri Bakanı – Ali Merdan bey Topçubaşı, (Tarafsız)
- 4) Maliye Bakanı - Mehmet Hasan Hacinski, (Müsavat)
- 5) Halk Maarifi Bakanı – Nesip bey Yusufbeyli, (Müsavat)
- 6) Yollar Bakanı - Halil bey Hasmehmetov, (Tarafsız)
- 7) Tarım Bakanı - Hosrovpaşa bey Sultanov, (Müsavat)
- 8) Halk Sıhhiyesi Bakanı – Hudadat bey Refibeyli, (Tarafsız)
- 9) Posta ve Telgraf Bakanı – Ağa Aşurov, (Tarafsız)

- 10) Sosyal Güvenlik ve Dini İnançlar Bakanı – Musa bey Refiyev, (Müsavat)
- 11) Askeri İşler Komiseri – İsmail han Ziyathanov, (Tarafsız), (1 Kasım 1918 tarihinden Harbiye Bakanlığı kuruldu.)
- 12) Devlet Müfettişi – Abdül Ali bey Emircanov, (Tarafsız)

İç politikada atılan ilk büyük adım 27 Haziran tarihinde Azerbaycan Türkçesi'nin devlet dili ilan edilmesi oldu. 27 Haziran'da eğitim kurumlarının millileştirilmesine karar verildi. 28 Ağustos'ta tüm eğitim kurumlarında Azerbaycan Türkçesi'nin eğitimine karar verildi. II. Hükümet kabinesinin aldığı ilk kararlar Azerbaycan'da 19 Haziran tarihinden, yani kararın verildiği günden sıkıyönetim ilan edildi. 1 hafta sonra 26 Haziran 1918 tarihinde Azerbaycan Milli Ordusu kuruldu. Bu ordu Rusya İmparatorluğu Müslüman kolordusun Azerbaycan kolordusuna dönüştürülmesi hakkında kararı sonrasında kuruldu.

Azerbaycan ordusunun kurulması ülke geneline Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin egemenliğini yaymak için görevlendirilen Kafkas İslam Ordusuna moral verdi. Baküyü Bolşevik ve taşnak unsurlarından temizlemek ve Demokratik Cümhuriyetin egemenliğini Bakü'de kurmak adına Azerbaycan Ordusu büyük işler yapmakla kalmadı, sonradan Azerbaycan'ı işgal için gelecek Sovyet Ordusu ile mücadele de kahramanlık gösterse de bu yetmedi.

1918 30 Temmuz tarihinde Yelizavetpol adı Gence adıyla değiştirildi.⁴²⁸ 31 Temmuz tarihinde Bakü Halk komiserleri Sovyeti çöktü. Bunun nedeni, 25 Temmuz tarihinde kendilerinin İngilizlerin Baküye davet edilmesi kararı ve Kafkas İslam Ordusunun hızla Baküye doğru yaklaşmasıydı. 1 Ağustos tarihinde Bakünün taşnak, bolşevik ve menşevik nüfusunun İngiliz askerleriyle birlikte kurduğu Sentrokaspi diktatörlüğü şehir yönetimini eline aldı. Bu yönetim 45 gün sürecekti. Ülke genelinde Halk Cumhuriyeti'nin egemenliği 14 Eylül gecesi Bakü'nün düşmesiyle kuruldu. Fakat artık Bakü'de İngiliz askeri güçleri kalmamıştı. 6 Ağustos'ta şehre yetişen İngiliz askeri güçleri 4 Eylül'de Azerbaycan Halk Cümhuriyeti'ni tek yasal yönetim olarak tanımış ve şehri terketmişlerdi. Bakü 2 gün sonra ülkenin başkenti ilan edildi.

⁴²⁸ Nağıyeva, Ş., (Haz.), (2008). *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti* 90, Bakü 16.

II. Hükümet kabinesi Azerbaycan'ın üçrenkli Devlet Bayrağını 9 Kasım 1918 tarihinde onayladı. Bu bayrak Azerbaycan aydınlarından Hüseyinzade Ali Bey'in çağdaş Türk cemiyetini kuracak fedainin nasıl olması gerektiğini belirleyen “Türk kanlı, İslam inançlı Avrupa (kıyafeli) hayat tarzını benimmemiş” tezini temel alarak hazırlanmıştı.

17 Haziran tarihinde Bakü'ye yeniden İngiliz askeri güçleri geldi.⁴²⁹ Onlar bu kez I Cihan Harbi sonuçlarına uygun olarak Osmanlı askerlerinin geri çekilmesi nedeniyle gelmişlerdi. İngilizler Bakü şehrinde 17 Kasım öğlen saat 12'den sıkıyönetim olacağını ilan etmişlerdi. Sıkıyönetim sırasında İngilizlerin İranın Bender Enzeli şehrindeki ordusunun komutanı general W. Thomson Bakü şehrinin sıkıyönetim döneminde askeri valisi ilan edildi. Azerbaycan hükümeti 18 Kasım'da yaptığı açıklamada, sadece Bakü'ye geçici olarak giren müttefik birliklerin orduyu temsil edeceğini söyledi. Ancak İngiliz askeri komutanlığı Bakü'de konuşlandırıldığı andan itibaren, ülkenin sosyo-politik ve ekonomik hayatının her alanına müdahale etmeye başladı. Böylece 29 Kasım 1918'den itibaren Hazar donanmasının tüm ticari gemilerini de İngiliz ordu komutasının emrine geçirdi. Ticaret filosunu yönetmek için Binbaşı Brown başkanlığındaki İngiliz Denizcilik Şirketi kuruldu. İngilizler, Bakü ticari limanının finansmanını Azerbaycan Hükümeti'ne bıraktı. Petrol endüstrisini kontrol etmeye çalışan İngilizler, kısa sürede İngiliz Petrol Otoritesini kurdu. Aralık 1918'den Ağustos 1919'a kadar İngilizler Bakü'den 113,5 milyon manat değerinde yaklaşık 30 milyon pound petrol taşıdı. Onların talimatıyla Bakü'den taşınan tüm petrol ürünlerine özel tüketim vergisi uygulanmadı ve tüm yükler engelsiz olarak serbest bırakıldı. General W. Thomson, Azerbaycan Cumhuriyeti demiryolu işçilerinin İngiliz subaylarını teftiş etmesini yasakladı.

Sivil idareye de müdahale eden İngilizler, banknot basımını kontrol altına aldı, gıda tedarik sistemini yeniden yapılandırdı ve petrol ve demiryolu sektörlerindeki işçi anlaşmazlıklarını çözmek için bir Çalışma Ofisi kurdu. İngiliz komutanlığının emriyle Azerbaycan Savunma Bakanlığı, silahlı kuvvetlerle birlikte Bakü'den çıkarıldı ve Gence'ye taşındı. Ayrıca Genel Vali W. Thomson,⁴³⁰ Azerbaycan'daki sosyo-politik gerçeklerle tanıştıktan sonra 28 Aralık 1918'de bir açıklama yaptı: "Feth Ali Han Hoyski'nin başkanlığında Azerbaycan'da koalisyon hükümeti kurulduğundan beri, Müttefik

⁴²⁹ Denstervil, L., (1925). *Britanskiy İmperializm v baku i Persii, 1917-1918*, Tiflis, 79.

⁴³⁰ William Montgomerie Thomson – 2 Aralık 1877 – 23 Temmuz 1963 İngiliz askeri subayı. I Cihan Harbindeki İngiliz askerlerinin Fransa ve ardından Mezopotamya'daki komutanı, Kuzey İran ve 1918 Kasım ayından Baküdeki İngiliz askerlerine komutanlık yaptıktan sonra Nisan 1920 tarihinde 154. Piyade Tugayı Komutanı rütbesine yükseldi. 1934 yılında ordudan istifa etti. 23 Temmuz 1963 tarihinde vefat etti. Daha fazla bilgi için bkz: Audrey, A., (1992). *The Azerbaijani Turks*, Stanford, 90-94.

Komutanlığının Azerbaycan'da tek olduğunu beyan ediyorum. Yerel bir meşru otorite olarak, bu hükümeti tam olarak destekleyecektir. "

Aralık 1918'de İngiliz Genel Valisinin emriyle Karabağ ve Zengezur'un Azerbaycan Hükümeti'ne teslim edildiği duyuruldu.

Azerbaycan Parlamentosu görevini üstlenen Ulusal Konsey Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosu'nun temelini oluşturdu. Halk Cumhuriyeti Parlamentosu'nun faaliyetini iki döneme bölebiliriz, 1918 yılı 27 Mayıs tarihinden 1918 yılı 19 Kasım tarihine kadarki ilk dönem. 44 Türk müslüman milletvekilini kendisinde barındıran parlamentonun bu döneminde Azerbaycan devletçilik tarihi açısından iki önemli karar alınmıştı, 1918 yılı 28 Mayıs günü İstiklal Beyannamesi'nin kabul edilmesi ve bu belgeye dayanarak Azerbaycan'ın bağımsızlığına karar verilmesi. Bu dönemde bile Ulusal Konsey faaliyetinde 5 aylık bir durgunluk dönemi yaşandı. 17 Haziran 1918 tarihinde Gence'de faaliyetini durduran Azerbaycan Ulusal Konseyi Bakü'de 16 Kasım 1918 tarihinde yeniden faaliyete başladı. Burada ilk konuşmayı yapan Feth Ali Han Hoyski Ulusal Konsey üyelerine hitaben yaptığı konuşmasında hükümetin Meclisi- Müessisan'ı, yani Parlamentosu, toplayacak vaktinin olmadığını söyleyerek Ulusal Konsey'dan bu işi devralmasını istedi. Bu öneriyi kabul eden Ulusal Konsey 19 Kasım'da Mehmet Emin Resulzade'nin başkanlık ettiği toplantısında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümeti tarafından sunulan 120 üyeli bir parlamento kurulmasına ilişkin yasa tasarısını kabul etti. Ulusal Konsey başkanı tarafından imzalanmış "Tüm Azerbaycan halkına!" adında müracaatı 29 Kasım 1918 tarihinde yayınlandı.

19 Kasım toplantısı Ulusal Konsey adı altındaki Parlamentosun son toplantısı oldu. 27 Mayıs tarihinde yapılmış Kurucu toplantı ile birlikte 10 kere toplanan Ulusal Konsey ilk toplantısını Tiflis'te gerçekleştirmişti. Başkentin Tiflis şehrinden Gence'ye daha sonra da Bakü'ye taşınması ile birlikte Ulusal Konsey da sürekli yer değiştirmek zorunda kaldı.

Bu müracaat bir kanun hükmü taşıyordu ve bu kanuna dayanarak 7 Aralık 1918 tarihinde Hacı Zeynel Abidin Tağıyev'e ait Kız Mektebi'nin binasında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosu – Meclisi Müessisan'ın ilk toplantısı gerçekleştirildi.⁴³¹

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Parlamentosu 11 hizip (ve Parti) ve 109 üyeden oluşuyordu. Parlamento hizipleri ve grupları arasındaki en büyük ve önde gelen hizip, ulusal

⁴³¹ Ed: Mahmudov, a.g.e., 2005, 37.

çıkarları taşıyan Müsavat hizipiydi. Bu hizip, bir grup demokratik tarafsız ile birlikte, Parlamento ve Hükümetin faaliyetlerinin ana yönlerini belirledi ve ulusal çıkarlara yönelik tüm yasa ve kararların kabulünde belirleyici bir rol oynadı.⁴³² Parlamentodaki en büyük ikinci hizip İttihad hizipine aitti. Aralık 1919'a kadar, bu hizip milli-demokratik harekete muhalif olup, hükümetlerin oluşumuna katılmadı. Parlamentodaki aşırı sol gruplardan biri Sosyalist Blok'du.⁴³³ Azerbaycan'ın Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti ile birleşmesini, sadece Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a gerçek özgürlüğü getirebileceğini ve ekonomik ve sosyal reformların ancak sosyalizm altında mümkün olacağını savundular.⁴³⁴

Ermeniler parlamentoda iki grup -Ermeni azınlıklar ve Taşnagsütün- tarafından temsil edilmelerine rağmen, aslında birleşmiş durumdaydılar ve Ermeniler'in Azerbaycan'a karşı toprak iddialarını haklı çıkarmak için her fırsatı kullanıyorlardı. Sovyet işgali gerçekleştiğinde Ermeni hizipleri Bolşeviklerin yanında yer aldı.

Parlamentonun ilk toplantısı Ulusal Konsey başkanı Mehmet Emin Resulzade'nin açılış konuşmasıyla başladı. Parlamentonun yönetim organlarının seçilmesinin ardından Hükümetin faaliyeti hakkında rapor vermesi için söz Hükümet başkanı Feth Ali Han Hosityki'ye verildi. O hükümetin çok zor tarihi şartlar altında yapılan faaliyetlerle ilgili ayrıntılı açıklama yaptı. Sonda Hükümetin istifasını kabul etmesi için Parlamento'dan istekte bulundu.

Cumhuriyetin Parlamentosu faaliyete başladıktan sonra Hoyski başkanlığındaki II. Hükümet kabinesinin istifasını kabul etti. Yeni hükümet kurulması yeniden Hoyski'den istendi. Aslında Hoyski'nin bu isteği kabul etmek niyeti yokmuş. Biz bunu kendisinin Hasan bey Ağayev'le mektuplaşmalarından görmekteyiz. Fakat sonuncunun çoksaylı ricalarından sonra Hoyski bu isteği yerine getirmeği kabul etmişti. 26 Aralık 1918 tarihinde Feth Ali Han yeni hükümet kabinesinin programı ve içeriği ile ilgili olarak Parlamentoda konuşma yaptı. Müzakereler sonucu Parlamento yeni hükümetin Hoyski başkanlığında kurulmasını onayladı.

III. Hükümet kabinesi 14 Bakandan oluşuyordu. Bu bakanların 6'sı Tarafsız, 3'ü Müsavat Partisinden, 1'i sosyalist ve 3'ü Slav-Rus cemiyeti'ndendi. Bu hükümet kabinesinde Devlet Kontrolü Bakanı Mehmet Hasan Hacinski'nin Azerbaycan'ı Dünyaya tanıtmak için

⁴³² Ed: Mahmudov, a.g.e., 2005, 226-231.

⁴³³ Ed: Mahmudov, a.g.e., 2005, 456-458.

⁴³⁴ Ed: İsmayilov, M., Maksvellil, N., (2008). *Azərbaycan Tarixi 7 cildə*, c.5, Bakı, 551.

Paris Barış Konferansına gitmesi nedeniyle 16 Ocak 1919 tarihinden itibaren Ali Ağa Hasanov onu değiştirdi. Bu göreve gelene kadar kendisi Maliye Bakanı'nın Birinci yardımcısı görevini yürütüyordu. Bakanlar şu şekilde görevlendirilmişti:

Başbakan ve Dışişleri Bakanı – Feth Ali Han Hoyski (Tarafsız).

1. İçişleri Bakanı– Halil bey Hasmehmetov (Müsavat)
2. Maliye Bakanı — İ. Protasov (Slav-Rus Cemiyeti)
3. Yollar Bakanı – Hudadat bey Melikaslanov (Tarafsız)
4. Adliye Bakanı – Timur bey Makinski (Tarafsız)
5. Maarif ve Dini İnançlar Bakanı – Nesib bey Yusufbeyli (Müsavat)
6. Posta-Telgraf ve Çalışma Bakanı – Aslan bey Sefikürdski (Sosyalist)
7. Harp Bakanı – Samet bey Mehmandarov (Tarafsız)
8. Sosyal Güvenlik Bakanı – Rüstem Han Hoyski (Tarafsız)
9. Halk Sıhhiyesi Bakanı – Yevsey Yakovleviç Gindes (Slav-Rus cemiyeti)
10. Ticaret ve Sanayi Bakanı – Mirza Esedullayev (Tarafsız)
11. Devlet Kontrolü Bakanı – Mehmet Hasan Hacinski (Müsavat),
(16.01.1919 tarihinden – Ali Ağa Hasanov (Tarafsız))
12. Gıda Bakanı – Konstantin Nikolayoviç Lizgar (Slav-Rus cemiyeti)
13. Tarım ve Kamu Malı Bakanı – Hosrov Paşa bey Sultanov (Müsavat)

1919'un başlarından itibaren, Azerbaycan Hükümetinin yeni kabinesi Bakü-İngiliz Genel Valiliği'ni kaldırmak için mücadele etti. Bu amaçla, Paris Barış Konferansı'nda (1919-20) Azerbaycan Hükümeti heyeti başkanı Alimerdan bey Topçubaşı'na İngiliz Genel

Valiliğini elinden geldiğince kaldırmaya çalışması talimatı verildi. Azerbaycan Dışışleri Bakanlığı'nın Topçubaşı'na gönderdiği telgrafta: "Her halükarda Bakü'de İngiliz genel valiliğinin kaldırılması gerekir. Aksi takdirde yönetim açısından tahammül edilemez ikili iktidar ortaya çıkıyor. Ayrıca, sizden ricamız onların bizim maliye işlerine karışmamasını temin etmektir. " Dışışleri Bakanlığı, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin egemenliğini ihlal eden bu konuda Avrupa ve Amerika ülkelerine protesto notası göndermenin ve Avrupa basınında Azerbaycan'ın içişlerine karıştığı yazısının yayınlanmasının önemli olduğunu düşünüyordu.

Parlamentodaki muhalefet partileri olan İttihad, Ahrar ve Sosyal Demokrat hizbi, artan spekülasyonlar ve yükselen fiyatlar karşısında nüfusun bazı kesimleri hızla zenginleşirken, diğerleri geçim kaynaklarını kaybediyorken hükumeti eylemsizlikle suçladılar. Ocak-Şubat 1919'da yapılan parlamento oturumlarında, bu parti üyeleri Feth Ali Han Hoyski hükumetini sert bir şekilde eleştirdiler.

Haksız eleştiriyi kabul etmeyen Feth Ali Han Hoyski, hükumetinin istifasına ilişkin Parlamento'ya bir mektup gönderdi. 25 Şubat'ta yapılan parlamento oturumu, Hoyski hükumetinin istifasını kabul etti ve onlardan, yeni bir hükumet kurulana kadar faaliyetlerine devam etmelerini istedi.

Nesib bey Yusufbeyli, Nisan 1919'da kurulacak IV. Hükumet kabinesinin kurulmasıyla görevlendirildi. O, 14 Nisan 1919'da yeni kabinesinin üyelerini Meclis'e sundu.

IV Hükumet Kabinesi 15 Bakandan oluşuyordu. 5 Tarafsız Bakanın yanı sıra, 3 Müsavat partisinden, 1 Slav-Rus cemiyetinden, 2 Ahrar partisinden, 2 Sosyalist ve 2 Taşnagsütün Ermeni Partisinden olan Bakanlar da vardı. Bu Halk Cümhuriyeti hükumetleri arasında Partiler bakımından en zengin hükumetti. Ayrıca bu Hükumet kabinesinde yeniden Portföysüz Bakanı görmekteyiz. Yine bu Hükumet kabinesini özel yapan daha bir mesele bu kabine Cümhuriyet tarihinin en kalabalık bakanlar listesinden oluşmasıdır.

1. Başbakan ve İçişleri Bakanı – Nesib bey Yusufbeyli (Tarafsız)
2. Maliye Bakanı – Ali Ağa Hasanov (Tarafsız)
3. Ticaret ve Sanayi Bakanı – Ağa Eminov (Tarafsız)

4. Dışişleri Bakanı – Mehmet Yusuf Caferov (Müsavat)
5. Yollar Bakanı – Hudadat bey Melikaslanov (Tarafsız)
6. Posta-Telgraf Bakanı – Camo bey Hacinski (Sosyalist)
7. Harp Bakanı – Samet bey Mehmandarov (Tarafsız)
8. Sosyal Güvenlik Bakanı – Viktor Klenevski (Slav-Rus cemiyeti)
9. Sıhiyye Bakanı – Abram Dastakov (Taşnagsütün)
10. Maarif ve Dini İnançlar Bakanı – Raşid Han Kaplanov (Ahrar)
11. Tarım ve Kamu Malı Bakanı – Aslan bey Kardaşov (Ahrar)
12. Portföysüz Bakan – Horen Mihayloviç Amaspur (Taşnagsütün)
13. Devlet Kontrolü Bakanı – Neriman bey Nerimanbeyli (Müsavat)
14. Adliye ve Çalışma Bakanı – Aslan bey Sefikürdski (Sosyalist)
15. İçişleri Bakanı (1919, Ekim) – Mehmet Hasan Hacinski (Müsavat)

Bu hükümet kabinesi ülkenin içerisinde büyük başarıya imza atarak, Azerbaycan'daki İngiliz askerlerinin ülkeyi terketmesini başardı. Azerbaycan'da uzun süre kalmayı protesto eden ve anavatanlarına dönmek isteyen İngiliz askerlerinin saflarında disiplinsizlik artıyordu. Azerbaycan Hükümeti'nin Azerbaycan halkının iradesini yansıttığına zaten ikna olan Müttefik Komutanlığı, 1919 Nisan ayı başlarında Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'nin küçük bir birliğini Bakü'de konuşlandırmayı kabul etti. Azerbaycan'dan ayrılmadan önce İngiliz komutanlığı askeri teçhizatı 1919'un başlarında Gönüllü Ordusu'na Askeri Deniz Donanması'nı ise Denikin'e devretti. Azerbaycan Hükümeti güçlü bir protesto notası yayınladı. İngilizler Bakü'den ayrıldığında şehir limanının idaresini, askeri birliklerin radyo istasyonlarını, ordunun mühimmatını ve bazı savaş gemilerini Azerbaycan Hükümeti'ne iade ettiler.

Böylece 17 Kasım 1918'de Bakü'ye girmiş İngiliz birlikleri Ağustos 1919'da Azerbaycan'dan ayrıldı. İngiliz Genel Valisinin Azerbaycan'ın başkentindeki varlığı talihsiz olmasına rağmen, ülkedeki demokratik süreçlerin gelişmesinde, devlet kurumlarının güçlendirilmesinde ve en önemlisi Azerbaycan'ın bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü Rus emperyalist güçlerinden kurtarmada objektif olarak önemli bir rol oynadı.

14 Nisan parlamento oturumunda konuşan Nesib bey Yusufbeyli, kabinesinin dış politika alanındaki asıl amacının Azerbaycan'ın bağımsızlığının büyük güçler tarafından tanınması ve devletin toprak bütünlüğünü koruma mücadelesi olduğunu açıkladı. İfade, basın, toplantı ve diğer özgürlükler, işçiler için çalışma ve köylüler için toprak olacak. Milli mesele hakkında konuşan Nesib bey Yusufbeyli, Hükümetin Azerbaycan'ı kendi topraklarında yaşayan tüm milletlerin sevgili vatanı yapmak için tüm gayretini göstereceğini kaydetti.

Nesib bey Yusufbeyli başkanlığındaki hükümet, görev süresi boyunca Denikin ordusunun yurt dışından, Bolşeviklerin Azerbaycan'a içeriden tehditlerle karşı karşıya kaldı. Şöyle ki, 6 Mayıs 1919'da Bakü İşçi Konferansı tarafından Bolşeviklerin gizli bir örgütünün girişimi üzerine bir grev düzenlendi.

Mayıs 1919'da Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'ı ele geçiren Denikin'in ordusu, başta Azerbaycan ve Gürcistan olmak üzere Güney Kafkasya'yı işgal etmekle tehdit etti. Azerbaycan Parlamentosu ve Hükümeti'nin toplantılarında tehlikeli durum defalarca tartışıldı.

Parlamento'nun Denikin tehdidine ilişkin kararında, mevcut Hükümet içinden bir heyet seçilmesi ve bu heyetin ülkenin savunmasını organize etmesi gerektiği belirtildi. Bu bağlamda 9 Haziran 1919'da Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Hükümeti'nin kararıyla 5 kişilik Devlet Savunma Komitesi kuruldu. Komitede Bakanlar Kurulu başkanı, ordu, yol, dışişleri ve adalet bakanları yer aldı.

11 Haziran 1919'da Devlet Savunma Komitesi olağanüstü hal ilan etti. Ülkede Denikin tehdidine karşı seferberlik ilan edildi. Aynı yılın 27 Haziran'da Denikin ordusunun saldırısına karşı Azerbaycan-Gürcistan askeri-savunma anlaşması imzalandı.

22 Aralık 1919'da dördüncü hükümet kabinesi, üyelerinin kendi aralarındaki çatışmaları nedeniyle istifa etti.

5. Hükümet kabinesi 4 Müsavat, 3 Tarafsız, 1 Ahrar, 2 İttihad 1 Sosyalist olmakla 12 Bakandan oluşuyor:

1. Başbakan – Nesib bey Yusufbeyli (Müsavat)
2. Dışişleri Bakanı – Feth Ali Han Hoyski – (Tarafsız)
3. Harp Bakanı – Samet bey Mehmandarov (Tarafsız)
4. İçişleri Bakanı – Mehmet Hasan Hacınski (Müsavat)
5. Adliye Bakanı – Halil bey Hasmehmetov (Müsavat)
6. Maliye Bakanı – Raşid Han Kaplanov (Ahrar)
7. Maarif ve Dini İnançlar Bakanı – Hamid bey Şahtahtinski (İttihad)
8. Emek ve Tarım Bakanı – Ahmet bey Pepinov (Sosyalist)
9. Yollar Bakanı (ve geçici olarak, Ticaret, Sanayi ve Gıda Bakanı) – Hudadat bey Melikaslanov (Tarafsız)
10. Posta-Telgraf Bakanı – Camo bey Hacınski (Sosyalist)
11. Kamu Güvenliği ve Sıhiyye Bakanı – Musa bey Refiyev (Müsavat)
12. Devlet Kontrolü Bakanı – Heybet kulu bey Mehmetbeyov (İttihad)

Nesib bey Yusufbeyli'nin başbakanlık yaptığı dönemde Azerbaycan halkının tarihindeki en önemli olay, Paris Barış Konferansı'nda Ali Merdan bey Topçubaşı başkanlığındaki heyetin yoğun çalışmaları sayesinde 11 Ocak 1920'de Azerbaycan'ın bağımsızlığının büyük güçler tarafından fiilen tanınmasıdır. Bu dönemde Bakü Devlet Üniversitesi de açıldı. Yaklaşık 100 genç Azerbaycanlı, çeşitli uzmanlık alanlarında yükseköğrenim görmeleri için çeşitli Avrupa üniversitelerine gönderildi. 29 maddeden oluşan bir toprak reformu yasa tasarısı hazırlanmış ve Şubat 1920'de kamuoyunun tartışılmasına sunulmuştur. Okuma yazma bilmeme ile mücadele için geçici pedagojik kurslar açıldı, ilk ve

ortaokullar için ders kitapları hazırlanıp yayınlandı vb. 1920'lerin başında Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'da Denikin kuvvetlerini bozguna uğratan Kızıl Ordu, Azerbaycan sınırına yaklaşıp Sovyet Rusya'nın uzun süredir ele geçirmek istediği Bakü'yü tehdit etti. Azerbaycan Hükümeti'nin diplomatik ilişkiler kurma yönündeki tüm önerilerini görmezden gelen Sovyet Rusya, ülke içindeki Bolşevikler aracılığıyla müdahaleye zemin hazırlıyordu. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Hükümeti'nin yaptığı hataların (tarım sorununun çözülmemesi, bir takım sosyal sorunların çözümünün geciktirilmesi vb.) nüfusun çeşitli kesimlerinde yarattığı memnuniyetsizlikten yararlanan Bolşevikler durumu daha da kötüleştirdi.

Mart 1920'nin sonunda, Nesib bey Yusufbeyli'nin hükümeti, Sovyet Rusya'nın artan dış tehditleri ve işgale zemin hazırlayan iç güçlerin yoğunlaşması nedeniyle istifa etmek zorunda kaldı. Yeni hükümetin kurulması Mehmet Hasan Hacinski'ye emanet edildi. Parlamento gruplarıyla yaptığı görüşmeler olumlu sonuç vermedi. Özellikle Müsavat Partisi ile Sosyalist hizip arasında keskin bir anlaşmazlık vardı. Sosyalistler, yeni hükümetteki ana bakanlıkların - ordu, dışişleri ve içişleri bakanlarının portföylerini talep ettiler. Müsavat partisi bir yandan Bolşeviklerle gizli ilişkileri olan Mehmet Hasan Hacinski'nin yeni bir kabine kurmak için özgürce hareket etmesine izin vermezken, diğer yandan Hacinski'nin kendisi de yeni bir kabine kurmak için acele etmiyordu.

Parlamentoya gelince, 17 aylık faaliyeti sırasında Azerbaycan Parlamentosu'nda 145 oturum yapıldı. Yetersizlik nedeniyle 15 toplantı yapılmadı.⁴³⁵ Kalan 130 toplantıdan ikisinin tarihi (28 Mayıs ve 15 Eylül 1919'da Azerbaycan'ın bağımsızlığının ve Bakü'nün kurtuluşunun 1. yıldönümü vesilesiyle toplantılar), dört tören (12 Mart 1919 ve 1920'de Rus Devrimi'nin 2. ve 3. yıldönümleri, 27 Haziran 1919'da ve Azerbaycan'ın bağımsızlığının fiilen tanınmasına ilişkin Paris Barış Konferansı vesilesiyle) 14 Ocak 1920 Toplantıları), bunlardan ikisi acil toplantılardı (Ermenistan'ın 20 Aralık 1918'de Gürcistan'a savaş ilan etmesi ve 17 Mart 1920'de Azerbaycan ile Gürcistan arasında ekonomik işbirliği anlaşmalarının onaylanmasıyla bağlantılı olarak).⁴³⁶ Kalan toplantılar ülkenin iç ve dış politikası, ekonomik ve mali durumu, mevzuatın tartışılması ve kabul edilmesi, ordu inşası vb.

⁴³⁵ <http://supremecourt.gov.az/static/view/146> Erişim tarihi: 14.04.2021

⁴³⁶ Yine orada.

Konulara odaklandı. konular tartışıldı. Tartışılan yasa tasarıları genellikle ancak üçüncü okumadan sonra kabul edildi.⁴³⁷

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Parlamentosu'nun faaliyeti sırasında 270'den fazla kanun taslağı görüşmeye sunuldu ve bunlardan yaklaşık 230 tanesi kabul edildi.⁴³⁸ Parlamantonun faaliyetleri, onun Tüzüğü rolünü oynayan "Azerbaycan Parlamentosu Talimatı" ile düzenlenmiştir.⁴³⁹

Parlamento'da 11 komisyon vardı: maliye ve bütçe komisyonu, Yasama Teklifleri Komisyonu, Girişimciler Meclisine Seçim Yapma Merkez Komisyonu, yetki komisyonu, askeri komisyon, tarım meseleleri komisyonu, soruşturma komisyonu, ekonomik-idari komisyon, ülkenin üretici güçlerinin kullanımına ilişkin kontrol komisyonu, yazı işleri komisyonu ve çalışma konularında komisyon.

Halk Cumhuriyeti'nin dış politikasında komşularla ilişkilere özel yer veriliyordu. Bu açıdan SSCB ve Ermenistan topraklarında kurulmuş Ararat Cumhuriyeti seçilmekteydi. Azerbaycan yönetimi Batı komşusu olan Ararat Cumhuriyeti'ne özel dış politika yaklaşımı göstermekteydi. Aralarındaki sorunları sadece dostluk ilişkilerine dayanan esaslarla çözmeyi amaç edinen Hal Cumhuriyeti liderleri bu konunun büyümesinden endişe duymaktaydılar.⁴⁴⁰ Bunun da temel nedeni iki halk arasında yaşanan çatışmalar ve Azerbaycan'daki Ermeni, Ermenistan'daki Türk nüfusunun güvenliği konusuydu.

Özetleyecek olursak, Alaşorda ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hem benzer, hem de farklı tarihî aşamalardan geçmiş iki siyasi oluşum olarak tarihe altın harflerle yazıldılar. Her iki siyasi hareket her şeyden önce çeşitli mücadele ve emeklerin mantıksal neticesini teşkil ediyordu. Bunun yanı sıra kurulması için verilen mücadeleler açısından hem AHC, hem de Alaşorda, yanlış yapma lüksü olmayan şahısların ölçerek attıkları adımlar sayesinde kurulmuşlardı. Ayrıca her ikisi de aydınlar ve halk birlikteliğinin birlikte vermiş olduğu mücadelenin meyveleriydi. Bu iki milli Hareket zamanın talebine dönüşen bir ekip işiydi.

Kurulduktan sonraki dönemde de her iki siyasi varlığın attığı adımlar birbirinden kilometrelerce uzakta olsalar da ya benzer ya da aynı amaca hedeflendiğinden dolayı aynı

⁴³⁷ Yine orada.

⁴³⁸ Yine orada.

⁴³⁹ Yine orada

⁴⁴⁰ Çemenzeminli, Y. (1993). *Harici Siyasetimiz*, Bakü, 35-37.

olarak değerdendirilebilir. İster siyasi programları, ister mücadele sırasındaki güç kaynağı, ister mücadelenin temelleri, isterse de mücadeleyi etkileyen ve bazen de Őekillendiren dış etkenler göz önünde bulundurulduğuında sonuğa her ikisinin SSCB tarafından işgal edilmelerine bakılmaksızın kısa sürelik mevcudiyetleri sırasında halkları için uzun ve önemli bir yol katettiler. Alaşorda'nın Batı Türkistan, AHC'nin ise Kafkasya Trklđu adına aldığu kararlar, uygulama yöntemleri ve sonuçları, bölgenin uzun vadede Őekillenmesinde etkili oldular.

5. SONUÇ

20. yüzyıla en farklı giren imparatorluklar arasında Rusya da vardı, sınırlarını Kafkasya'nın güneyi ve Batı Türkistan bölgesinin en güney uçlarına kadar genişleten ve doğusunda Çin, güneyinde İngiliz imparatorluğu, Afganistan, Kaçar Hanedanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu, batısında Avrupa devletleri olan bu ülke -Osmanlı toprakları hariç- tüm Türk dünyasını kendine tabi etmişti. Bir önceki yüzyılın başlarından başlayan Rusya'nın güneye doğru ilerleme politikası, önce Güney Kafkasya, ardından Hazar'ın batısından Çin'e kadarki coğrafyada uzanan engin Batı Türkistan bozkırını işgal etmesiyle sonuçlanmıştı. Rus yönetimi bu toprakların işgal edilmesi ile ekonomik olarak kendi çıkarlarına uygun olan kararlar vermeye başlamıştı. Bazen bu kararlar yerel halkların da çıkarları ile uygun düşünce, Rusya'nın gelişme hızına hız katıyordu. Ancak Avrasya'nın doğusundan batısına kadar uzanan bu İmparatorluğun esareti altına aldıkları halkların kendi sosyal sorunlarının yanı sıra birbirleriyle de problemleri vardı.

Bu açıdan Kafkasya'da durum daha vahimdi. “Böl, parçala ve yönet” politikası uygulayan işgalci yönetim, bu politika sayesinde Kuzey Kafkasya halklarını esaretine boyun eğdirmeyi başarmıştı. Kafkasya'nın güneyinde durum daha farklıydı. 1829 yılında işgal edilen bölgeye yoğun şekilde göç ettirilen Ermeniler zamanla burada Rusya İmparatorluğu'nun çıkarlarını temin etmeye başladılar. Ruslar Ermenileri Azerbaycan Türklerine karşı kullanmakla bölgede yönetimlerinin uzun ve istikrarlı olmasını sağlayabildiler. Fakat bu göç politikası hem de ön görülemeyen etkiye neden oldu. Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasındaki toprak mücadelesi imparatorluğun son yıllarında silahlı mücadeleye dönüştü. Ermenilerle çıkan çatışmalarda sayısız şehitler veren Azerbaycan Türkleri, kendilerini korumak amacıyla 1905 yılından itibaren partileşmeye başladılar. Bu partileşme süreci 1918 yılında Güney Kafkasya'nın diğer halkları gibi, Azerbaycan Türklerinin de bağımsız devlet kurmaları yolunda attıkları en önemli adımlardan birisi oldu.

Hazar Denizi'nin doğusunda da durum pek farklı değildi. Rusya buranın işgalini yeni bitirmişti. Kendisinden kat kat güçlü düşmana karşı mücadelede egemenliklerini kaybeden Batı Türkistan halkları, bu savaşların sosyal ve manevi yüklerini hala taşıyorlardı. 1905 yılında Japonya'nın Rusya İmparatorluğu'nu savaşta yenmesi timsalinde ilk kez bir Asya devletinin Batılı bir devleti yenmesi, Rus İmparatorluğu'nun içerisindeki halkların da

kendilerinde güç toplayarak esaretle mücadele etmelerine ilham kaynağı olmuştu. 1905 yılı Rusya İmparatorluğu halkları için bu açıdan önem taşımakla birlikte, ilk Rus Devrimi'nin başlaması açısından da özel bir yere sahipti. Batı Türkistan Türkleri, Karkaralı Dilekçesi vasıtasıyla Rusya İçişleri Bakanı'na müracaatta bulunarak bölgenin sorunlarını dile getiriyor ve yapılması gerekenler ışığında kendi isteklerini yönetime bildiriyorlardı. 1905 yılında Rusya'da köklü değişimlerin kazanılmasında büyük hizmetleri olacak Anayasal Demokrat partisi kuruldu.

Rusya İmparatorluğu yönetimi Türk halklarını işgal etmekle onların egemenliğine son verirken, yeniliğe kapalı olan bu halkları çağdaşlaştırmamak için çok çaba sarfetti. Fakat bu politika tam tersine sonuç verdi ve Rusya İmparatorluğu yönetimi istemeden de olsa kendi esareti altındaki Türklerin modernleşmesinde etkili yer aldı. Tamamen kendi amaçlarını gerçekleştirmek uğruna atılan bu adımlar Batı Türkistan ve Kafkasya Türkleri'nin Avrupa tarzında eğitim ve medeniyete daha hızlı geçmelerine sebep oldu. Hristiyanlaştırma politikalarının başarısızlıkla sonuçlanmalarına rağmen, Rusya Hazar Denizi'nin hem doğusu, hem de batısında okullarda İslami eğitimin yerini dünyevi bilime bırakmasında hızlı fakat etkili adımlar attı. Yüzyılın sonlarına doğru dünyevi bilimlerle İmparatorluğun en iyi üniversitelerinde eğitim almış gençler Azerbaycan'da edebiyattan basına kadar farklı dallarda ilklere imza attılar. Zaman geçtikçe edebiyattaki ilkler yerini diğer bilim dallarına bıraktı.

Azerbaycan'da eğitimin yanısıra ekonomik ve toplumsal hayatta da bir takım gelişmeler meydana gelmişti. 1854 yılında meydana gelen Şamahı depremi ile daha evvel önemli bir konuma sahip olan Şamahı şehri yerle bir olmuştu. 1859 yılında ise idari yapılanma reformları ile Derbent'in Azerbaycan'dan koparılması süreci de bitmişti. Bunların da etkisiyle, Hazar kıyısında önemli liman kentine ve sonrasında da Azerbaycan'ın siyasi merkezine dönüşen Bakü, hızla gelişerek ülkenin diğer şehirlerini geride bıraktı. 1865'lerde iki bin kadar nüfusa sahip olan Bakü, 1917 yılına gelindiğinde 1.5 milyon nüfusa sahip olmuştu. Kısa zaman içerisinde burası petrol sayesinde sanayi şehri oldu. Giderek artan işçi gücünü Güney Azerbaycan Türkleri ve yabancılar sayesinde temin eden Bakü, kısa zamanda medeniyetlerin kaynaştığı bir liman şehri oldu. Petrol yabancı yatırımı da cezbetmeye başladı. Tüm bunlar sayesinde Bakü diğer şehirlerle arasındaki farkı çok kısa sürede kapatmayı başardı. Sanayinin gelişmesi ve yabancı işçiler ve sermaye nedeni ve yurtdışında eğitim almış aydınlar sayesinde tiyatro ve basınla tanışan Azerbaycan Türkleri yeni yüzyıla büyük umutlarla girdiler. 20. yüzyıl basının gelişmesine ivme kazandırdı.

Batı Türkistan’da da durum çok farklı değildi. Çarlık yönetimi bu bölgeyi işgal ettikten sonra aynı politikaları burada da takip etti. “Böl, parçala ve yönet” politikası bu coğrafyada çok da başarılı olmadı. Birbiriyle mücadele eden hanlıkların yerini tek merkezli yönetimin almasından dolayı ticaret ve tarım hızla gelişti. Bölgede güçlü olan İslam algısı buranın da Hristiyanlaşması yönünde en başlıca engele dönüştü. Rusya’ya sadakatla hizmet etmeleri amacıyla yetiştirilen yerli halk arasından çıkmış memurlar, Batı Türkistan Türklerinin 20. yüzyıldaki umutlarına dönüştüler. Bu memurlar kendilerinden bir önceki nesil olan eğitimci aydınların birikimlerinden faydalanarak kendilerini geliştirdiler ve tıpkı Azerbaycan coğrafyasındaki gibi kalemin ve basın gücüne inandılar.

20. yüzyılın başlarında Batı Türkistan halkları Karkaralı Dilekçesi’yle milli bilinçlerinin hala eskisi gibi güçlü olduğunu ve siyasi düşüncelerinin kaybolmadığını özelde İçişleri Bakanına, genelde Rusya yönetimine itiraz ederek gösterdiler. Anadolu topraklarına uzaklığına rağmen, önde gelen üniversitelerde eğitim almış gençlerin kazandığı birikimler ve sadece işgalci Rusya İmparatorluğu yönetiminin onlara sunduğu imkânlardan faydalandıklarından dolayı, Azerbaycan’a kıyasla daha geç zamanda milli basına sahip olan Batı Türkistan halkları Güney Kafkasya ile Batı Türkistan arasında ortaya çıkmış farkı kısa sürede kapatmayı başardılar.

Rusya 1906 yılına seçim kararı ve onun getirdiği heyecanla başladı. Hazar’ın doğusu ve batısında yapılan seçim kampanyaları, olabildiğince demokratik bir ülkede yaşama hayalleri olan şahısların ve onların ümitlerine ışık tutan siyasi aydınların yerel bürokrasi ve zorlaştırılan kanunlarla mücadelelerine sahne olmaktaydı.

72 günlük faaliyeti döneminde Birinci Devlet Duması lağvedilse de, özellikle Müslüman halkların düşüncelerinde Japonya’ya yenilen Rusya’yı değiştirebilme güçlerinde olduğu fikrini uyandırdı. Zamanla bu fikir bağımsızlık hareketine dönüşerek zamanın talebine dönüşmüş oldu. 1911 yılında kurulmuş Müsavat Partisi 1917 yılında Azerbaycan’da açık faaliyete geçti. Hazar’ın doğusunda Alaş Partisi kuruldu ve bu parti bir milî harekete dönüştü. Alaş’ın temelleri 1911 yılında Barlıbek Sırtanov’un yazdığı “Kazak Elinin Ustavı (Tüzüğü)” ile atılmıştı. Bu kanun niteliği taşıyan taslağın yazılmasında emeği geçen Alaş siyasi aydınları Şubat Devrimi’ne kadar yaşadıkları olaylarda yeteri kadar olmasa da, tecrübe toplamışlardı.

İster Güney Kafkasya, ister Batı Türkistan örneğinde, bu siyasi aydınların hepsi eğitimci aydınlar arasından çıkmıştı. Dönemin Rusya İmparatorluğu'ndaki en iyi okullarda eğitim alan bu aydınlar, ait oldukları halkları ileriye taşımayı düşünmekle birlikte, aldıkları eğitimle gelecek olayları önceden planlayabilme, halklarına bu olaylarda liderlik etme becerilerine sahip şahsiyetlerdi. Alaş aydınlarından farklı olarak, Azerbaycan aydınlarının yetişmesinde Ermeni sorununun da özel bir tetikleyici rolü vardı. Devlet Duması her iki taraf için de siyasi aydınların Rusya siyasi hayatına atılmaları için bir fırsata dönüştü. Gerek olduğu takdirde, Müslüman Fraksiyonunda birlikte hareket eden milletvekilleri Rusya İmparatorluğu'ndaki Müslüman halkların kaderlerini belirleyecek hareketlere de öncülük ettiler. Bu olaylar içerisinde, hiç kuşkusuz, parti kurma meselesi en önde geliyordu.

Kendilerinden önceki aydınların geçtikleri mücadele yollarını iyi bilen siyasi aydınlar, seleflerinin açtıkları yolda durmadan yürüyerek bir hareket ortaya çıkarabildiler. Bu harekete her iki tarafta da liderlik eden, halkı arasında belli bir güce sahip olan partiler vardı. Zamanın talebi olan ve bağımsızlığa ulaşmak için her türlü olanakları en iyi şekilde kullanan Rusya Türkleri için tarihî fırsat, I. Dünya savaşında kendilerini yöneten devletin yenilgiye uğraması ile ortaya çıktı.

Komşu halklarla birlikte hareket eden Batı Türkistan Türkleri tek bir yumruk halinde faaliyet göstererek 1917 yılında devlet kurmayı başardılar. Bu kurulmuş devleti tam bağımsız yapmayı önlerine hedef koymuş halklar, bu amaçlarına ulaşmasalar da onu yaşatmak için her olanağı zorladılar.

Azerbaycan ise Batı Türkistan halklarından farklı olarak bölgede tek başına kalmıştı. Genel Rusya Müslümanları Kongresi ve İmparatorluk Parlamentosu faaliyetlerinde birlikte hareket eden aydınlar halklarının sorunlarından birbirlerini haberdar ediyorlardı. Buna rağmen, aradaki mesafelerin uzaklığı ve doğal engelleri aşamamak, Azerbaycan Türklerinin yalnız mücadele etmelerine neden oldu. Bu mücadeleye ivme kazandıran bir takım etkenler vardı. Ermeni meselesi ve kültürel bağlarının olduğu Osmanlı ile ilişkiler bu etkenlerin başında geliyordu.

20. yüzyıl başlarında Azerbaycan aydınlarının coğrafi yakınlık ve kültürel bağlar hasebiyle Osmanlı ile olan ilişkileri, neticede Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan etmesine, bu bağımsızlığı Bakü'nün kurtuluşu sonucu askeri ve siyasi

açından bir üst seviyeye taşınmasına sebep olmuştu. Anadolu topraklarında başlayan Milli Mücadele, sadece Azerbaycan'ın değil, tüm Rusya Türkleri'nin ortak kaygısına dönüştü.

Alaş Orda ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti sadece bir devlet değil, bağımsızlık hareketinin birer meyvesi, yıllarca Rusya yönetimi altında ezilmiş Türklerin düşmana karşı verdikleri mücadelenin simgesi ve şehit kanlarının boşuna dökülmediğinin bir göstergesiydi.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Alaş Orda'nın devlet kuruculuğu yolundaki attığı tüm adımlar SSCB'nin çöküşünden sonra Azerbaycan ve Batı Türkistan Cumhuriyetleri'nin uluslararası hukukun üyeleri halinde ortaya çıkmasında önemli rol aldı. Bu faaliyetler kısa zaman içerisinde verilen kararlar sonucu yapılmasına bakmaksızın, her iki bölgenin kaderini etkiledi ve bu bölgelerin gelecek gelişiminde etkili yer aldı.

Alaş Orda ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin iç politikada attığı adımların yanı sıra komşu devlet ve halklarla ilişkileri de onların sağlam temeller üzerinde kurulan siyasi varlıklar olduğunu ispat ediyor. Ayrıca, her iki ülkenin aynı yönetim şeklini seçmeleri, köklü bir geçmişe sahip olan Türk halklarının demokratik devlet geleneğini örnek almaları, sağlam temeller üzerinde kurulmuş bu devletlerin Batı ülkelerinden düşünce açısından hiç de geride kalmadıklarının göstergesiydi. Partileşme, devlet kurma, kurulan devleti yönetme, bu adımları atarken yaptıkları her mücadele, atılan her adım, en önemlisi, her iki ülkenin dinç yolla, kan dökmeden kurulması, ancak kendini koruma anında, gerek olursa, silahlı kuvvetleri kullanma amacıyla güvenlik güçlerinin oluşturulması gibi geleceğe hesaplanmış faaliyetleri onların çağdaş devletler olduğunun birer kanıtıydı.

KAYNAKÇA

- Abdigaziyev, B. (1992). "Artındı Oqıp, Aldına Kız Jibersen" (Geçmişini Okuyup Geleceğe Bak), *Ömir*, 1(1), 72-76
- Abdimenov, Ö. (1993). *Qazaq Gazetesi*, Almatı.
- Abdullayev, R. (2000). *Turkestan v Naçale XX Veka: K İstorii İstokov Natsionalnoy Nezavisimosti* (XX. yüzyılın başında Türkistan: Ulusal bağımsızlığın kökenlerinin tarihine doğru), Taşkent.
- Abiltayn, M., Tenesbayev, K. (2004). *XX ғasırdın basındaǵı Qazaqstandaǵı sayası partiyalar jane "Alaş" qozǵalıstın tarihnamesı* (20. yüzyılın Başında Kazakistan'da Siyasi Partiler ve Alaş Hareketinin Tarihnamesi), Türkistan.
- Adalian, R. (2012). *Historical Dictionary of Armenia* (Ermenistan Tarih sözlüğü), Plymouth.
- Ahmad, D. (2017). *Mühacirlerin Dönüşü*, Bakü.
- Ahmedov, H. (2014). *Azerbaycan Mektep ve Pedagoji Fikir Tarihi*, Bakü.
- Ahmetov, Q. (2005). "Oral", *Kazakistan Milli Ansiklopedisi*, c.7, Almatı, 162-164.
- Akçura, Y. (1978). *Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, İstanbul.
- Akyol, T. (1993). "Cedidcilik" *DİA*, c.7, 211-213.
- Alakbarli, F. (2017). "Mühaciret Döneminde Azerbaycan Milli Düşüncesi", *AMEA Felsefe İnstitutu*, 2(29), 39-49.
- Allabergen, K., Nüskabayulı, J. (1994). *Alaştın Ardaktıları* (Alaştın Saygınları), Almatı.
- Allabergen, K., Nüskabayulı, J., Orazayev, F. (2010). *Qazaq Jurnalistikasını Tarixı (1870-2008 jj.)* (1870-2008 yıllarında Kazak Basın Tarihi), Almatı.
- Allahverdiyev, M., Mehdiyev, Ş. (1990). *Azerbaycan Demokratik Respublikası: Azerbaycan Hükümeti: 1918-1920*, Bakü.
- Altstadt, A. (1992). *The Azerbaijani Turks* (Azerbaycan Türkleri), Stamford.
- Artıkbayev, J. (2004). *İstoriçeskoye Naslediye Maşhur Jusup Kopeyeva* (), Pavlodar.
- Aşırılı, A. (2009), *Azerbaycan Matbuatı Tarihi*, Bakü.
- Atabayev, K. (1998). *Merzimdi basılım. 19. Ǵasırdın Ayaǵı 20. Ǵasırdın Basındaǵı Qazaqstan Tarikhinin Deregi Retinde* (19. Yüzyılın sonu – 20. Yüzyılın başında Kazakistan Tarihi Kaynağı olarak Periyodik Yayınlar), Almatı.
- Auezov, M. (1995). "Qazaq Xalqının Ulı Aqını" (Kazak Halkının Yüce akını Abay), *Abay: Ansiklopedi*, Almatı. 13-19.

- Baberoyski, Y. (2004). *Tsivilizatorskaya missiya i natsionalizm v Zakavkaz'ye: 1828-1914 gg.* (Transkafkasya'da Uygarlastırma Misyonu ve Milliyetçilik: 1828-1914), Kazan.
- Balayeys, A. (1995). "Difai: Kafkas Ümummüslüman Komisyonu", *Müsavat*, 4(8), Bakü, 67-77.
- Balayeys, A. (2009). *Mamed Amin Rasulzade (1884-1955)*, Moskova.
- Balayeys, A. (2018). *Türkçülüğün Patriarhi: Ahmet Bey Ağaoğlu*, Bakü.
- Baygelova, N. Özbekuli, S. (2007). *Karkaralı Dilekçesi ve Kazakistan'da Anayasacılığın Gelişimi*, Almatı.
- Bekhojin, H. (1981). *Kazak Baspasözi Tarihinin Oçerki (1860-1958)* (Kazak Basın Tarihi Denemeleri), Almatı.
- Bekhojin, H. (1964). *Qazaq Baspasözünün Damu Joldarı (1860-1930 jıldar)* (1860-1930 yıllarında Kazak basınının gelişme yolları), Almatı.
- Borovskiy, V. (1933). *Soçineniya c.3* (Denemeler), Moskova.
- Boioviç, M. (1907). *Çleni Gosudarstvenni Dumı (Portreti i Biografii) Vtoroy Sozıv* (Dördüncü oturum Devlet Duması üyelerinin portre ve biyografileri), Moskova.
- Botting, D. (1973), *Humboldt ve Kozmos*, New York.
- Bournoutian, G. (2006). *A Concise History of The Armenian People* (Ermeni Halkının Kısa Tarihi), California.
- Bukeykhanov, A. (1916). *Vıborı v Stepnom Kraye. K 10 letiyu Gosudarstvennoy Dumı* (Bozkır Diyarı'nda seçimler, Devlet Duması'nın 10. Yılına), Sankt Peterburg.
- Caferov, N. (1993). *Milli İctimai Fikir Tarihimizden*, Bakü.
- Camalov, K. (2015). *Mollanasreddinçilerin Maarifcilik İdeyaları*, Bakü.
- Curayeva, B. (2002). "İsmail Gaspiralı ve Türkistan'da Ceditçilik Hareketi" *Türkler Ansiklopedisi*, c.18, 1096-1104.
- Çemenzeminli, Y. (1993). *Harici Siyasetimiz*, Bakü.
- Çingizoğlu, A. (2008). "Vezirovlar soyu", *Soy, Özel sayı*, Bakü.
- Denstervil, L. (1925). *Britanskiy İmperializm V Baku i Persii (1917-1918)* (Baküve Persiya'da Britanya Emperyalizmi), Tiflis.
- Devlet, N. (2014). *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara.
- Egamberdiyev, M. (2002). "Türkistanskiye Vedemosti Gazetesine Göre Türkistan'da Ruslaştırma Siyaseti," *Gazi Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara.

- Ercilasun, G. (2016), “20. yüzyılın İki Meşhur Lideri: Alihan Bökeyhan ile Atatürk’ün Bağımsızlık Yolundaki Mücadelesi”, *Alihan Bökeyhan ve Bağımsızlık İdeali isimli Uluslararası Bilimsel Pratik konferansın bildirileri*, Astana, 213-216.
- Ercilasun, G. (2017), “Türk Dünyası’nda Aydınlanma Bilincinin Uyanış Sürecinde Alaş”, *Yüzyılların Kavşağındaki Alaş Düşünceleri isimli Uluslararası Bilimsel Pratik konferansın bildiriler*, Almatı, 66-72.
- Fedorov, E. (1925). *Oçerki Natsionalnogo Osvoboditelnogo Dvijenije v Sredney Azii* (Orta Asya’da Ulusal Kurtuluş Hareketi denemeleri), Taşkent.
- Figes, O. (2015). *A People's Tragedy: The Russian Revolution 1891–1924* (Halk Trajedisi: 1891-1924 yıllarında Rus Devrimi), London.
- Garadağlı, V. (2007). *Çernyayevski A.O. Vatan Dili, I. hisse. Çernyayevski A.O., Velibeyov S.H. Vatan Dili, II. hisse*, Bakü.
- Golovin, F. (1905). “Devlet Duması Başkanı”, *Sibirskaya Torgovaya Gazetesi*, 49.
- Gosudarstvennaya Duma, (1908). *Priloeniya k Stenografiçeskim Otçetam Gosudarstvennoy Dumı; Tom I; III Sozıv; I sessiya* (Devlet Duması Stenografi Raporlarına ilaveler, c.1. 3. Toplantı, 1. oturum), St. Petersburg.
- Gosudarstvennaya Duma, (1906). *Priloeniya k Stenografiçeskim Otçetam Gosudarstvennoy Dumı; Tom 2; III sozıv; I sessiya* (Devlet Duması Stenografi Raporlarına ilaveler, c.2. 3. Toplantı, 1. oturum), St. Petersburg.
- Gosudarstvennaya Duma, (1916). *Priloeniya k Stenografiçeskim Otçetam Gosudarstvennoy Dumı, Vıpusk 3; IV sozıv; IV sessiya* (Devlet Duması Stenografi Raporlarına ilaveler, 3. Baskı. 4. Toplantı, 4. oturum), St. Petersburg.
- Grigoryev, V. (1989). *Protivostoyanie* (Yüzleşme), Alma-ata.
- Gündoğdu, A., (2015), “İki Devrim Arasında Rusya’da Siyasi Katılım ve Türkler”, *XVI. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler II. Cilt Orta Asya ve Kafkasya Tarihi*, 1-32.
- Haqverdiyev, E. (1928). “Mirze Feteli Ahundzade Hakkında”, *Maarif ve Medeniyet Dergisi*, 3(4), 4-7.
- Handan, R. (1994). *Unutulmuş dahi*, Bakü.
- Hasanlı, C. (2009). *Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Harici Siyaseti*, Bakü.
- Hasanlı, C. (2013) *Tarihi Şahsiyetin Tarihi: Alimerdan bey Topçubaşov*, Bakü.
- Hayit, B. (1995). *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Ankara.
- Hazretali, T., İsin, A., Tarakçı, V. (2017). “Kazak Türk İlişkilerinde Şakerim Kudayberdiulı”, *Tarih Dergisi*, 1 (85), 56-65.
- Hüseynov, H. (2007). *Azerbaycan’da İctimai Felsefi Fikir Tarihinden*, Bakü.

- Hüseynov, M. (1929). *Partiya Musavat v Proşlom i Nastoyaşem* (Geçmişte ve Şimdi Müsavat Partisi), Bakü.
- İliysova, K. (2003). *Kazak Syezderi: Kaulı Kararları Men Şeşimderi (1917-1919 j.j.)* (Kazak Kongreleri: Toplantı konuları, kararları ve çözümleri), Kızılorda.
- İsmayılov, M., Maksvell, N. (Ed.) (2008). *Azerbaycan Tarihi; Yeddi cildde V. cild*, Bakü.
- Kalkan, İ. (2019). “Çokan Velihanov”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ek 2, Ankara, 645-646.
- Kalkan, İ. (2002). “Kudayberdiev Şakerim”, *DİA*, c.26, 313-314
- Kalkan, İ. (2002). “Kunanbayev Abay”, *DİA*, c.26, Ankara, 373-375.
- Kalkan, İ. (2012). “Orta Asya’da siyasi modernleşmenin kökenleri: Kazak örneği (1822-1924)” *Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi İstanbul*.
- Kara-Murza, A. (2004). *Sudba Russkogo Liberala Nikolay Alekseyeviç Khomyakov. Naşe Liberalnoye Naslediye* (Rus Liberal Nikolay Alekseyeviç Khomyakov'un kaderi. Bizim Liberal Mirasımız), Moskova.
- Kazemzadeh, F. (1951). *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)* (1917-1921 yıllarında Transkafkasya için mücadele), New York.
- Kazımzade, A. (2009). *Üzeyir Hacıbeyov ve Kino*, Bakü.
- Kelbizade, E., Hacıyev, İ. (2017). *Nahcivanlı Diplomatlar*, Nahcivan.
- Kermit, E. (1989). “Chokan Valikhanov: Kazakh Princeling and Scholar”, *Central Asian Survey*, 3 (8) 1-30.
- Khodjaye, F. (1987). *Politiçeskikh Jizn Russkikh Mushuman Do Fevral'skoy Revolyutsii* (Şubat Devrimi'ne kadar Rusya Müslümanları'nın siyasi hayatı), Oxford.
- Kiyanița, A. (1955). *Bolşeviki Severnogo Kazaxstana v Period Pervoy Russkoy Revolyutsii 1905-1907* (1905-1907 yıllarında Birinci Rus Devrimi döneminde Kuzey Kazakistan Bolşevikleri), Alma-ata.
- Kolesniçenko, D. (1985). *Trudoviki v Period Pervoy Rossiskoy Revolyutsii* (Birinci Rus Devrimi döneminde Trudovikler), Moskova.
- Koygeldiyev, M. (1995). *Alaş Qozğalı* (Alaş Hareketi), Almatı.
- Koygeldiyev, M. (2008). *Alaş Qozğalı* (Alaş Hareketi), Almatı.
- Kozıbayev, M., (2010). *Qazaqstan Tarixı: köne zamannan bugünge deyin, c.3* (Kazakistan Tarihi Eski zamandan şimdiye kadar), Almatı.
- Kozıbayev, M. (2010). *Qazaqstan Tarixı: c. 4* (Kazakistan Tarihi Eski zamandan şimdiye kadar), Almatı.
- Kozıbayev, M. (1966). *U İstokov Kommunistiçeskoy Partii Kazaxstana* (Kazakistan Komünist Partisi'nin köklerinde), Alma-ata.

- Köçerli, F. (1985). *Sovremenniki o G. Zardabi* (H. Zerdabi'nin çağdaşları), Bakü.
- Kryukov, F., Borodin, N., Kuzmin-Karavayev, V. (1906). *Vıborgskiy Protsess* (Vıborg süreci), Sankt- Peterburg.
- Kudayberdiulı, Ş. (1991). *Üş Anıq* (Üç Hakikat), Almatı.
- Kulikov, S. (2004). *Byurokratiçeskaya Elita Rossiskoy İmperii Nakanune Padeniya Starogo Poryadka 1914-1917* (1914-1917 Eski Düzenin Çöküşü sırasında Rus İmparatorluğu'nun Bürokratik elitleri), Ryazan.
- Kul-Muhammed, M. (1998). *Alaş Qayratkerleri Sayasi Quıqtıq Közqarastarının Evolyutsiyası* (Alaş gayretkeşlerinin siyasi hukuksal bakış açılarının gelişmesi), Almatı.
- Kul-Muhammed, M. (1995). *Jakıp Akpayev. Patriot; Politik; Pravoved.* (Jakıp Akpayev: Vatansever, Politikacı, Hukukçu), Almatı.
- Kurat, A. (1987). *Rusya Tarihi; Başlangıçtan 1917'e Kadar*, Ankara.
- Kydyraliyev, D. (2011). "Türkistan'da Cedidcilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile münasebeti", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Lenin, V. (1972). *Polniye Sobraniye Soçineniye c.15* (Eserler külliyatı), Moskova.
- Mahmudov, Y. (2004). *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi; İki Cildde: Birinci cild*, Bakü.
- Mahmudov, Y. (2005). *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi; İki Cildde: İkinci cild*, Bakü.
- Martinenko, N. (Ed.) (1992). *Alaş-orda. Zbornik Dokumentov* (Alaş-orda. Belgeler Toplusu), Almatı.
- Mendeşev, S. (1916). "Bökey Orda'daki 1916 Yılı İsyanı" *Ekpindi Qurılıs Gazetesi*,
- Merdanov, M. (2011). *Azerbaycanın Eğitim Tarihi; I. cild*, Bakü.
- Mekteptegi, A. (1992). "M. Tınışpayulı; Otarbaday Ağıp Ötken Ğumır" (Feda olmuş ömür), *Ana Tili*, 14, Almatı.
- Nağıyeva, Ş. (2008). *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti*, Bakü.
- Nezirli, Ş. (1993). *Goriden Gelen Qatar*, Bakü.
- Nurpeyisov, K. (1995). *Alaş Hem Alaşorda* (Alaş ve Alaşorda), Almatı.
- Okan, Y. (2015). *Hacı Zeynelabidin Tağıyev*, İstanbul.
- Olcott, M. (1995). *The Kazakhs* (Kazaklar), Stanford.
- Oraltay, H. (1973). *Alaş: Türkistan Türklerinin Milli İstiklal Parolası*, İstanbul.

- Ozğanbay, Ö. (2006). *Resey Memlekettik Duması Jane Qazaqstan* (Rusya Devlet Duması ve Kazakistan), Almatı.
- Öteniyazov, S. (1994). “Kazakıstan’nın XIX. Ėasırdağı Aleumettik Hal-Ahualı” (), *Kazak Tarihi*, 1 (1), 43.
- Özbekulı, S. (1998). *Arıstarı Alaştın* (Alaş’ın aslanları), Almatı.
- Özbekulı, S. (1996). *Barlıbek Sırtanulı*, Almatı.
- Paşayev, A. (2006). *Zakafkasya Müslüman Fraksiyası ve Azerbaycanın Ulusal Konseyi Toplantılarının Protokolleri: 1918*, Bakü.
- Protasov, V. (2008). *Lyudi Uçreditelnogo Sobraniya: Portret v İnteryere Epokhi* (Genel Rusya Parlamentosu üyeleri: Tarihî süreçte portreleri), Moskova.
- Rıskulov, T. (1984). *İzbrannie Trudı* (Seçilmiş eserleri), Alma-ata.
- Resuloğlu, M. (1962). “Müsavat Partiyasının Kuruluşu”, *Müsavat Bülteni*, 4.
- Resulzade, M. (2009). *Milli Birlik*, Bakü.
- Resulzade, M. (1991). *Stalinle İhtilal Hatıraları*, Bakü.
- Sabol, S. (2003). *Russian Colonization and The Genesis Of Kazakh National Consciousness* (Rus Kolonizasyonu ve Kazak Millî Bilincinin Doğuşu), London.
- Sadırbayev, S. (2003). *Ibıray Altınсарın: Qazaq Hrestomatiyası* (Ibıray Altınсарulı: Kazak Krestomatisi), Almatı.
- Sadovniçiy, V. (2019). *Sergey Andreyeviç Muromtsev 1850-1910*, Moskva.
- Sahipova, F. (2005). “Kazak Aydın Şakerım Kудayberdiulı: Hayatı ve Eserleri (1858-1931)”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* c.2, 1, 149-161.
- Salzman, N. (2014). *Reform and Revolution: The Life and Times Of Raymond Robins* (Reform ve Devrim: Raymond Robins'in Yaşamı ve Zamanları), Kent.
- Seyfulin, S. (1960). *Tar Jol Tayğak Keşu* (Dar yolda Kaymak), Almatı.
- Seyidzade, D. (1991). *Azerbaycan Millet vekilleri Rusiya Dövlət Duması ’nda*, Bakü.
- Seyidzade, D. (1991). *Azerbaydjanskiye Deputatı v Gosudarstvennoy Dume Rossii* (Rusya Devlet Duması’nda Azerbaycanlı Millet vekilleri), Bakü.
- Sdıkov, M. (Ed.) (2012). *İstoriya Zapadnogo Otdeleniya Alaş-ordı. Sbornik Dokumentov i Materialov* (Alaş-Orda'nın Batı Şubesinin Tarihçesi. Belge ve Malzeme Koleksiyonu), Uralsk.
- Sidelnikov, S. (1962). *Obrazovaniye i Deyatelnost Pervoy Gosudarstvennoy Dumı* (İlk Devlet Duması’nın eğitim ve faaliyetleri), Moskva.

- Snigiryeva, İ., ve d. (2002). *Nesovetskoye Gazeti (1918-1922 godı): Katalog sobraniya Rossiskoy Natsionalnoy Biblioteki* (Sovyet harici gazeteler (1918-1922): Rusya Milli Kütüphanesi koleksiyonunun katalogu), Sankt Peterburg.
- Somuncuoğlu, T. (2006), “Türkistan’da Eğitim ve Çarlık Rusya’sının Sosyo-politik Açıdan Eğitime Yaklaşımı” Gazi Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Sübhanberdina, Ü., Dauitov, S. (1995). *Aykap*, Almatı.
- Sübhanberdina, Ü., Dauitov, S., Sakov, K. (1998). *Kazak*, Almatı.
- Sübhanberdina, Ü. (1996). *Dala Vilayeti Gazeti*, Almatı.
- Sübhanberdina, Ü. (1998). *Qazaq Gazetesi*, Almatı.
- Süleymenov, B. (1991). “İbray Altınsarinnin Ömir Jolı jäne Qızmeti” (İbray Altınsarınlı’nın ömür yolu ve hizmeti), *İbray Altınsarin Tağlımı*, Almatı, 32-36.
- Süleymenov, R., Moisev, V. (1985). *Çokan Velihanov, Vostokoved* (Çokan Velihanov Doğu Bilimci), Almatı.
- Swietochowski, T., Collins, B. (1999). *Historical Dictionary Of Azerbaijan* (Azerbaycan Tarih sözlüğü), Lanham.
- Swietochowski, T. (1985), *Russian Azerbaijan, 1905–1920: The Shaping of National Identity In A Muslim Community* (Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920), Cambridge.
- Şahseven, İ. Musaoğlu, İ. (2013). *İstiklal fedaileri: Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Dahili İşler Nazirleri ve Silahtaşları: 1918-1920*, Bakü.
- Şahverdiyev, A. (2006). *Azerbaycan Matbuatı Tarihi*, Bakı.
- Şeloxayev, V. (1983). *Kadetı – Glavnaya Partiya Liberalnoy Burjuazii V Borbe S Revolyutsiey 1905-1907 qq.* (Kadetler, 1905-1907 Devrimi’ne Karşı Mücadelede Liberal Burjuvazinin Ana Partisidir), Moskova.
- Şeloxayev, V., Sorokin, A. (1997). *Rossiskaya Politicheskaya Entsiklopediya* (Rusya Siyasi Ansiklopedisi), Moskva
- Şimşir, S. (2012). *Mehmet Emin Resulzade: Hayatı ve Şahsiyeti*, İstanbul.
- Teymuroğlu, A. (2006). *Neriman Nerimanov ve Türk halkları*, Bakü.
- Tahmasib, M. (2010). *Seçilmiş Eserleri; İki Cilde; Birinci cild*, Bakü.
- Tınışpayev, M. (1925). *İstoriya Kazaxskogo Naroda* (Kazak Halkının Tarihi), Taşkent.
- Tınışpayev, M. (1993). *İstoriya Kazaxskogo Naroda* (Kazak Halkının Tarihi), Almatı.
- Türkoğlu İ. (2006). “Müslüman Kongreleri” *DİA*, c.32, İstanbul, 96-98.
- Umudlu, İ. (2016). *Vekiloğulları: Asilzade Soyun Tarihi ve Şeceresi*, Bakü.

- Valihanov, Ç. (1984). *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomakh, c.1* (Beş Ciltte toplanan eserleri), Alma-ata.
- Yagublu, N. (2018). *Cumhuriyet Kurucuları*, Bakü.
- Yarkın, İ. (1964). “Rus İdaresi Altında Türkistan ve Değişen Görüşler”, *Türk Kültürü*, c.2, (21), 90-92.
- Yktiar, P. (2016). “Ahmed Baytursunov”, *DİA*, Ek 1, 171-173.
- Zapadov, A. (1957). *Russkaya Jurnalistika Vo Vtoroy Polovine 1820-Kh Godov ı v 1830-e Godı: İstoriya Russkoy Jurnalistiki XVIII-XIX Vekov* (1820'lerin ikinci yarısında ve 1830'larda Rus gazeteciliği/ 18. ve 19. yüzyıllarda Rus gazeteciliğinin tarihi), Moskova.
- Zenkoviç, N. (2005). “Samıy Sekretnıye Rodstvenniki” (En gizli akrabalar), *Entsiklopediya Biografii*, Moskva.
- Zeynalova, Ş. (1997). *Tağı Şahbazi Simurğ*, Bakü.
- Zhirenşin, A. (1995). “Aqınnın Ömiri”, *Abay: Ansiklopedi*, Almatı, 19-54.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı: Hasanov Ahmad

Uyruğu: Azerbaycan

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Lisans	Bakü Devlet Üniversitesi	2016
Lisans	S.C. Pişeveri adına Humanitar Fenler Gimnaziyası	2012

Yabancı Dil

İngilizce, Rusça, Kazak Türkçesi.

Yayınlar:

Hasanov, A., (2020). "Alaş ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Aydınları", *Ortaçağlardan Günümüze Türk Dünyasında Kültür ve Şehircilik*, ed.: Kara, A. vd., İstanbul, 219-250.

GAZİ GELECEKTİR..

